

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА УРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

**ИВАТОВ И., САИДКАРИМОВА М.,
ЮСУПОВ А.С.**

ТАШКИ САВДО

**Олий таълимнинг
А5 340308 - “Халқаро савдо иши” мутахассислиги
Магистрлари учун**

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

Т О Ш К Е Н Т – 2005

Мазкур ықув қыланмада халқаро савдонинг назарий асослари, жаңғ бозорига нима асос былган, халқаро мешнат тақсимоти, рақобатдошлик назарияси, халқаро савдонинг географик таркиби, халқаро алоқаларнинг ривожланишида халқаро савдонинг ырни, халқаро савдони давлат томонидан бошқариш, халқаро ва ташқи савдо сиёсати, халқаро савдони бошқариш институтлари, валюта курсларини халқаро савдога таъсири, тылов баланси, жаңғ бозорига товар биржалари ва халқаро савдода ташқи савдо операцияларини ташкил қилиш масалалари кыриб чиқилган.

**Тақризчилар: и.ф.н., доц Самадов А.Н
и.ф.д., доц Алиева М.**

“Маркетинг” кафедрасида мушқама қилинган ва
тавсия этилган
(кафедра мажлисини “ 3 ” - сонли баённомаси
“10” НОЯБР 2005й)
Каф. мудирини и.ф.н., доц. Эргашхъжаева Ш.Ж.

© Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети

М У Н Д А Р И Ж А

Мавзу	бет
1-Мавзу. Халқаро савдонинг назарий ва услубий асослари.....	4
2-Мавзу. Халқаро савдо ва жахон хужалиги.....	24
3-Мавзу. Халқаро савдонинг халқаро интеграциядаги роли....	37
4-Мавзу. Ташки ва халқаро савдо сиёсати.....	47
5-Мавзу. Халқаро ва ташки савдони тартибга солиниши.....	62
6-Мавзу. Халқаро хизматлар савдоси.....	75
7-Мавзу. Валюта сиёсати ва уни халқаро савдога таъсири.....	98
8-Мавзу. Халқаро савдода товар биржалари.....	110
9-Мавзу. Халқаро савдода эркин иктисодий зоналар.....	115
10-Мавзу. Халқаро савдода ташки савдо операцияларини ташкил қилиш.....	123
Адабиётлар руйхати.....	129
Иловалар.....	131
Адабиётлар шархи.....	132
“Халқаро савдо” фанидан ахборот технологияни куллаш буйича тайёрланган материаллар.....	133
“Халқаро савдо” фанидан янги педагогик технологияни куллаш буйича услубий курсатмалар.....	144
БМИ ва магистрлик диссертациялари учун 15000 мавзудан “Халқаро савдо” фани учун танланган мавзулар.....	149

1-мавзу: Халқаро савдонинг назарий ва услубий асослари.

1.1.А.Смитнинг мутлоқ устунлик назарияси.

1.2.Д.Рикардонинг нисбий устунлик назарияси.

1.3.Халқаро савдо буйича бошка назариялар.

1.1.А.Смитнинг мутлоқ устунлик назарияси.

Жахон бозорига нима асос булган? XVIII асрга қадар олимлар бу саволга жавобни табиат инъомларининг турли мамлакатлар ва халқлар уртасида нотекис таксимланганлиги билангина боғлар эди. Мулоҳаза юритиш мантики оддий эди: агар бир мамлакатда мрамр қони, бошқасида эса олтин қони булса, уларнинг қироллари олтин тожда мрамр қопланган саройда утиришлари учун бу мамлакатлар бир—бири билан савдо қилиб, мрамрни олтинга айирбошлаши қерак.

Адам Смит билиш сари янги қадам ташлаб, "мутлоқ устунлик" тушунчасини қиритди. "Мутлоқ устунлик" ҳар қайси мамлакатда шундай товар мавжудқи, ҳаражатлар бирлигига ҳисоблаганда у бошка мамлакатларга қараганда қупроқ ишлаб қикариши мумкин булган вазиятдир.

Иқтисодий ташқилда "Халқаро савдо" мавзуси иқир юритишнинг иқнг қадимқи мавзуларидан бири ҳисобланади. Эркин айирбошлаш назариясининг асослари XIX асрдаёқ иқуюк иқтисодчилар томонидан қратилган. Ушбу назария иқкинқи жащрн уруши тугагандан сьнг халқаро савдо сощсида юзага қелган иқалқаро айирбошлашнинг ривожланишини тушунтирувқи қоидаларга жуда қатта таъсир қьрсатди.

А.Смит моделини қьриб қикаётганда ташқил учун фойдаланиладиган баъзи шартларни қелтириш талаб этилади:

- 1) Дунёда фақат иқкита мамлакат мавжуд.
- 2) Мамлакатларда фақат иқкита мащулот ишлаб қикарилади.
- 3) Мамлакатлар орасида товарлар савдоси қеклашларсиз амалга оширилади.
- 4) Халқаро савдо мувозанатлаштирилган (импорт экспорт билан тьланади).
- 5) Фақатгина мещнат товар бащрсига ва унумдорлиққа таъсир қьрсатади.
- 6) Ишлаб қикариш омиллари мамлакат орасида қьниб юрмайди.

1-расм. Халқаро савдо назариялари.

- 7) Мецнат ва мащўлотни чиқиши орасидаги нисбат доимий.
 8) Ишлаб чиқариш омиллари тармоқлар орасида мутлақ кўниб юриши мумкин.
 9) Шўр икки мамлакатда ва икки тармоқда соф рақобат муцтити " авжуд бўлади.

Энди мутлоқ устунлик моделини кўриб чиқайлик.

1 – жадвал

	С товар	Т товар
<i>А мамлакат</i>	3 соат	6 соат
В мамлакат	12 соат	4 соат

1 – жадвалда аниқ бир давлатда аниқ бир товар бирлиги ишлаб чиқариш учун керак бўладиган вақт шўқидаги маълумотлар келтирилади. А мамлакатда бир бирлик С товар ишлаб чиқаришда В мамлакатга нисбатан кам вақт сарфланади, бу

дегани А мамлакат бир бирлик С товарни ишлаб чиқаришда мутлақ устунликка эга. В мамлакат эса, ёв навбатида Т товарни ишлаб чиқаришда мутлақ устунликка эга. Агар А мамлакат Т товарни ишлаб чиқаришни қисқартирса ва С товарни ишлаб чиқаришни оширса ва В мамлакат аксинча С товарни ишлаб чиқаришни қисқартирса ва Т товарни ишлаб чиқаришни оширса, мутлақ устунлик тамойилига асосан халқаро меънат тақсимоти ва халқаро савдо юзага келади.

Агар А мамлакатда Т товарни ишлаб чиқариш 1 донага қисқарса, бу С товарни қышимча 2 дона ишлаб чиқариш учун фойдаланса бўладиган 6 соатни иқтисод қилишга имкон беради. Бундай шарт В мамлакатда ҳам содир бўлади. Бу шартда С товарни ишлаб чиқаришнинг 1 донага қисқартирилиши, Т товарни қышимча 3 дона ишлаб чиқариш учун ишлатса бўладиган 12 соатни иқтисод қилишга имкон беради. Умуман, жабрда С товарни ишлаб чиқариш 1 донага, Т товарни ишлаб чиқариш эса 2 донага ошади. Шуниси ақамиятлики, бу қышимча ресурслардан фойдаланмасдан туриб, фақат халқаро меънат тақсимоти (ХМТ) шартларида амалга ошади.

Айтайлик, Ўзбекистонда энг арзон ишлаб чиқариладиган товар пахтадан тайёрланган куйлақлардир. Украинада эса шакар. Украинада харакатлар бирлиги ёрдамида 50 кг шакар ёки 25 та куйлақ ёхуд мазкур микдор доирасида шакар ва куйлақларнинг хар қандай комбинациясини ишлаб чиқариш мумкин. Ўзбекистонда харажатлар бирлиги ёрдамида 40 кг шакар ёки 100 дона куйлақ ёхуд мазкур микдор доирасида хар қандай комбинациядаги махсулотни ишлаб чиқарса бўлади.

Маълумот учун материал

Халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасидаги мунтазам тадқиқотлар меркантилизм даврида (тахминан XVI XVIII асрлар) Европада бошланди ва давлатнинг ташки савдоси қандай бўлиш керак деган мавзудаги умумий фикр юритишдан иборат эди. Бошқа мамлакатларга экспортни купайтиришга ёрдам бериш ва у ердан импортни чеклаш хар бир мамлакатнинг манфаатларига мос деб ҳисобланар эди. Шу сабабли меркантилчилар импорт йулига купданкуп чекловлар қуйиш зарурлигини оқлар эдилар. Улар импортга солиқ солиш иш жойларини ташкил этиш ва мамлакат ичида даромадининг купайишига олиб борадиган восита деб ҳисоблар эди. Товарларни импорт қилиш эса ёмон, чунки улар учун хар тулаш керак, бу эса агар чет элликлардан сотиб олинган товарлар ва хизматлар уларга сотишга муваффақ; бўлинганидан кура купрок бўлса, металл пуллар (олтин ва қумушнинг четга чиқиб кетишига олиб келиши мумкин деб қарашар эди. Импортдан яна шунинг учун ҳам қурқиш керак эдики, уруш бўлиб қолган тақдирда бу товарлар билан таъминлаш тухтаб қилиши мумкин эди.

XVIII аср охирида меркантилчиларга карамакарши уларок, янгича ёндошув фритрейдерлик (инглизча free trade эркин савдо сузидан) шаклланди. Бу ёндошув тарафдорлари тула савдо эркинлигига йул куйиш одамларнинг кандай савдони зарур деб хисобласа, шунгисига имкон бериш айрим давлатнинг хам, умуман барча мамлакатларнинг хам манфаатларига мос келади деб таъкидлайди.

Савдо булмасадир бир мамлакат факат узи ишлаб чикарган нарсанигина истеъмол килиши керак, холос. Бундай шароитда Узбекистон билан Украинадаги истеъмолнинг шакар ва куйлакларнинг хар хил комбинацияси билан курсатилган энг куп хажмларини кора килиб белгиланган эгри чизиклар шаклида курсатиш мумкин.

Шу тарика, назарий жихатдан Украина узини 50 кг микдориди шакар билан таъминлаши ва умуман куйлаксиз колиши (S1 нуктаси) ёки бир кг хам шакар ишлаб чикармаган холда хамма имкониятларини факат куйлак ишлаб чикаришга сарфлаши мумкин (S2 нуктаси). Яна бир вариант булиши мумкин, бунда S0 нуктасида курсатилганидек, 20 кг шакар ва 15 дона куйлак ишлаб чикарилади. Узбекистон 100 дона куйлак ва 40 кг шакар ёки бошкачарок нисбатда, масалан 70 дона куйлак ва 12 кг шакар ишлаб чикариши мумкин.

Ташки иктисодий алокалар булмаса, Украина ва Узбекистон нима ва канча ишлаб чикаради? Айтайлик, ахоли афзал курадиган нарсалар шундайки, юкоридаги ва пастдаги чизмаларда эгри чизикнинг S1 S2 нукталарида ишлаб чикаришнинг мумкин булган барча комбинацияларидан S0 нуктаси танлаб олинади. Яъни Украинада 20 кг шакар ва 15 дона куйлак, Узбекистонда эса 12 кг шакар ва 70 дона куйлак ишлаб чикарилади.

Савдо булмаса, хар икки мамлакатдаги нархлар турлича. Агар иккала товар ракобатли бозорга куйилса, уларнинг нисбий нархлари нисбий ишлаб чикариш чикимлари билан белгиланади. Украинада куйлакнинг нархи тахминан икки кг шакар (50:25) билан бахоланади. Яна шу сабабга кура, Узбекистонда ташки савдо булмаганида бир дона куйлак 0,4 кг шакарга (40:100) тушади.

Энди бу мамлакатлар уртасида савдо алокалари урнатилди деб тасаввур килайлик. Кимдир нархлардаги фаркка эътибор беради: Узбекистонда куйлак арзон бир дона куйлак атиги 0,4 кг шакарга сотилади, холбуки Украинада хар бир куйлак учун икки кг шакар олиш мумкин. Агар транспорт харажатлари киммат булмаса (биз эса улар нолга тенг деб тахмин киламиз), уша кимдир имкониятдан фойдаланиб, Узбекистондан куйлакларни сотиб олиб, уларни Украинада шакарга сота бошлайди.

Ташки савдо битимлари бутунлай унинг кулида коладими ёки унинг мустакил ракобатчилари пайдо булиб коладими, бундан катъий назар, мутлако аёнки, ташки савдо окимининг йуналишлари ишлаб чикариш

чикимлари уртасидаги нисбат билан белгиланаверади. Украинада шакар, Узбекистонда эса куйлакни нисбатан арзон булганлигидан, Узбекистон куйлакни экспорт ва шакарни импорт килади.

Икки мамлакат уртасида савдо ривожланишдан уларнинг ахолиси нима ютади? Истеъмолнинг тузилиши узгаради ва ишлаб чиқарилиши ихтисослаштиришдан иктисодий самара олиниси таъминланади. Энг аввало, истеъмолнинг куйайишида уз аксини топадиган ташки савдо туфайли эришиладиган ютукни куриб чиқамиз.

Айтайлик, мамлакатлар уртасидаги савдо натижасида шакар билан куйлакнинг нархи 1 : 1 нисбатда белгиланади, деб фараз қилайлик. Агар ишлаб чиқаришнинг тузилиши хатто S0 нуктада қолган тақдирда ҳам томонлар ана шу шартлар асосида савдо қилса, фойда қолаверади. Экспорт қилинган хар бир кг шакар учун биттадан куйлак олиб, Украина аввалги истеъмол даражасидан ошиб кетиш мумкин; бу расмда қалин пунктир чизик билан қурсатилган. Бу истеъмолни устирадими? Шубҳасиз, устиради, чунки янги нисбат (1 куйлакка 1 кг) эски нисбатдан (1 куйлакка 2 кг) фарқ қилади. Энди жаҳон бозори нархлари буйича улар узларига керак эмас деб ҳисоблаган хар бир кг шакар учун биттадан куйлак олиши мумкин. Бу ҳол уларга фойда келтиради. Узбекистон ҳам истеъмолда фойда қуради.

Кейинчалик ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш туфайли ҳам ютукни куйайтириш мумкин. Энди Украина учун S0 нуктасидаги каби хар бир харажатлар бирлигига 20 кг шакар ва 15 дона куйлак ишлаб чиқариш шарт эмас. Бундай шароитда у куйлак ишлаб чиқарилган бутунлай воз кечиши керак. Модомики, ресурслардан қишлоқ хужалигида фойдаланиб, аввалги битта куйлак урнига икки кг дан шакар ишлаб чиқариш ва экспорт қилинган хар икки кг шакарга иккита куйлак олиш мумкин булган бир пайтда, ресурсларни куйлак тикишга сарфлашнинг нима кераги бор? Украина S1 нуктасида шакар ишлаб чиқаришга батамом ихтисослашиши ва унинг бир қисмини куйлақларга алмаштириши мумкин; бу эса истеъмолни чизмадаги C нуктасига узгартиради. Худди шунга ухшаб, Узбекистон ҳам узи учун арзон тушадиган товар ишлаб чиқаришга ихтисослашиши ва фақат куйлак ишлаб чиқариб (1.1. расмининг пастки чизмасидаги S1 нуктасида қурсатилганидек), уларни C нуктасидаги зарур истеъмол даражасига етиш учун шакарга алмаштириб олиши мумкин.

Ихтисослашиш ва жаҳон нархларида бир кг шакарга бир дона куйлак алмашгириб олиш имконияти бир вақтнинг узида ҳам Украинага, ҳам Узбекистонга ташки савдодан фойда олиш имконини беради. Иккала мамлакат ҳам ташки савдосиз эришиб булмайдиган истеъмол даражасига қутарилиши мумкин. Энди Украина ахолиси 30 кг шакар ва 20 дона куйлак (10 кг шакар ва 5 дона куйлак қуп), Узбекистон ахолиси эса 80 дона куйлак ва 20 кг шакар (8 кг шакар ва 10 дона куйлак қуп) истеъмол қилиши мумкин. Агар Украина билан Узбекистон автаркияни саклаб, биз

келтирган расмдаги йугон чизикда колаверганда эди, улар ҳеч қачон С нуктасига ета олмаган буларди. Ташки савдо булмаган шароитда истеъмолга сарфланадиган шакар билан куйлакнинг йул куйиш мумкин булган ҳар бир комбинациясига (уларнинг купчилиги калин чизик билан белгиланган) жаҳон нарҳини билдирувчи чизикдаги (калин пунктир чизик) нукта тугри келади. Бу нуктада ихтисослашув ва ташки савдо туфайли иккала товарни истеъмол қилиш ҳажми ошади.

Шундай қилиб, **мутлақ устунлик** — бу халқаро савдонинг афзаллигини тушунтирувчи, ҳар бир мамлакатда шундай товар борки, бунда бир бирлик харажат билан бошқа давлатларга нисбатан кўпроқ товар ишлаб чиқариши мумкин бўлган таъминдир.

1.2. Д. Рикардонинг нисбий устунлик назарияси.

Халқаро товар айирбошлаш фойдалигининг сабабларини тадқиқ қилишда навбатдаги кадамни Рикардо ташлади. У нисбий устунлик қонунини таърифлаб берди.

У ёки бу товарларни ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатларда мутлоқ устунликка эга бўлиш ташки савдонинг кенг тарқалиш сабабларини батамом тушунтириб бера олмади. Чикимларни таққослаганда мамлакатлардан бирортасида қарийб ҳамма товарларни ишлаб чиқариш самарадорлик жиҳатидан бошқа мамлакатлардагидан ортиқ бўладиган ҳоллар тез-тез учраб туради. Лекин шундай ҳолда ҳам ташки савдо учун рағбат сакланиб қолаверади, чунки бу самарадорлик даражаси турли товарлар учун бир хил эмас. Нисбий устунлик қонуни мамлакатда барча қучни шу ерда нисбатан кўпроқ самарадорликка эга товарларни ишлаб чиқаришга қаратиш ва уларни экспорт олиб, урнига-урин узи жуда кам устунликка эга бўлган товарларни олиб қилиш фойдалироқ, эканини тасдиқлайди. Шундай қилиб, ташки савдо бир томоннинг ютугини белгилайдиган бошқа томон мажбурияти ифодаладиган "ноль суммали уйин" эмас. Савдо ҳамма учун фойдали бўлиб, унда қатнашиш ҳеч бўлмаганда савдо муносабатлари урнатилгунга қадар бўлган аҳволни ёмонлаштирмайди.

Буни қуйидаги рақамли мисол билан қурсатамиз. Айтайлик, Украинада аввалгидек харажатлар бирлиги ёрдамида 50 кг шакар ёки 25 дона куйлак ёхуд мазкур микдорлар доирасида шакар ва куйлакларнинг исталган комбинациясини ишлаб чиқариш мумкин бўлсин, шунингдек Ўзбекистонда харажатлар бирлиги ёрдамда 67 кг шакар ёки 100 дона куйлак ёхуд мазкур микдорлар доирасида уларнинг исталган комбинациясини ишлаб чиқариш мумкин бўлсин. Яъни, Ўзбекистон куйлакларни ҳам, шакарни ҳам Украинага қараганда кўпроқ самарадорлик билан ишлаб чиқарсин. Бу украиналик тадбиркорлар учун ўзбекистонлик

тадбиркорлар билан савдо қилишнинг маъноси қолмаганлигини аниқлаш?

Харажатларни тежаш нуқтаи назардан Ўзбекистонлик ишлаб чиқарувчиларнинг украиналик ишлаб чиқарувчилардан қанчалик устунлигини ҳисоблаш керакми? Бу устунлик даражаси ҳар иккала товар бўйича бир хил бўлиши эҳтимолдан йироқ. Бир товар бошқа товарга қараганда қупроқ самара билан ишлаб чиқарилиши аниқ. Демак, ишлаб чиқариш тармоқларидан бири ривожланиш учун ва унинг маҳсулоти эса экспорт учун нисбатан фойдалироқ бўлиб чиқади. Ана шу нисбатан фойдалилик мамлакатлар ўртасида товарлар айирбошлашнинг тузилишини белгилаб берадиган асосдир.

Нисбатан устунликдан фойдаланиш натижасида олинган ютуқ ҳақида янада тулароқ тасаввурга эга бўлишимизга юқоридага мисолнинг қизмаси берилган 1.2 расм ёрдам беради.

Агар ташқи савдо олиб борилмаса, Украина узини-узи таъминлашга утиб қолади ва қалин қизикдаги нуқталардан бирида, масалан S_0 нуқтасида узини ишлаб чиқарган маҳсулотнигина истеъмол қилишга мажбур бўлади. Ўзбекистон ҳам шу аҳволга тушади.

Савдо алоқалари ўрнатиш мамлакатларнинг имкониятларини қенгайтиради, гарчи Украинага иккала товарни ишлаб чиқариш Ўзбекистондагига қараганда, қимматроқ тушса ҳам. Савдо қилиш имконияти туғилиши биланок, қим бўлмасин Украинада битта қўйлаққа икки кг шақар сотиб олиш, шақарни Ўзбекистонга жунатиш ва у ерда ўчта қўйлаққа сотиш мумкинлигига (100/672) эътибор беради. Иккала мамлакатда ҳам ҳар бир товарни ишлаб чиқариш қанчага тушушидан қатъий назар, Украинадан шақар чиқиб кета бошлайди ва у Ўзбекистонда ишлаб чиқарилаётган қўйлаққа айирбошланади. Савдонинг ривожланиши тез орада бу мамлакатлардаги нисбий нархларнинг бараварлашувига олиб келади.

Мутлоқ устунлик вазиятида бўлганидек, бу гал ҳам энг қуп миқдорда истеъмолни таъминлаш учун ҳар иккала мамлакат учун битта товарни яъни Украинада шақарни, Ўзбекистонда қўйлақларни ишлаб чиқаришга батамом ихтисослашиш фойдали бўлиб қолади. Жаҳон нархларининг нисбати бир кг шақарга бир дона қўйлақ даражасида қарор топса, ҳар қайси мамлакат истеъмолда S нуқтасига етади, шунда Украина 20 дона қўйлақ эвазига 20 кг шақар экспорт қилади. Ташқи савдо туфайли S га ўхшаган нуқталарга ўтиш мумкинлиги натижасида истеъмолнинг ўсишига эришилади. Ташқи савдо бўлмаса, S_0 га ўхшаш нуқталарда бундай истеъмол даражасига етишиб бўлмайди.

Нисбий фойда қоидаси ҳар бир мамлакатни мавжуд ресурслардан тонг оқилона фойдаланишга имкон берадиган даражада ўз ихтисодиётини ихтисослаштиришга ва бошқа мамлакатлар билан товар айирбошлаш

натижасида уз фукараларининг фаровонлигини энг юкори нукгага кутариш ундайди.

А.Смитнинг мутлақ устунлик назариясида "бирор — бир давлатнинг шимма товарлар бййича мутлақ устунликка эга былган шрлати кьриб чиқил" аган эди. Бу шрлатни эса Давид Рикардо ьваро манфаатли савдонинг ва халқаро ихтисослашувнинг умумийроқ (А.Смитнинг моделини хусусий шрл сифатида ьв ичига олувчи) тамойилини шакллантирган "Сиёсий иқтисоднинг ва солиққа тортишнинг бошланиши" (1819 йил) асарида кьриб чиқди.

Д.Рикардо халқаро иқтисодий муносабатларнинг ьвига хослигини таъкидлаб, А.Смитнинг тамойилини амал қилмаслиги ьваро манфаатли савдога тьсқинлик была олмаслиги кьрсатиб берилган моделни яратди. Д.Рикардо солиштирма устунлик қонунини яратди, яъни давлат ишлаб чиқаришда энг юқори мутлақ устунликка эга былган (агар у шр икки товар бййича мутлақ устунликка эга былса) ёки энг кам мутлақ устунликка эга былган (агар у бирорта товар бййича шр қандай устунликка эга былмаса) товарлар экспортга ихтисослашиши керак.

Бунда замонасининг кьпчилик иқтисодчилари сингари у ьв концепциясини ривожлантиришни аниқ бир мисол орқали: вино ва жун шамда икки мамлакат: Англия ва Португалия ьртасидаги савдодан бошлайди.

2 — жадвал

	Жун	Вино
Англия	100 ишчи	90 ишчи
Португалия	120 ишчи	80 ишчи

2 — жадвалдан кьринадики, Англияда маълум бир (а) миқдорда жун ишлаб чиқариш учун йилига 100 та ишчи меънати талаб этилади. Ушбу миқдордаги жунга Англия маълум бир (в) миқдорда португал виносини сотиб олади. Англиянинг ьви вино ишлаб чиқарганда йилига 120 ишчининг меънати талаб этилган ьлар эди. Бундан Англиянинг Португалиядан жун шисобига вино сотиб олиши манфаатли эканлиги келиб чиқади. Ушбу товарларни ишлаб чиқариш учун Португалия мос равишда йилига 90 ва 80 ишчининг меънатини сарфлайди. Шунинг учун унга вино шисобига жун олиб келиш манфаатли. Д.Рикардонинг фикрича, 100 инглиз ишчисининг меънати ва Португалия ишчисининг меънатига ноэквивалент алмашинуви ишлаб чиқариш омилларининг мамлакатлар ьртасида шракатининг

қийинлиги билан тушунтирилади. Д.Рикардонинг моделига биноан Португалия Англия олдида сар икки товар ишлаб чиқариш быйича мутлақ устунликка эга, аммо Португалия вино ишлаб чиқариш быйича нисбий устунликка эга.

Шундай қилиб, **нисбий устунлик** — бу шу сарқидаги тасдиққи, мамлакат учун у энг катта самарадорликка эришган товарларни ишлаб чиқаришга ихтисослашиши керак ва уларни мамлакатнинг устунлиги минимал былган товарларга айирбошлаган срдда экспорт қилиши керак.

1.3. Халқаро савдо буйича бошка назариялар.

Охирги ын йилликларда жашрн савдосида халқаро савдонинг классик назариялари билан тушунтириб былмайдиган сезиларли ьвгаришлар рый бермоқда. Бундай вазиятнинг юзага келиши мавжуд назарияларни ривожлантиришни ва шунингдек муқобил назарий концепцияларни ишлаб чиқишга даъват этади.

Мащулотнинг хаёттийлик даври назарияси. 60—йилларнинг ьрталарида америкалик иқтисодчи Р.Вернон мащулотнинг сарёттийлик даври назариясини олға сурди. Ушбу назариясида Р. Вернон тайёр мащулотлар жашрн савдосининг ривожланишини уларнинг хаёттий босқичлари асосида, яъни мащулот бозорда хаётга эга ва сотувчининг ьв мақсадларига эришишини таъминлаши вақт даври асосида тушунтиришга саракат қилди.

Мащулотнинг хаёттийлик даври тьртта босқични ьв ичига олади, яъни тадбиқ этиш, ьсиш, етуклик ва пасайиш.

Биринчи босқичда мамлакат ичида юзага келган эщйежни щисобга олган срдда янги мащулотни ишлаб чиқариш юз беради. Шунинг учун ушбу босқичда янги мащулотни ишлаб чиқариш кам серияли характерга эга ьлади, юқори малакали мутахассисларни талаб этади сармда янглик кашф этилган мамлакатда концентрацияланади. Ишлаб чиқарувчи эса деярли монопол мавқега эга ьлади ва мащулотнинг кичик қисмигина ташқи бозорга чиқарилади.

Етуклик даврида кьп серияли ишлаб чиқариш олдинги ьринга чиқади. Рақобат курашида эса нарх омили бирламчи ахамият касб эта бошлайди. Ушбу босқичда бозорларнинг кенгайиб бориши ва технологиянинг тарқалиши натижасида янглик кашф этилган мамлакат рақобат устунлигига эга былмай қолади. Ишлаб чиқариш ишчи кучи арзон былган ривожланаётган мамлакатларга кьна бошлайди. Стандартлаштирилган ишлаб чиқариш жараёнларида арзон ишчи кучидан самарали фойдаланиш мумкин.

Мащулот хаёттийлик даври пасайиш босқичига ьгиши муносабати билан унга былган талаб қисқаради. Бу срдда

айниқса ривожланган мамлакатларда кузатилади. Мащулотни ишлаб чиқариш ва уни сотиш асосан ривожланаётган мамлакатларда тьпланади. Мащулот яратилган мамлакат эса соф импортёрга айланади.

Мащулотнинг шддтийлик даври назарияси кьпчилик тармоқлар эволюциясини ифодалаб беради, аммо ушбу назария халқаро савдо ривожини тенденцияларининг универсал таърфи шисобланмайди.

Миқъёс таъсири назарияси. 80 – йилларнинг бошларида П. Крюгман, К. Ланкастер ва айрим бошқа иқтисодчилар классик назарияга муқобил равишда, миқъёс таъсирига асосланган халқаро савдо назариясини таклиф этдилар. “Микроиқтисодиёт” курсидан яхши маълум бўлган миқъёс таъсири тушунчасининг мощияти шундан иборатки, аниқ бир яратилган технология ва ишлаб чиқаришни ташкил этишда мащулот чиқариш хажми ьсган сари узоқ муддатли ьртача харажатлар қисқаради, яъни оммавий ишлаб чиқариш натижасида иқтисоди қилиш шрлати юзага келади.

Мазкур назария муаллифларининг нуқтаи назарига кьра кьпгина мамлакатлар (хусусан саноати ривожланган) асосий ишлаб чиқариш омиллари билан бир бирига яқин бўлган нисбатда таъминланганлар. Ушбу шароитда улар учун миқъёс таъсирига эга тармоқларга ихтисослашган шрлда ьваро савдо алоқаларини йьлга қьйиш манфаатли шисобланади. Бундай ихтисослашиш ишлаб чиқариш хажмининг ошишига, мащулотни энг кам харажатлар билан ишлаб чиқаришга ва натижада унинг нархи паст бўлишига имкон беради. Оммавий ишлаб чиқариш таъсири амалга ошиши учун етарли даражада кенг бозор талаб этилади. Халқаро савдо эса бунда хал қилувчи ролни ьйнайди. Чунки у мащулот сотилувчи бозорларни кенгайишига имкон яратади. Бошқа сьвлар билан айтганда, халқаро савдо ягона интеграциялашган бозорни вужудга келтиради ва бу эса ьв навбатида алохида олинган мамлакат бозоридан кьра истеъмолчиларга кьпроқ миқдордаги мащулотни арзонроқ нархда таклиф қилиш имкониятини туғ билан диради. Бироқ шулар билан бир қаторда миқъёс таъсирининг амалга оширилиши соф рақобат муштининг бузулишига олиб келиши мумкин. Чунки у ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви, фирмаларнинг йириклашуви, уларнинг монополга айланиши боғлиқ **Майкл Портернинг** рақобат устунлиги назарияси. 1991 йилда америкалик иқтисодчи Майкл портер ьвининг “Мамлакатларнинг рақобат устунликлари” деб номланган адқиқотини нашр қилди. Ушбу тадқиқотда халқаро савдо муаммоларига умуман янгича ёндашув ишлаб чиқилган. зу

ёндашувнинг шартларидан бири: "Халқаро бозорда мамлакатлар эмас, фирмалар рақобатлашади. Бу жараёнда мамлакатнинг ўзини аниқлаб олиш учун фирма рақобат устунлигини қандай яратиши ва уни қандай —шлаб туришини тушуниш талаб этилади" деган тезисдир. Ташқи бозордаги муваффақият тўғри танланган рақобат стратегиясига боғлиқ бўлади.

Рақобат устунлиги стратегияси. М. Портернинг фикрича, рақобатнинг асосий бирлиги — бу тармоқдир, яъни товар ишлаб чиқарувчи ширкет хизмат кўрсатувчи ва ёваро рақобат қилувчи рақобатчи ширкет гуруҳи шисобланади. Тармоқда фирма учун рақобат стратегиясини танлашда икки муҳим омил таъсир этади:

1. Фирма фаолият юритаётган тармоқ тузилмаси, яъни рақобатнинг ўзига хосликлари. тармоқдаги рақобатга бешта "мил таъсир қилади:

- янги рақобатчиларнинг пайдо бўлиши;
- ўзинбосар товар ва хизматларнинг пайдо бўлиши;
- етказиб берувчиларнинг савдолашиш қобилияти;
- харидорларнинг савдолашиш қобилияти;
- мавжуд бўлган рақобатчиларнинг ёваро рақобати.

Бу беш "мил тармоқнинг даромадлилигини белгилайди. Чунки, у баърга, шаражатга, капитал қуйилмаларга ва бошқаларга таъсир қилади.

2. Фирманинг тармоқда тутган ўрни. ширманинг тармоқдаги ўрни, аввало, рақобат устунлиги билан аниқланади. Агар фирма барқарор рақобат устунлигига эга бўлса, у ўзини рақибларини ортда қолдиради:

— Фирманинг рақобатчиларига нисбатан кам харажатлар билан товарларни ишлаб чиқара олиш қара сота олиш қобилияти ширқанда далолат берувчи, жуда паст харажатлар;

— Товарлар дифференцияцияси, яъни фирманинг ширтеъмолчи эширкежини қондира олиш қобилияти.

Фирманинг тармоқда тутган ўрнига таъсир қилувчи бошқа бир "муҳим омил — бу фирманинг ўз тармоғи доирасида мўлжалга олувчи рақобат муштини ширкет фирма "ақсадининг кенглиги шисобланади. Фирма ўзи учун неча ширқурдаги товарларни ширқаришини, қандай —отиш каналларидан фойдаланишини, қандай ширидорларга хизмат кўрсатишини, ширунёнинг қайси жойларида ўз маъсулотини сотишини ширқайси миллий тармоқларда рақобатлашишини ширқилиб олиши ширқерак.

Халқаро рақобатнинг хусусиятлари. Рақобат ва рақобат стратегияси ширқанда юқорида таъкидланганларнинг барчаси ширкет бозор билан бир қаторда ширқашқи бозорга ширқам ширқаллуқлидир. Лекин ширқ— билан бирга халқаро рақобат баъзи бир ўзига хос ширқусусиятларга ширқам ширқа.

М. Портер мавжуд рақобатнинг ьвига хослигига кьра рақобат турдаги тармоқларни ажратади:

1) Кьра тармоқлар. Ушбу тармоқлар учун алохида мамлакатларда рақобатнинг турлича кечиши хосдир. Бундай тармоқларда ягона стратегияни қьллаш мумкин эмас. Мисол учун, жамфарма банклари.

2) Глобал тармоқлар. Ушбу тармоқлар дунё бьйича ягона рақобат майдонига эга бьладилар. Айнан шундай тармоқларда оддий рақобат усутунлигини эмас, балки глобал рақобат усутунлигини яратиш керак бьлади.

М. Портер глобал стратегия шароитида рақобат устунлигига эришишнинг рақобатдан фойдаланишнинг рақобат усулини ажратади:

1) фаолиятни тартибга солиш (конфигурация), рақобатни ьвига хос рақобат усулидан фойдаланиш мақсадида рақобат мамлакатларда фаолиятнинг рақобат кьринишларини жойлаштириш.

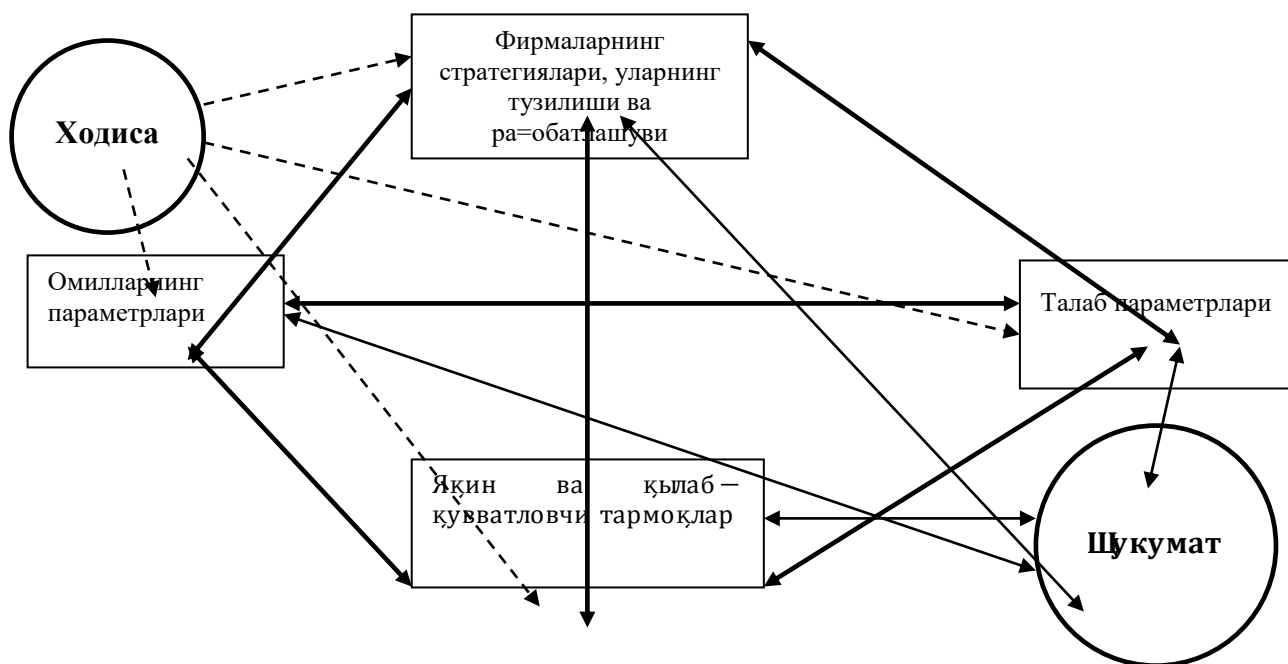
Фаолият турларини давлат қуйидаги мезонлардан келиб чиқиб рақобатлаштиради:

- омилларнинг минимал қиймати;
- ИТТКИ ни ьгказиш учун зарур рақобатларнинг мавжудлиги;
- махсус рақобатларнинг мавжудлиги;
- рақобат билан муносабатларнинг ривожланганлик даражаси рақобат бошқалар.

2) филиаллар фаолиятини мувофиқлаштириш. зу ьв ичига

- рақобат алмашинувини;
- рақобатликни тақсимлашни;
- хатти – ҳаракатларни келишишни олади.

Рақобат устунлигининг рақобатлари. Шундан бир тармоқ доимо янгиланиб ва замонавийлаштириб кьрилади. Бу жараённи рақобатлаштиришда асосланувчи мамлакат муҳим ьрин тутлади. Асосланувчи мамлакат бу асосий мақсулот ва технология стратегияси ишлаб чиқариладиган ва керакли тажрибага эга бьлган ишчи кучи мавжуд мамлакатдир. М. Портер мамлакатнинг атроф – муҳитни шакллантирувчи тьрт рақобатни кьрсатди, бунда халқаро муваффақиятга таъсир қиладиган мақаллий фирмалар рақобатлашади.

2–расм. Мамлакатнинг рақобат устунлиги детерминантлари.

Омилларнинг параметрлари. Шўр бир мамлакат у ёки бу шаражада ишлаб чиқариш омилларига эга бўлади (Хекшер – Олин модели). Ал миллар аввалдан мавжуд бўлиши, шунингдек инсон фаолияти натижасида шратилиши мумкин. Шунинг учун шрақобат устунлигига эришиш ва уни шривожлантириш учун шрафақат мавжуд "миллар зашчраси, балки унинг шратилиши тезлиги шам мушмдир. Бундан ташқари омилларнинг ортиқчалиги рақобат устунлигини йўқотилишига олиб келиши, уларнинг етишмаслиги эса, аксинча, янгиланишни юзага келтириши ва бу билан узоқ муддатли рақобат устунлигига олиб келиши мумкин. Шундай бўлсада **омиллар билан таъминланганлик** ёга мушм ахамият касб этади ва шунинг учун шам у **биринчи параметрдир** (ишсон ресурслари, моддий шресурслар, билим шресурси, молиявий шресурслар, инфратузилма). Омиллар турли тармоқларда турли миқдорларда қъланилади. Фирмалар ёв ихтиёрларида ёв тармоқларидаги рақобат курашида зарур бўладиган арзон ва юқори сифатли омилларга эга бўлсаларгина рақобат устунлигига эришадилар.

Иккинчи параметр бу – **о"иллар иерархиясидир**. Омиллар **асосий** (табий ресурслари, иқлимий шароитлар, географик жойлашув, малакасиз ишчи кучи ва шк.) **шривожланган** (замонавий инфратузилма, малакали ишчи кучи ва шк.), **умумий** (барча тармоқларда қъллаш мумкин бўлган) ва **ихтисослашган** (айнан шхтисослашган омиллар рақобат

устунлиги учун кыринарли ва узоқ муддатли асос бўлади) омилларга ажратилади.

3–расм. Омиллар иерархияси.

Омилларни қратиш – учинчи параметр. Омиллар, улар табиий юзага келганликлари ва сунъий равишда яратилганликлари билан фарқланадилар. Юқори даражадаги рақобат устунлигига эришишга кымак берувчи барча омиллар сунъий омиллардир. Мамлакатлар, улар зарур омилларни энг мақбул тарзда ярата оладиган ва мукаммалаштирадиган тармоқлардагина муваффақиятга эришадилар.

Талаб параметрлари. Ички бозордаги талаб миқъёс таъсири воситасида янгиликларнинг тадбиқ этилишининг характерини ва тезлигини белгилайди. салаб қуйидагилар билан тавсифланади:

- тзилиши билан;
- ыиш характери ва шжми билан;
- бўйналминаллашув билан.

Талаб қуйидаги асосий хусусиятларга эга бўлган тақдирдагина, фирмалар рақобат устунлигига эришиши мумкин бўлади:

- ички талабнинг қатта улуши бозорнинг глобал сегментларига тўғри келса;
- хидорларнинг қори талаблари фирмаларни яна шам сифатли " ашўлот тайёрлашга, шизматларни кўрсатишга шамда шварнинг штеъмол хусусиятларини оширишга мажбур қилса;
- машўлот яратилган амлакатда талаб шшқа мамлакатларга нисбатан эрта юзага келса.

Яқин ва қыллаб–қувватловчи тармоқлар. Миллий рақобат устунлигини аниқловчи учинчи детерминант – бу мамлакатда жашрн бозорида рақобатбардош бўлган етказиб берувчи ёки аралаш тармоқларнинг мавжудлигидир. Рақобатбардош етказиб берувчи тармоқлар мавжуд бўлганда:

- қимматбащ ресурсларга самарали ва тез етишиш;

- ички бозорда етказиб берувчиларни мувофиқлаштириш;
- яқинлик киритиш жараёнига ёрдам кўрсатиш мумкин бўлади. Миллий фирмалар, уларнинг мол етказиб берувчилари жашн бозорида рақобатбардош бўлсалар, кўпроқ фойда оладилар.

Фирмалар стратегияси, тузилмаси ва рақобати. Фирмалар ички бозордаги рақобат хусусиятига қараб тузилади, ташкил этилади, ҳамда бошқарилади ва шунда турли стратегия ва мақсадлар ишлаб чиқилади. Буларнинг барчаси фирманинг рақобат устунлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Шўдсаннинг ёрни. Шўдса – бу шундай шратки, — мамлакатдаги ривожланиш шароитлари билан боғлиқ бўлмайди ва унга фирмалар ҳам, миллий шўкуматлар шў таъсир кўрсата олмайдилар. М. Портернинг фикрича, —ларга:

- савдо;
- йўриқ технологик ютуқлар;
- ресурслар нархининг кескин ёшариши;
- жўшн молия бозорларидаги ички алмашув курсларининг ёзиларли ёвгариши;
- жўшн ёки мащаллий талабнинг кескин "шиши";
- шўт давлатлар шўкуматларининг сиёсий қарорлари;
- ушлар киритилади. Ушбу ходисалар рақобатлашаётган фирмаларнинг тутган ёринларига таъсир этгани учун мушм ахамият касб этадилар.

Шўкуматнинг ёрни. Шўкуматнинг миллий устунликни яратишдаги роли шундан иборатки, у "ромб" нинг барча тўртта детерминантга ёв таъсирини кўрсатади.

XX асрнинг биринчи чорагида Рикардонинг "нисбий чикимлар" назариясида узгаришлар юз бериб, у Д.Хекшер Олиннинг ишлаб чикариш омиллари нисбати янги классик моделига айланди. Рикардонинг назарияси факат хар бир мамлакат ишлаб чикариш чикимлари бошка мамлакатлардагига караганда камрок булган махсулотни ишлаб чикаришга ихтисослашиши кераклигига асосланар эди. Швед ихсодчилари Э.Хекшер билан Б.Олин факат чикимлар даражасинигина эмас, балки уларнинг тузилишини ҳам хисобга олиш зарурлигини асослаб берди. Чунки, ишлаб чикаришнинг хусусиятига борлик холда капитал, материал, энергия ва меҳнат сарфлари ҳам хар кучи ортикча булган мамлакатларда, энергияни куп талаб киладиган ишлаб чикаришлар эса энергия ресурсларига бой мамлакатларда жойлаштирилиши керак ва хоказолар. Хекшер — Олиннинг (бундан кейин ХО назарияси) халқаро савдо модели

Рикардонинг "нисбий чикимлар" назариясини инкор этмайди, балки уни янада мукаммаллаштиради ва аниклаштиради.

Ортикча ишлаб чикариш омиллари ва улардан унумли фойдаланиш деганда нима тушунилишини куриб чикамиз.

Агар мамлакатдаги ишчи кучи микдори билан бошка омиллар уртасидаги нисбат бошка мамлакатларидагига караганда юкори булса, бундай мамлакат ортикча ишчи кучига эга деб хисобланади.

Агар махсулотнинг кийматида ишчи кучига килинган харажатлар улуши бошка махсулотларнинг кийматидагига караганда ортик булса бу махсулот сермехнат махсулот деб бахоланади. Халқаро савдонинг тузилишни тушунтириб берадиган ХО назарияси савдо алокалари урнатилгунга қадар нархлардаги халқаро фаркларнинг сабабларига багишланган махсус булимдан бошланади. Нима сабабдан биз куриб чиккан мисолда савдо алокалари урнатилгунча Украинада куйлаклар киммату (бир дона куйлакка 2 кг шакар), Узбекистонда эса бу қадар арзон (битта куйлакка 2F3 кг шакар) булган?

Нисбий чикимлар фаркланишининг ишлаб чикариш омилларининг узаро нисбатидир. Модомики Украинада куйлак 2 кг шакарга тушар экан, бу хол биринчи навбатда шу билан изохлалиши керакки, демак Украинада шакар ишлаб чикаришда унумли фойдаланиладиган омиллар Узбекистондагига нисбатан куп ва куйлак ишлаб чикаришда унумли фойдаланиладиганга нисбатан кам. Айтайлик, "ер" шакар ишлаб чикаришда унумлироқ фойдаланиладиган омил, "мехнат" эса куйлак ишлаб чикариш учун унумлироқ фойдаланиладиган омил. Шунингдек, ҳамма чикимларни ер ва мехнат сарфдан иборат килиб куриш мумкин деб тахмин килайлик (масалан, шакар учун зарур угитларни ишлаб чикаришга, худди шунингдек газлама ишлаб чикаришга ҳам маълум микдорда ер ва мехнат сарфлаш керак). Шунда агар Украина шакар экспорт килиб, куйлаклар импорт килса, ХО назариясига кура, бу хол Украинада ишлов беришга ярокли ер купроқ булиб, мехнат таклифи муайян даражада такчиллиги туфайли юз беради.

Бунда вазиятда (бошка шартлари тенг булганида) Украинада ерни ижарага олиш Узбекистондагига караганда арзонроқ тушиши, туқимачилик саноати ходимлари эса Узбекистондагига караганда бирмунча юкорироқ иш хаки талаб килиши керак булади. Ернинг арзонлиги дехкончиликдаги чикимларни куйлак ишлаб чикаришдагига караганда купроқ камайтиради. Аксинча, ишчи кучининг такчиллиги Украинада куйлакларни нисбатан кимматлаштиради. ХО назариясига кура худди шу нарса савдо алокалари урнатилгунга қадар мавжуд булган нархлар

уртасидаги фаркни тушинтириб берада. Ана шу Назарияга мувофик ишлаб чиқариш омиллари билан нисбатан таъминланишдаги ҳамда улардан фойдаланиш тавсифидаги фарқлар савдо алоқалари урнашганидан кейин Украинадан куйлак эмас, балки шакар экспорт қилинишига (ва шакар эмас, балки куйлақлар импорт қилинишига) сабаб булади.

Бирок, орадан бир мунча вақт ўтгач, америкалик иқтисодчи В.Леонтьев мантикка тўғри келмайдиган галати ходисаларни аниқлади.

"Леонтьев парадокси" шундан иборат эдики, ишчи кучи энг қиммат турадиган АКШ гоёт сермехнат маҳсулотни экспорт қилишга эҳтисослашган. Бу парадокс Хекшер—Олин модели ишлаб чиқаришнинг куп илм талаб қилиши каби омилни ҳисобга олмаганлиги натижасида келиб чиққан эдики, фан—техника революцияси шароитида бундан куз юмиш мутлақо мумкин эмас. Хекшер—Олин модели халқаро савдонинг янги неоклассик назарияси "янги маҳсулотнинг ҳаёт цикли" билан тулдирилди.

Маълумот учун материал

Олти етакчи мамлакат ташқи савдосининг тузилиши ХО назарияси адолатли эканлигининг яққол тасдиғидир. Япония табиий ресурслар жихатидан унумли булган "бирламчи хом ашё" (қишлоқ, хужалиғи маҳсулотини, балиқ маҳсулотини, урмон ва қайта ишлаш саноати маҳсулотини) импорт қилишга анча борлиқ чунки унинг узи буларни мамлакатдаги мавжуд юқори турмуш даражасига мос келадиган катта талабни қондириш учун етарли миқдорда етиштира олмайди. Ташқи савдосиз Япония анча қамбағал мамлакатлар қаторида қолган буларди. Бу импортнинг ҳақини тулашда Японияга техникага доир жуда қўп маҳсулотни экспорт қилишдаги алоҳида устунлик ёрдам бермоқда, ХО назарияси Япониянинг илмий ходимлар билан ортиқча даражада таъминланганлигига асосланиб, ана шундай башорат қилган буларди. Бир вақтлар қенг тарқалган, ҳозир эса унутилиб қетган фикрга қарама—қарши уларок, Япония мехнатталаб саноат товарларини ишлаб чиқаришда нисбатан устунликка эга эмас.

Ҳозир, турмуш даражаси ва иш ҳақи ставкалари буйича Япония Шимолий Америкага яқинлашиб борган сари барча мехнатталаб ишлаб чиқаришлардан нисбий устунликлар қолдиқларини тез суръатлар билан қўлдан бермоқда.

АКШ муайян малақадаги ишчи кучи ва айрим табиий ресурслар билан таъминланишга асосланган нисбий устунликка эга. Техникавий илғор маҳсулотни экспорт қилишдаги мусбат сальдо мамлакатнинг илмий ва тегишли ишлаб чиқариш ходимлари билан таъминланишда нисбий ортиқчаликка эга эканлигини ақс эттиради. Хизматларни экспорт қўйишдаги

нисбий устунлик кisman уша малакали меҳнат билан таъминланганликни ва бундан ташқари, капиталнинг олдиндан жамгарилишини акс эттиради. АКШ қарз капитал ва бошқа молиявий хизматларни (1985 йилга қадар), бошқарув хизматлари ва маркетинг, патент лицензиялари соҳасидаги хизматларнинг соф экспортчисидир.

Бу хизматлар қisman техника талаб, қisman капитал талаб хизматлардир. Нихоят, қишлоқ хужалик экинзорлари нисбатан ортиқча булганлиги туфайли АКШ муътадил иқлим минтақаси маҳсулотлари ишлаб чиқаришда нисбий устунликни саклаб келмоқда, бироқ уларнинг экспортини бошқа ҳам ашёни (айниқса нефтни, қуплаб минерал ҳам ашёни, тропик экинларни) жуда қуплаб соф импорт қилиш қуплаб кетмоқда.

Бошқа мамлакатларда нисбий устунликлар бу қадар яққол қузга ташланмайди. Гарбий Европа мамлакатлари Японияниқига уқшаш нисбий устунликларга эга, лекин бу ерда экспорт билан импортнинг нисбати анча мувозанатлашгандир. Канада қупрок ҳам ашё товарлари экспорт қилиб, унинг урнига хизматлар ва техника талаб саноат товарларини олади. Хатто унинг "стандарт" саноат товарларида қуриниб турган нисбий устунлиги ҳам нефть қимёси, металлургия, ёғочсозлик ва целлюлоза – қогоз саноатининг энергия талаб ва материал талаб маҳсулотини экспорт қилиш билан изоқланади.

Хуллас, умуман олганда, 1979–1980 йиллар ва шундан кейинги йиллар ташқи савдосининг тузилиши ХО назариясининг хулосаларига тамомила мос келади.

Ушбу назариянинг муаллифлари М.Познер, ГХуфбауэр ва Р.Вернон ишчи қучи нисбатан қиммат турадиган мамлакатларда илгор геҳнологияга асосланган меҳнатталаб маҳсулот ишлаб чиқариш қарибир даромадли булади, деган хулосага қелишди. Масалан, меҳнатталаб синтетик газламаларни дастлаб факат илмий – геҳникавий салоқияти юқори булган мамлакатлардагина ишлаб чиқариш мумкин эди. Сунгра, бу геҳнологияни узлаштирилиши ва қенг ёйилиши туфайли синтетик газламаларни ишлаб чиқариш ишчи қучи арзон булган ривожланаётган мамлакатларга ҳам қуча бошлади. Бунинг натиқасида Гарб илмий – геҳникавий омил туфайли узи эга булган нисбий устунликни қуллай бошлади.

Шундай қилиб, "маҳсулотнинг хаёт қикли" назарияси факат фантехника таракқиятиниқина ҳисобга олиб қолмасдан, балқи ҳалқаро ихтисослашув ва қооперациянинг динамизми туфайли ишлаб чиқариш қикимларидаги тарқибий қисмлар нисбатининг доимий узқариб туриш меҳанизмини ҳам тушунтриб беради. У ёқи бу мамлакатга мана бундай товарни ишлаб чиқаришга

ихтисослашиш фойдали, деб айтишнинг узи кифоя килмайди. "Каерда" лигинигина эмас, балки яна "качон" лигини хам билиш шарт. Телевизорлар ишлаб чикариш аввалига факат ривожланган мамлакатлардагина мумкин эди, хозир эса уларни ва видеомагнитофонларни чикариш ривожланаётган мамлакатлар учун фойдали булиб колди. Бошкача килиб айтганда, "махсулотнинг хаёт цикли" вазариясида Рикардонинг факат макондаги эмас, балки вақт жихатидан хам халқаро ихтисослашув шароитда "нисбий чикимлар" коидаси ривожлантирилди.

Мамлакатларнинг турли товарларни иктисодий самарадорлик билан ишлаб чикаришга кодирлиги вақт утиши билан узгариши мумкинлиги ва чиндан хам узгараётганлиги халқаро савдодаги бу жараёнларни тушуниш учун жуда катта ахамиятга эга. Ресурс ва технологиянинг таксимланишидаги силжишлар турли мамлакатларда товарлар ишлаб чикаришнинг нисбий самарадорлигида силжишларга олиб келиши мумкин.

Масалан, Узбекистонда 1991 йилдан бери утган даврда чет эл капитали жалб килинган холда сифат жихатидан жахон даражасида махсулотни ракобат нархларда ишлаб чикаришга кодир булган бир канча саноат корхоналари барпо этилди. Мустакиликка эришгунга кадар асосан кишлок хужалик товарлари ва хом ашё экспорт этиб келган республика хозир тобора купрок микдорда кайта ишлаш саноати буюмларини экспорт килишга утмоқдаки, бу хол ишлаб чикариш омиллари нисбий кийматининг узгаришига хам олиб келади. Масалан, Асака шахрида куввати йилига 200 минг авгомобиль ишлаб чикаришга етадиган авгомобилсозлик мажмуасининг куриб ишга туширилиши экспорт тузилишида факат уларнинг пайдо булишидагина олиб келмайди. Мажмуанинг ишлаб туриши юзлаб янги юкори технологияга асосланган корхоналарнинг ривожланишига шароит яратади, бу хол ишлаб чикариш ресурсларининг тузилишни хамма уларни ишлаб чикариш самарадорлигини тубдан узгартириб юборади. Миллий иктисодиёт эволюция килиб борган сари ишчи кучининг микдори ва сифати, капиталнинг хажми ва таркиби хам узгариб боради, янги технологиялар вужудга келди. Хатто ер ва табиий ресурсларнинг кулами ва сифатларида хам узгаришлар юз бериши мумкин. Бу узгаришлар юз бериб борган сари Узбекистоннинг турли товарларни ишлаб чикаришдаги нисбий самарадорлик хам узгариб боради.

Халқаро савдо фойдали эканлигининг сабабларини тушунтириб берадиган назариялар дунеда битта хам мамлакат йукки, у уз бойлигидан ва мавжуд нисбий устунликдан

фойдаланиб жахон бозоридан узига муносиб жой топа олади, деган хулоса чиқаришга имкон беради.

Масалан, ҳозир жахонда гулчилик гуркираб ривожланиб, жуда сердаромад тармоққа айланди: жахон бозорида гул сотишнинг йиллик ҳажми 20 млрд. АКШ долларига етди. Қудратли саноат тармоқларини ривожлантиришга кучи етмайдиган, аммо иқлими яхши ёки кишлоқ хужалигида юксак маданиятга эришган кичик мамлакатлар ҳам жахон гуллар бозорида катнашиб, жуда катта даромад олмоқда. Чунончи, Колумбия 70йиллар бошидан гул етиштириш билан шугуллана бошлади, 90йилларнинг урталаридан эса бу ерда ҳар йили сотиш учун 130 минг тонна гул, яъни бу соҳадаги АКШ импортнинг 90 фоизи миқдорида тайёрланмоқда. Дунёнинг етакчи гулчилари голландлар биргина Германияга ҳар йили 200 минг тонна гул сотади, Исроил эса дунёдаги гул етиштирувчи учинчи мамлакат бўлиб, ҳар йили Европага гул сотишдан 150 млн. АКШ доллари ишлайди.

Бошқача қилиб айтганда, жахон савдосининг ҳар бир катнашчиси уз иқтисодиётини ихтисослаштириб, жахон бозорига чиқишдан олдинги вақтдагига қараганда яхшироқ яшаш имконига эга бўлади.

Мухоқама учун саволлар

1. Мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимоотида иштирок қилишдан оладиган фойдасини тушунтиринг?
2. Сизнинг фикрингизча, Ўзбекистонда ишлаб чиқилган қандай товарлар жахон бозорида рақобат қила олади? Жавобингизни Хекшер — Олин назариясидан фойдаланган ҳолда исботланг.
3. Ишлаб чиқарадиган товарларининг ҳеч қайси буйича мутлақ устунликка эга бўлмаган мамлакатда ташқи савдони ривожлантириб бўладими?

Адабиётлар

1. Фомичев И.С. Международная торговля., М. 2001г.
2. Портер М. Международная конкуренция. М.: Международ. отношения, 2000.
3. Линдерт П. Экономика мирохозяйственных связей. — М.: Прогресс, 2001.

2-мавзу. Халқаро савдо ва жаҳон ҳужалиги.

2.1.Халқаро меҳнат тақсимоти – халқаро савдонинг иқтисодий асоси сифатида.

2.2.Жаҳон ҳужалиги тизими.

2.3.Халқаро савдонинг жугрофий тақсимланиши.

2.1. Халқаро меҳнат тақсимоти.

Турли ҳужаликларнинг байналминаллашувини узида акс эттирувчи халқаро меҳнат тақсимоти алоҳида олинадиган мамлакатлар ичидаги умумий меҳнат тақсимотининг доимий равишдаги давомийлик шакли бўлиб ҳисобланади. Халқаро меҳнат тақсимотининг мантиқан ва тарихан шаклланиб келган уч асосий тури мавжуддир: умумий, хусусий ва ягона.

Умумий дейилганда халқаро меҳнат тақсимотининг ишлаб чиқариш кулами нуктаи-назаридан тушунилиши назарда тутилади (казиб олиш ва қайта ишлаш саноати, кишлок ҳужалиги, транспорт ва бошқалар), **хусусий** дейилганда эса халқаро меҳнат тақсимотининг йирик тармоқлар ва тармоқ шаҳобчалари ичидаги ишлаб чиқариш нуктаи назаридан тушунилиши ҳисобга олинади, **ягона** дейилганда эса, халқаро меҳнат тақсимотининг тармоқлар ичидаги фаолиятлар тури буйича тушунилиши кузда тутилади.

Халқаро меҳнат тақсимоти – хусусий булиниш (ихтисослашув) ва бирлашув (кооперация) сингари икки жараённинг биргаликда мавжуд бўлиши ҳисобида содир бўлади.

Ихтисослашув икки йуналиш буйича ривожланади: ишлаб чиқариш ва ҳудудий нуктаи назардан уни ишлаб чиқариш ихтисослашуви даражасига мувофиқ **тармоқлараро, тармоқлар ичидаги ва алоҳида компанияларнинг ихтисослашувига** ажратилади.

Худудий ихтисослашув алоҳида мамлакатлар, мамлакат гуруҳлари ва минтақалар буйича амалга оширилади.

Ихтисослашувнинг асосий турлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

Буюмли, яъни алоҳида маҳсулотларни ишлаб чиқаришдаги ихтисослашув;

Деталли, яъни алоҳида қисмлар ёки маҳсулотлар булақларини ишлаб чиқаришдаги ихтисослашув;

Технологик, ёки мухлатли, яъни алохида операцияларни амалга ошириш ёки алохида технологик жараёнларни бажаришдаги ихтисослашув, масалан йигиш, бирлаштириш ва х.к.

Кооперация – бу фаолиятлар бирлашувининг мураккаб жараёнидир. У турли қуринишларга ажратилади:

Шакли буйича (иктисодий кооперация, саноат ҳамкорлиги ва б.);

Мухлати буйича (ишлаб чиқаришдан олдинги, ишлаб чиқариш давридаги, тижорат давридаги);

Объектлар ва субъектлар сони буйича ва х.к.

Юқорида зикр этилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда, халқаро меҳнат тақсимотини, малакатлар заро айрибош қиладиган маълум қуринишдаги товарларни ишлаб чиқаришга бўлган алохида мамлакатларнинг ихтисослашуви асосидаги, ҳудудий меҳнат тақсимотининг юқори даражаси сифатида таъкидлаш лозимдир.

Тарихий ривожланишнинг у ёки бу давридаги тараккиёт ҳолатини узида акс эттирувчи халқаро меҳнат тақсимоти тизими, шу пайтга қадар улкан тадрижий ривожланиш йулини босиб ўтди. Натурал ҳужалги даврида паст даражада ривож топган товар-пул муносабатлари халқаро меҳнат тақсимотининг қандайдир элементлари сифатидагина мавжуд бўлган эди, бу эса айрим маҳсулот турлари буйича узаро товар айрибошлаш муносабатлари чекланган дунё мамлакатлари табиий шарт-шароитларининг тубдан фарқ қилиниши билан изоҳланади.

Халқаро меҳнат тақсимоти жараёни, XIX асрнинг рталаридан эътиборан, нисбатан тараккий этган мамлакатларнинг машиналашган ишлаб чиқариш даврига ўтиши муносабати билан айниқса юқори даражада ривожлана бошлади. Бунинг оқибатида эса, миллий бозорлардан узининг бир қатор хусусиятлари билан фарқ қилиб турувчи жаҳон бозори шаклланди. Мазкур хусусиятлар сарасига қуйидагиларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин:

- Жаҳон бозорининг тараккий этишига ташқи савдо ва халқаро савдо сиёсати узининг катта таъсирини қурсата олади.
- Миллий ҳужалиқлар уртасида товарлар алмашинуви ҳаракати чекланган бўлади. Дунё мамлакатларида ишлаб чиқариладиган товарларнинг барчаси ҳам жаҳон бозорида бевосита айрибош қилинмайди.
- Жаҳон бозорида шундай баҳолар тизими амал қиладики, у уз маъносига қура жаҳон баҳолари деб юритилади.

Жаҳон бозорларининг ривожланиши, охири оқибатда замонавий жаҳон ҳужалиғи тизимининг шаклланишига олиб келди. Агар мазкур категорияни техник-иктисодий жиҳатдан талқин этадиган бўлсак, у ҳолда буни шундай изоҳлаш мумкинки, жаҳон ҳужалиғининг бутунлай, шунингдек, қисман ривожланиши, у ёки бу миллий ҳужалиқнинг қайси даражада ривожланганлигидан ва замонавий ишлаб чиқаришнинг моддий асосини машиналашган ишлаб чиқариш ташкил этганлигидан қатъи назар,

умум кабул килинган маълум бир конун-қоидалар асосида амалга ошади. Бирок, бу фикр ҳамма вақт ҳам ишлаб чиқариш жараёнида машина-техникалардан унумли фойдаланилади, деган маънони англатавермайди. Шунингдек, агар ишлаб чиқариш жараёнида машина ва техникалардан унумли фойдаланилмаса ёки қулланилмаса, у ҳолда ушбу ҳолатни бемалол иқтисодий қолоқлик сифатида баҳолаш мумкин бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, баъзи ҳолларда замонавий ишлаб чиқариш воситалари ҳужалиқ фаолиятининг асосий мақсадларига қарама-қарши бўлган ва салбий оқибатларни келтириб чиқарадиган турли ижтимоий мақсадлар йулида ҳам фойдаланилиши мумкин. Бу жиҳатдан олиб қаралганда, жаҳон ҳужалиғи тизими, ички мақсадлари бир-бирига мутлақо тугри келмайдиган, бирок узаро доимий алоқадорликда мавжуд бўлган тизимлар мажмуасини узида акс эттиради. Айнан, жаҳон ҳужалиғи категориясига мурожаат қилинганда, гап фақат миллий ҳужалиқлар таркибидаги тизимлар йигиндиси ҳақида бораётганлиги эмас, балки халқаро меҳнат тақсимооти билан узвий боғлиқ бўлган ва бир-бири билан маълум иқтисодий муносабатларга қириша оладиган ана шундай ҳужалиқларнинг бутун бир тизими ҳақида бормокда. Бундай вазиятда янги ҳолат юзага келади: яъни, узаро доимий ҳамкорликда бўлган миллий тизимларнинг иқтисодий фаолият юритишидан қуриладиган самара, узаро доимий ҳамкорлик алоқаларига эга бўлмаган бирок миллий ҳужалиқларнинг фаолият юритишидан қириладиган самарага нисбатан анча юқори бўлади.

Шундай қилиб, жаҳон ҳужалиғи узида шундай бир тизимни акс эттирадигани, бунда алоҳида мамлакатлар миллий ҳужалиқлари халқаро иқтисодий муносабатларга қиришиш орқали заро яқинлашиб борадилар ва шу орқали уларнинг бирлашган ягона гуруҳлари ташкил топади, бу эса уз навбатида мазкур тизимнинг доимий фаолият юритиши ва узиши учун маълум имкониятлар яратиб беради.

XX асрга келиб халқаро меҳнат тақсимооти ва жаҳон ҳужалиғининг тараккий этиши, ҳужалиқ ҳаётининг доимий байналминаллашуви орқали юзага келади. Мазкур жараёнга эса турли хилдаги омиллар уз таъсирини қурсатади:

Биринчидан, географик омиллар, ер шарида табиий захираларнинг нотекис тақсимланганлиги, шу жумладан, усимлик ва хайвонот оламининг, шунингдек, табиий-иклим шароитларининг турли хилдалиги. Маҳсулотлар ишлаб чиқарилиш ҳажмининг ортиши, янги ишлаб чиқариш тармоқларининг пайдо бўлиши, табиий шарт-шароитлар туфайли эгаллик қилиниши қийин бўлган хомашё товарларига бўлган ошиқча талабнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу эса етарли захираларга эга бўлган мамлакатлардаги хомашё маҳсулотларини қазиб чиқариш имконини беради. Булардан ташқари, маълум бир иқлимий шароитлардагина

етиштирилиш имкониятига эга булган озик-овкат махсулотларига булган талаб хам ортиб боради;

Иккинчидан, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси. Йирик машиналашган ишлаб чиқариш, одатда, чуқур ихтисослашувга ва кенг камровли махсулот бозорларига эга булган бир пайтда уз самарасини бера олади ва албатта ташки бозорга чиқиш заруратини мақсад қилиб қуяди;

Учинчидан, илмий-техника тараккиёти. Ишлаб чиқариладиган махсулотлар ва технологияларнинг тухтовсиз янгилашиб турилиши оқибатида, битта мамлакат доирасида барча турдаги махсулотлар ишлаб чиқарилишини меъерий даражада ривожлантириш имконияти мавжуд эмасдир, шунинг учун хам махсулотлар, хизматлар ва ишлаб чиқариш омиллари фаол алмашинувини жадаллаштириш лозимдир.

Бундай шароитларда дунё мамлакатларининг қупчилигида ташки савдо ривожланиши орқали миллий хужаликларнинг очикли тенденцияси қузатилади, бунинг тасдиғи эса 80 йилларнинг иккинчи ярмида дунёда содир булган ялпи узғаришлар орқали изоҳланади.

1. Очик иқтисодиёт

Миллий хужаликларнинг қупрок очиклик тенденцияси халқаро меҳнат тақсимотини хозирги кундаги ривожланишининг муҳим жиҳати билиб ҳисобланади. Халқаро меҳнат тақсимотида тортилиш даражаси бўйича (очиклик даражаси) миллий хужаликларни бир-бирига қарама-қарши булган икки гуруҳга ажратиш мумкин:

- Тула ёпик булган миллий хужаликлар (автаркик);
- Тула очик булган миллий хужаликлар.

Ёпиклик дейилганда, шундай иқтисодиёт тушиниладики, унинг ривожланиши факатгина ички тенеденциялар орқали белгиланади ва жаҳон хужалиғи тизимида амал қилувчи тенденцияларга боғлиқ булмайди. Шунинг учун хам дунё мамлакатларининг бошқа миллий хужаликлар билан буладиган иқтисодий алоқалари минимал даражада булади.

Тулақонли очик иқтисодиёт дейилганда, шундай иқтисодиёт тушуниладики, унинг ривожланиши жаҳон хужалиғи тизимида амал қилладиган тенденциялар орқали белгиланади. Бунда мамлакатларнинг ташки алоқалари қучайиб боради, шунингдек тараккиётнинг анча юқори даражасига эришиш орқали уларнинг абсолют ва нисбий кенгайиши содир булади.

Ушбу мамлакатлар ва дунёнинг бошқа мамлакатлари уртасидаги иқтисодий алоқаларнинг мавжуд эканлиғи хали бу мамлакатлар очик иқтисодий сиёсат олиб бормоқда деган фикрни англамайди. Хозирги кунда алоҳида мамлакатлар иқтисодиёти жаҳон хужалиғидан ажралган ҳолда ва шунингдек, дунёнинг бошқа мамлакатлар билан қандайдир

алокаларга эга булмасдан туриб, тараккиётнинг юкори даражаларига эриша олмайди. Хаттоки, дунё мамлакатлари иктисодий сиёсатида автаркик тенденциялар хукмронлик килаётган пайтда хам, ташки алокалар мазкур мамлакатлар учун мухим ахамият касб этади.

Баъзи бир мамлакатлар иктисодиёти юкори даражадаги очикликни касб этса, бошка бирларида эса ушбу холат анча паст даражада эканлигини куришимиз мумкин. Мухим томони шундаки, купчилик холларда йирик мамлакатлар иктисодиётининг очиклик жихатидан паст даражада эканлигини кузатишимиз мумкин. Шунини алохида таъкидлаш жоизки, иктисодиётнинг очиклик даражаси мамлакатнинг табиий ресурслар, хамда ахоли сони билан купрок таъминланганлигига, тутгироги унинг ишлаб чикарувчи кучлар ривожланиш даражаси билан аникланадиган талаб-тулов кобилиятига бевосита богликдир. Агар ишлаб чикарувчи кучлар замонавий ва етарли даражада булса, у холда иктисодий салохияти паст булса хам иктисодиёт анча очиклик касб этади, иктисодий салохият дейилганда, мавжуд ресурслардан самарали фойдаланган холда ишлаб чикариш ва ноишлаб чикариш учун мулжалланган махсулотлар ва хизматларнинг максимал даражада ишлаб чикарилишини таъминлаб турувчи мехнат ва моддий захираларнинг кобилиятлийлик даражаси тушунилади. Булардан ташкари, иктисодиётнинг очиклик даражаси миллий ишлаб чикаришнинг тармок тизимига хам бевосита боглик булади. Мамлакатда кучли тармокларнинг (металлургия. Энергетика ва б.) мавкеи канчалик юкори булса, мамлакатларнинг халкаро мехнат таксимотида тортилиши даражаси, яъни иктисодиётининг очиклик даражаси шунчалик паст булади. Бунга карама-карши уларок, кайта ишлаш саноатининг машинасозлик, электроника, химия ва бошкалар сингари бир катор тармоклари ихтисослашувнинг анча чукурлашувини талаб этади, бунинг хисобига эса мамлакатларнинг технологик жихатдан бир-бирига булган узаро богликлигининг ортиши ва шунга мос холда, иктисодиётдаги очиклик мухитининг кучайишига олиб келади. Шу жихатдан, миллий иктисодиётнинг очиклик даражаси канчалик юкори булса, ундаги мавжуд ишлаб чикарувчи кучлар шунчалик ривожланган булади, ундаги тармоклар таркибида чукур технологик мехнат таксимотида эга булган тармокчалар сони канчалик куп булса, унинг умум иктисодий салохияти ва уз табиий захиралари билан таъминланганлик даражаси шунчалик паст булади.

Мамлакат иктисодиётининг очиклик даражасини улчаш учун кулланиладиган курсаткичлар сифатида, бошкаларига нисбатан экспорт-импорт квоталари купрок кулланилади.

Экспорт квотаси, у ёки бу махсулот турлари буйича ихтисослашган алохида тармоклар ва бутун бир иктисодиёт учун экспортнинг ахамиятини ифода этувчи микдорий курсаткичларни узида акс эттиради. Бу курсаткич, маълум бир давр учун, барча миллий хужаликлар доирасида экспорт киймати (Э) нинг ялпи ички махсулот

(ЯИМ)* кийматига нисбатан олинган муносабати оркали фоизларда хисобланади:

$$K = Э/ВВП \times 100\%$$

Импорт квотаси, халк хужалиги ва хар хил махсулот турларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган алохида тармоқларга булган импорт ахамиятини ифода этувчи микдорий курсаткичларни узада акс эттиради. Импорт квотаси барча миллий хужаликлар доирасида импорт кийматининг ялпи ички махсулот (ЯИМ) кийматига нисбатан олинган муносабати оркали хисобланади:

$$K = И/ВВП \times 100\%$$

Ташки савдо квотаси, экспорт ва импорт жами киймати ярмисининг ЯИМ кийматига нисбатан олинган муносабати оркали фоизларда аниқланади:

$$K = (Э+И)/ВВП \times 100\%$$

1. Иқтисодий хавфсизлик

Иқтисодиётнинг очиклигини таъминлашга булган харакат куплаб мураккаб муаммоларнинг пайдо булишига олиб келади, уларнинг бири иқтисодий хавфсизлик муаммоси булиб хисобланади, яъни бу жахон хужалиги билан узаро хамкорлик қилишнинг муқобил шарт-шароитларини аниқлаб олишдир. Асосан, узининг етарли энергия ва хомашё захираларига эга булмаган саноати ривожланган мамлакатлар учун иқтисодиётнинг очиклиги, уларнинг янада тараккий этишда бевосита таъсир курсатадиган муҳим омил булиб хисобланади. Дунёдаги қолган мамлакатларнинг барчаси хам узаро савдо муносабатларини урнатиш ва ривожлантириш мақсадида халқаро меҳнат тақсимотида фаол иштирок этмоқдалар, бу эса халқаро меҳнат тақсимоти субъектларининг узаро алоқадорликлари ва узаро боғлиқликларининг кучайишига ва ташки салбий таъсирлардан химояланиш мақсадида ихтисослашув ва кооперациядан олинadиган фойдаларни хисоб-китоб қилиш заруратининг пайдо булишига олиб келмоқда. Бунинг натижасида миллий иқтисодиётнинг бекарор таваққалчилиги пайдо буладик, бунда дунёдаги барча мамлакатлар узининг “очиклик” даражасидан келиб чиқиб абсолют хавфсиз булган савдо (тижорат) муносабатларига қириша олмайдилар. Шунинг учун хам ташки савдо ривожланаётган бир пайтда, дунёнинг қайсидир мамлакатлардагина, узаро алоқадорликдан келиб чиқиб, нисбий иқтисодий хавфсизлик ҳукм суриши мумкиндир.

Узаро алоқадорлик моҳиятан узида маълум бир алоқаларни намойиш этадиган иқтисодий боғлиқликларга олиб келиши мумкин, бундай шароитда ташки омиллар у ёки бу ҳолатларнинг ривожланишида салмоқли таъсир курсатади. Алоқадорлик шундай вазиятда пайдо буладик, бунда исталган муаммоларни ечиш учун қулай

мослашувчанликка эришиш мақсадида зарурий узгаришларни амалга ошириш талаб этилади.

Мослашувчанлик дейилганда, давлатларнинг ташки омиллар келтириб чиқарадиган зарарли ҳолатларга нисбатан таъсир тўқата олиш қобилияти тушунилади, шу оқибатга, ташки сабабларга ёки умуман барҳам бериш, ёки оқибатларини умуман тугатиш, ёки мавжуд имкониятларнинг ортқича қисмини бошқа бир мамлакатларга қаратиш лозим бўлади. Мослашувчанликнинг мавжуд бўлиши, маълум бир чегаравий чекланишларга эга бўлади. Мослашувчанлик билан боғлиқ бўлган чора-тадбирлар орасида қуйидагиларни ажратиш мумкин:

- Савдо муносабатларининг диверсификацияси;
- куп томонлама ҳамкорлик алоқаларининг мустақамланиши ва жадаллаштирилиши;
- сиқув (шу жумладан харбий ва иқтисодий);
- тежаш ва зарурий захираларнинг яратилиши;
- экспортга муқамланган ишлаб чиқаришнинг шаклланиши.

Алоқадорлик энг аввало иқтисодий мослашувчанликда уз аксини топади. Иқтисодий мослашувчанлик дейилганда, миллий иқтисодиётнинг ташки омиллар салбий таъсирига, яъни ушбу ҳолатларнинг ёмон оқибатларини бартараф этиш мақсадида, уларга нисбатан маълум бир имкониятлар қулланилгунга қадар бўлган таъсирчанлиги тушунилади. Иқтисодий заифлик алоқадорликнинг анча юқори даражаси бўлиб ҳисобланади. Иқтисодий заифлик дейилганда, ҳаттоки ички ҳолатлар тугирланиб ёки ёппасига узгартирилгандан кейин, мослашувчанлик ҳаддан ошқича бўлган шароитда ҳам, ташки омиллар таъсирининг муқаррарлиги тушунилади. Иқтисодий заифлик шундай вазиятда юзага келадики, бунда мослашувчанлик ортқичалигининг бир қатор танқидий нуқсонларига йул қуйилган бўлади. Айнан иқтисодий заифлик тулик бўлмасида, иқтисодий ҳавфсизлик муаммосини вужудга келтиради. Таҳдид иқтисодий ҳавфсизликни издан чиқаришнинг муқим шрти бўлиб ҳисобланади.

Таҳдид – бу моддий, меҳнат, илмий-техникавий захираларга ва маркетинг тизимига бўлган имкониятларнинг чекланишидир. Таҳдид икки турга бўлинади:

- Мақсадли таҳдид;
- Иқтисодий турмуш-шароитига бўлган таҳдид.

Таҳдиднинг иққала тури ҳам давлатнинг олдиндан муқамланган фаолиятларидан ёки жаҳон иқтисодиётининг ривожланиш тенденцияларидан келиб чиққан ҳолда юзага келади. Таҳдиднинг зарурий риқаглари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Иқтисодий блокада қилиш;
- Тусиқлар урнатиш;
- Заифликлар тизимини яратиш;

– Дискриминация килишнинг ҳар хил усуллари куллаш.

Ана шу тартибда, миллий иктисодиёт хавфсизлигини қандайдир ҳолат сифатида боҳолаш мумкин бўлади, бунда товарлар ва хизматлар билан таъминланганлик даражаси, миллий иктисодиётнинг самарали фаолият юритишига таҳдид соладиган ташки омилларнинг таъсиридан ҳимояланган бўлади. Агар ЯММ даражаси олдиндан кузда тутилган ёки тусатдан содир бўлган ташки янгиликларга бевосита боғлиқ бўлмаса, у ҳолда миллий иктисодиёт барқарор бўлади. Агар ЯММ даражаси ташки омилларга таъсирчан бўлса ва мазкур ташки омиллар оқибатларини зарарсизлантириш мумкин бўлмаса, у ҳолда иктисодий хавфсизлик даражаси беқарор бўлади. Миллий иктисодий хавфсизлик тушунчаси билан бир қаторда халқаро иктисодий хавфсизлик тушунчаси ҳам амал қилади. Халқаро иктисодий хавфсизлик дейилганда, узаро ишонч ва тенгликка асосланиб, барқарор муҳитдаги иктисодий ва институционал шарт-шароитларни вужудга келтирувчи қоидалар тизими тушунилади. Умумий хавфсизлик қафилликлар берилишини шунинг учун ҳам узида ифода этадики, шу пайтга қадар жаҳон ҳужалиги доирасида ҳар хил иктисодий боғлиқликларнинг мавжудлигидан, ҳеч бир мамлакат на иктисодий, на бир сиёсий бўлган бир ёқламали ютуқларни кулга қирита олмайди.

2. Рақобатбардошлик

Агар экспорт ва импорт квоталари миллий иктисодиётнинг очиклик даражасини, яъни унинг халқаро меҳнат тақсимотида тортилиш даражасини аниқлаш учун хизмат қилаётган бўлса, у ҳолда, мамлакатларнинг жаҳон иктисодиётида тутган урни ва ролини атрофлича талкин этиш учун купрок, Жаҳон иктисодий форуми томонидан ишлаб чиқилган рақобатбардошлик курсатқичи кулланилади.

Мамлакатларнинг рақобатбардошлик рейтинги куп омилли моделлар асосида аниқланади, уларда эса 381 курсатқич жамланган 8 омилларда гуруҳланган бўлади:

- Ички иктисодий салоҳият;
- Ташки иктисодий алоқалар;
- Давлат томонидан тартибга солиб туриш;
- Молия кредит тизими;
- Инфратузилма;
- Бошқарув тизими;
- Илмий-техникавий салоҳият;
- Меҳнат захиралари.

Курсатқичлар ҳар бир мамлакат буйича аналитиклар, ҳамда экспертлар баҳолари ва шунингдек, йирик корпорациялар раҳбарлари томонидан утқазилган суровномалар ёрдамида тулдириб борилади.

Бериладиган баҳолар ҳамма мамлакатларга эмас, балки фақатгина саноати ривожланган ва баъзи бир ривожланаётган мамлакатлар (энг аввало янги индустриал мамлакатлар), шунингдек бозор иктисодиётига утаётган мамлакатларга тегишлидир. Бу мамлакатлар махсулаштирилган методикага асосан тупланган балларнинг сонига қараб фаркланади. Баллар йиғиндиси нафақат ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси ҳақида, балки мамлакатнинг жаҳон иктисодиётида содир буладиган узғаришларга бўлган силлиқ мослашувчанлик қобилияти туғрисида ҳам гувоҳлик беради.

Рақобатбардош бўлган тармоқлар жумласига аэрокосметика, ускунасозлик, кemasозлик, ва шунингдек харбий саноат мажмуасининг баъзи бир тармоқлари сингари бир қатор тармоқлар қиради.

2.2. Жаҳон ҳужалиги таркиби

Халқаро меҳнат тақсимотининг ривожланиши билан дунёдаги мамлакатлар тарақиёт даражасини белгиловчи жаҳон ҳужалигининг узига хос таркиби шаклланди. Уларни шартли равишда тўрт гуруҳга ажратиш мумкин:

- Саноати тараккий этган мамлакатлар;
- Ривожланаётган мамлакатлар;
- Шарқий Европа мамлакатлари;
- Осиёдаги социалистик мамлакатлари.

Шарқий Европа ва МХДХ даги собик социалистик мамлакатлар хусусида тухталиб утилганда, мазкур мамлакатларнинг узига хос иктисодий ва ижтимоий белгилари, ҳозирги кунга қадар уларни халқаро ташкилотлар томонидан ривожланган ёки ривожланаётган мамлакатлар қаторига қушиш имконини бермаяпти. уз-зидан маълумки, Чехословакия давлати ривожланган мамлакатлар билан бемалол беллаша олади, Тожикистон давлати эса ривожланаётган мамлакатлар қаторидан урин эгаллайди. Бир пайтнинг узида уларни бозор иктисодиётига утаётган мамлакатлар сифатида классификация қилиниши мақсадга мувофиқ булади. Айнан статистик мақсадларда БМТ томонидан ишлаб чиқилган классификацияга мос равишда мазкур гуруҳ таркибига Албания, Белгия, Венгрия, Руминия, Словакия, собик СССР ва Чехословакия сингари бир қатор мамлакатлар қиритилади. Мазкур классификацияга мос равишда Осиёдаги социалистик мамлакатлар қаторига Ветнам, ХХДР ва Монғолия сингари бир қатор мамлакатлар қиради.

Дунёдаги қолган мамлакатлар барчаси уз-узидан ривожланган ёки ривожланаётган мамлакатлар сарасига қиритилади.

1. Саноати ривожланган мамлакатлар

Саноати ривожланган мамлакатлар гуруҳига мамлакат иктисодиётида асосий мавқеъни йирик хусусий-монополистик секторлар

эгаллайдиган мамлакатлар киритилади. Бу давлатларнинг бир-биридан фарк килиниши, улардаги мавжуд ишлаб чиқарувчи кучларнинг юкори савияда булишлиги, бозор иктисодиёти ривожланиш моделларининг фаркланиши ва миллий хужалик доирасида руй берадиган жараёнлар оркали характерланади.

Мазкур мамлакатларда халк хужалиги иктисодий ва илмий техникавий салохиятининг асосий кисми тупланган ва шунингдек, уларда йирик молиявий марказлар ва коммуникациянинг марказий тармоклари жойлашгандир.

БМТ томонидан ишлаб чиқилган классификацияга мос холда бозор иктисодиёти юкори даражада тараккий этган мамлакатлар каторига куйидагилар киритилади:

Австралия	Дания	Люксембург	Финландия
Австрия	Исроил	Янги Зеландия	Франция
Белгия	Ирландия	Нидерландия	Швейцария
Буюк Британия	Испания	Норвегия	Швеция
Германия	Италия	Португалия	ЖАР
Гибралтар	Исландия	АКШ	Япония
Греция	Канада	Фарер ороллари	

Амалда саноати тараккий этган мамлакатларнинг барчаси Иктисодий хамкорлик ва тараккийёт ташкилотининг таркибига киради (ИХТТ).

Глобал иктисодий ва валюта масалаларини мухокама килиш ва бартараф этиш учун саноати ривожланган йирик мамлакатларнинг 7 таси (Буюк Британия, Германия, Италия, Канада, АКШ, Франция ва Япония) Катта еттилик деб номланган гурухга бирлашдилар. Ундаги учрашувлар хар хил даражаларда утказиб турилади. Уларнинг энг асосийси, Хукумат рахбарларининг йиллик учрашувлари хисобланади, бунда аник белгилаб олинган масалаларга асосий эътибор қаратилади (энергия саноати, ташки карздорлик, атроф мухитни мухофаза килиш ва б.).

1996 йилдаги учрашувда бир катор масалаларни мухокама килиш максадида Россия давлати хам иштирок этган эди, 1997 йилдаги учрашувда эса, “Катта еттилик” Россиянинг иштирок этиши муносабати билан “Катта саккизликка” айлантирилди, бу иктисодий масалаларга тегишли булмасада, купрок сиёсий масалаларга тегишлидир.

Иктисодий хамкорлик ва тараккийёт ташкилоти (ИХТТ)

Иктисодий хамкорлик ва тараккийёт ташкилоти 1961 йилда 20 давлат иштирокида 1960 йилнинг 20 декабрда ИКТТни ташкил этиш тугрисида имзоланган Конвенция ратификация қилингандан сунг, ташкил этилди. Дунёдаги колган мамлакатлар эса бу ташкилотга кейинрок аъзо булиб кушила бошлади.

Жойлашган урни – Париж.

Аъзо мамлакатлар:

Австралия (07.06.71 й.)
Австрия
Бельгия
Буюк Британия
Германия
Греция
Дания
Ирландия
Исландия
Испания
Италия
Канада
Люксембург

Мексика (18.05.94 й.)
Нидерландия
Янги Зеландия (29.05.73 й.)
Норвегия
Португалия
АКШ
Турция
Финландия (28.01.69 й.)
Франция Швейцария
Швеция
Япония (28.04.64 й.)

Европа комиссияси (Европа хамжамияти) ИХТТ ни ташкил этиш тугърисидаги Конвенциянинг 13 13 моддасига асосан ИХТТ нинг иш фаолиятида фаол иштирок этади. Якин келажакда эса ИХТТ нинг таркибига Венгрия, Корея Республикаси, Польша, Чехословакия ва Словакия сингари давлатларнинг аъзо булиш эхтимоли кутилмоқда. Россия 1994 йилдан буён манфаатлар иммунитетини тугърисидаги битим имзолангандан сунг, ИХТТ билан доимий хамкорлик килиб келмоқда.

ИХТТнинг асосий максадлари булиб куйидагилар хисобланади:

Юкори иктисодий ривожланишни таъминлаш, бандлилик даражасини ошириш ва аъзо мамлакатларнинг молиявий баркарорлигини таъминлаш оркали жaxon иктисодиёти ривожланишига хисса кушиш;

Аъзо мамлакатлар сиёсатини мувофиклаштириш оркали ИХТТ доирасида иктисодий ва ижтимоий ютуқларни кулга киритишда хамкорлик килиш;

Ривожланаётган давлатларга ИХТТ мамлакатлари томонидан курсатиладиган ёрдамларни келишиб олиш.

ИХТТ куйидаги таркибдан иборат:

Кенгаш;

Ижро кумитаси. Ижро кумитаси куйидаги асосий таркибдан иборатдир: кумиталар, ишчи гурухлари, эксперт хайъатлари, ривожланишни куллаб-қувватлаш кумитаси, халқаро котибият, департаментлар, мухтор ва ярим мухтор булган органлар.

2.3. Халқаро савдонинг жугрофий таркиби

Дунё мамлакатларининг бошка бир йирикрок гурухини ривожланаётган мамлакатлар ташкил этади, мазкур гурух мамлакатлари, ривожланган мамлакатларга караганда чегаравий жихатдан катталиги ва 130 дан ортик мамлакатларни камраб олганлиги билан фаркланади. Уларнинг мухим жихати мамлакат иктисодий, ижтимоий ва сиёсий

хаётида давлат мавкёбининг юкорилиги, ижтимоий укладнинг турлитуманлилиги ва шунингдек, иктисодий муносабатларнинг утиш даврига мос равишда шаклланган шаклига бевосита боғлиқдир. Купчилик ривожланаётган мамлакатларда миллий хужаликларнинг тулаконли шаклланиш жараёни хали уз нихоясига етмаган булиб, хужалик ривожланишининг экстенсив тури устунлик килади. Бу мамлакатлар иктисодий ривожланиш даражаси буйича ривожланган мамлакатлардан анча орқада қолади. Ривожланаётган мамлакатларни куйидаги белгилар буйича классификация килиш мумкин булади:

- бозор муносабатларининг ривожланиш даражаси;
- жахон иктисодий алоқаларига чуқурроқ тортилиш шакллари;
- аҳоли жон бошига тугри келадиган ЯИМ даражаси.

Мазкур гуруҳнинг юкори даражасини шундай мамлакатлар ташкил этадики, бунда хорижий, маҳаллий-хусусий ва давлат маблағлари кушилиб, байналмилал характер касб этади. Бу мамлакатлар жахон хужалиги тизимига мустаҳкам тортилган булади. Уларнинг узига хос жиҳатларга эга булганлари куйидагилар ҳисобланади:

Узоқ вақтлардан буён хужалик юритишнинг бозор шакллари амал келадиган мамлакатлар мавжуд. Бирок, мазкур мамлакатлар қатор ижтимоий-тарихий сабабларга қура, халқ хужалиги миқёсидаги иктисодий ташкилотларнинг олий шаклларини тасдиқлай олмадилар ва жахон хужалигида эса устивор мавкёни эгаллай олмадилар. Бу мамлакатлар қаторига Аргентина, Уругвай ва Чилини мисол қилиб келтириш мумкин;

Юкори даражадаги технологик, иктисодий ва ташкилий имкониятларга эриша олган йирик иктисодий ва демографик салоҳиятларга эга булган мамлакатлар (янги индустриал мамлакатлар). Халқаро меҳнат тақсимотида актив иштирок этувчи мазкур гуруҳга қирадиган мамлакатлар иктисодиёти, жахон хужалиги ривожланиш динамикасига бевосита боғлиқдир. Бу мамлакатлар жумласига Бразилия ва Мексика тегишлидир. Мексиканинг жахон хужалигида тутган урни шундай далилнинг мавжудлиги хусусида гувоҳлик берадики, у ИХТТнинг аъзоси булиб ҳисобланади ва шунингдек, (АҚШ ва Канада билан биргаликда) эркин савдо тугҳрисидидаги Шимолий Америка битимининг ҳам тенг ҳуқуқли аъзоси булиб ҳисобланади (НАФТА);

Жанубий-Шарқий Осиёдаги янги индустриал мамлакатлар. Уларнинг динамик ривожланиши ва халқаро меҳнат тақсимотида фаол иштирок этиши, иктисодиётнинг барча жабҳаларида бозор муносабатларининг устуворлиги шароитида замонавий юкори-технологик ишлаб чиқаришни узлаштиришга асосланади. (Гонконг, Корея Республикаси, Сингапур, Тайван);

Иктисодий ривожланишнинг нисбатан анча юкори даражасига эриша олган бошқа мамлакатлар (Багама ороллари, Кипр, Аомин (Макао)).

Гурухнинг урта даражасидан эса икки ёқламали иктисодиётга эга булган мамлакатлар эгаллайди:

Йирик ва урта йирикликда мамлакатлар, улардаги замонавий ривожланиш традициялашган тизимларни ёппасига текширишдан бошланди (Туркия, Таиланд, Егепт ва б.). Туркия НАТО ва ИХТТ нинг аъзоси хисобланади;

Замонавий ривожланиш боскичи яқинда бошланган мамлакатлар, уларнинг ютуқли томони шундаки, мазкур мамлакатлар жахон бозорида катта талаб асосида фойдаланиладиган хомашёларни жунатиш линиялари оркали жахон хужалигига бевосита тортилган. Мазкур мамлакатларда капитални экспорт қилиш йуналишлари шаклланиб бормокда. Капиталнинг чиқарилиши мамлакатлар ривожланиш даражасига қараб йуналтирилади;

Йирик демографик ва иктисодий салохиятга эга булган, бироқ, аҳоли жон бошига тугри келадиган даромадлар даражаси нисбатан паст булган мамлакатлар: Хиндистон, Покистон, Индонезия.

Гурухнинг паст даражасида эса камрок ривожланган мамлакатлар жойлашади. БМТнинг юқорида қайд этилган классификациясига мос холда, олдинги гурухларга қушилмаган барча мамлакатлар ва худудлар ривожланаётганлар қаторига қушилади.

Мамлакатлар ривожланишининг узига хос хусусиятлари, уларнинг халқаро савдодаги тутган урнини белгилайди. Саноати ривожланган мамлакатларнинг сунгги 30 йил давомида жахон бозоридаги улуши 70-75% ни ташкил этади. Ушбу мамлакатларнинг жахон импортидаги улуши ҳам худди шунчани ташкил этади. Жахон савдосининг 20% га яқини ривожланаётган мамлакатлар хиссасига тугри келади, бироқ мазкур гурухларнинг хар бирида салмоқли узгаришлар содир булиб туради. Жахондаги йирик экспортёрлар жумласига Германия, Япония, АКШ, Франция, Буёқ Британия, Италия киритилади. Ривожланаётган мамлакатлар орасида эса Гонконг, Тайван, Корея Республикаси ва Сингапурни ажратиб қурсатиш мумкин. Яқин Шарқда Саудия Арабистонини, Лотин Америкасида эса, Бразилия ва Мексикани ажратиб қурсатиш мумкин. Бу мамлакатлар тахминан жахон импортида ҳам худди шундай уринни қулга киритади, жахон импортида энг салмоқли уринда АКШ туради.

Муҳокама учун саволлар

1. Халқаро савдо узида нимани акс эттиради ва унинг ХИМ тизимида тутган урни қандай?
2. Хозирги замонавий босқичда халқаро савдо динамикаси қандай?
3. Жахон савдосининг жуғрофий таркиби қандай?
4. Жахон иктисодиётида мамлакатлар қандай белгиларга қура гурухланади?
5. ИХТТ нинг мақсад ва вазифалари ҳақида гапириб беринг?

Адабиётлар

- 1.Фомичев И.С. Международная торговля.,М.2001г.
- 2.Портер М. Международная конкуренция.-
М.:Международ.отношения,2000.
- 3..Линдерт П. Экономика мирохозяйственных связей.-М.:
Прогресс, 2001.

3-мавзу. Халқаро савдонинг халқаро интеграциядаги роли.

3.1. Иқтисодий интеграциянинг узига хос томонлари ва қуринишлари.

3.2. Интеграцион жараёнлар ва ташқи иқтисодий муносабатлар.

3.3. Европадагаи интеграцион жараёнлар.

3.1. Иқтисодий интеграциянинг узига хос томонлари ва қуринишлари.

XX асрнинг иккинчи ярмида хужалик ҳаётининг байналминаллашуви замонавий жаҳон хужалиги ривожланишининг илғор аънасига айланди. Жаҳон хужалиги глобал байналминаллашувининг асосий аъналаридан бири у ё бу давлат ёки энг ривожланган давлатлар гуруҳининг кенг таъсир зонаси вужудга келишида намоён бўлмоқда. Бу давлатлар ва давлатлар гуруҳи жаҳон хужалиги алоқалари океанида узига хос китъалар ҳосил қилиб бошқа давлатларни уз атрофида бирлаштирувчи узига хос интеграция марказларга айланмоқдалар.

Иқтисодий интеграция уз навбатида, бу жараён катнашчилари давлатлар уртасида ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашувига имкон яратмоқда. Иқтисодий интеграцияга бошловчи жараёнларни схемали тарзда қуйидаги узаро боғлиқ (қайта боғлиқ) занжирда тасвирлаш мумкин: ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши - халқаро меҳнат тақсимооти - ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашуви - иқтисодий интеграция. Иқтисодий интеграцияга иккита омил катта таъсир қурсатади: илмий-техник инқилоб ва транс-миллий корпорациялар.

Жаҳон хужалигида интеграцион жараёнлар ривожланишининг тупланган тажрибаси иқтисодий интеграция ҳосил бўлиши ва ривожланишининг қуйидаги тўрт босқичидан утишга гувоҳлик беради:

1. Тариф ва бошқа чекланишларни бекор қилиш билан эркин савдо зонасини таъсис қилиш;

2. Савдода меҳнат ва капитал ҳаракатида ягона тарифлар урнатиш билан божхона иттифок ташкил қилиш;

3. Катнашувчи давлатлар иқтисодий сиёсатини мувофиқлаштириш билан ҳеч қандай дискриминациясиз иқтисодий иттифок;

4. Ягона иқтисодий сиёсат, умумий валюта ва давлатдан юқори турувчи тартибга солувчи органларга эга тулик интеграция.

Охириги икки босқич узида у ёки бу интеграцион гуруҳга хос бўлган томонлар билан боғлиқ маълум кичик босқичларни жамлаши мумкин.

Минтақавий интеграция иккита даражада руй беради. Уз хужалик фаолиятида интеграцион жараёнларга қиришувчи алоҳида компаниялар даражасида. Давлатнинг жамоа ёки бир томонлама) бир мақсадга

йуналтирилган фаолияти у ёки бу давлатлар гуруҳд доирасида меҳнат ва капитални бир-бирига боғлаш интеграцион жараёнларига шароит яратганда, узига хос интеграцион воситалар ишлашини таъминлаганлигини давлатлараро даражада.

Иқтисодий интеграция Гарбий Европада энг тулик ривожланди. Объектив иқтисодий жараёнлар билан бир каторда Гарбий Европа интеграцияси В. Гюго, И. Кант каби Европа сиесий, жамоат арбоблари ва файласуфлари томонидан олга сурилган ягона Европа гоёси билан ҳам суғорилган.

Европа иттифоки (ЕИ) ташкил топиши ва ривожланишининг янги тарихи 1951 йилдан бошланди. Шу йилнинг апрелида 6 давлат - Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Нидерландия ва Люксембург аъзо булиб кирган. Европа кумир ва пулат бирлашмаси (ЕКПБ) хақидаги битим имзоланди. Бу Гарбий Европа интеграциясининг узига хос кириш қисми эди. Унинг хосил булиши ва ривожланишининг реал бошланиш вақти юқоридаги давлатларда 1957 йилдан Европа Иқтисодий Хамжамияти (ЕИЖ) ва атом энергияси буйича Европа Хамжамияти (Евроатом) хақидаги битимлар имзоланган. Хамжамият таркибига ривожланиш даражаси юқори булган давлатлар кирди. Бу эса, кейинги 15 йил мобайнида иқтисодий усишнинг юқори суръатида булишини куп жихатдан таъминлади.

Гарбий Европа интеграциясининг ривожланиши 50-йиллар охиридан хозирги вақтгача нотекис ва карама-каршиликлар билан кечди. Шу билан бирга Европа Иқтисодий Хамжамияти ташкил қилишда унинг олдида қуйилган мақсад ва вазифалар, унинг бутун фаолияти давомида етарли даражада тулик ва муваффақиятли амалга оширилди.

Гарбий Европа интеграцияси ривожланишини рамзий равишда турт босқичга булиш мумкин.

Биринчи босқич (50-йиллар охири - 70-йиллар урталари) Хамжамият хаётида “олтин аср” ҳисобланади. Унда божхона иттифоки мулдатдан олдин тузилди, ягона аграр бозори нисбатан муваффақиятли яратилди, ЕИХга учта янги давлат: Буюк Британия, Дания ва Ирландия кирди.

ЕИХ ёки уни купинча айтганларидек, “Умумий бозор”ни ташкил қилишнинг аниқ, мақсадлари қуйидагилар:

-катнашувчи давлатлар уртасида савдода аста-секин барча чекланишларни олиб ташлаш;

-учинчи давлатлар билан савдода умумий бож тарифларини урнатиш;

-“одамлар /ишчи қучи/, капитал, хизматлар” нинг эркин ҳаракатига тусикларни олиб ташлаш;

-транспорт ва кишлок, хужалиги соҳасида умумий сиёсат ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

-валюта иттифоки тузиш;

-солик, тизимини унификация қилиш;

-конунчиликни якинлаштириш;
-иктисодий сиёсатни мувафакиятлаштириш тамойилларини ишлаб чиқди.

Буларни амалга ошириш мақсадида бошқарув структураси мажмуи - ЕИХ Вазирлар Кенгаши, Европа Хамжамиятлар комиссияси, Европа кенгаши, Европа Суди, Европа парламенти ташкил қилинди.

Узининг биринчи вазифаси қилиб ЕИХ, аъзо давлатлар товарлар, капитал, хизматлар ва ишчи кучининг умумий бозорини ташкил қилиш вазифасини қуйди. Бунинг учун Божхона иттифоқи тузилди. Айнан Божхона иттифоқи ЕИХ, асосида ётади. Божхона иттифоқи доирасида:

- катнашчи давлатлар узаро савдосида савдо чекланишлари йукотилди;

- учинчи давлатларга нисбатан ягона боғхона тарифи урнатилди;

- капитал, кредитлар, пул кучирмаларининг эркин ҳаракатига эришилди;

- ишчи кчи миграцияси эркинлиги ва турар жой танлаш эркинлиги таъминланди.

Бу чоралар саноат интеграциясининг тезлашишига имкон берди. Бир вақтда компенсацион йигимлар ва кишлок хужалиги фонди орқали молиялаштириш ёрдамида жамоа протекционизмини урнатиш шакли орқали аграр интеграцияни амалга оширишга ҳаракат қилинди. ЕИ аграр сиёсати ЕИ аъзо-давлатларининг қупгина кишлок, хужалик маҳсулотлари учун умумий минимал нарх урнатишни қафолатлайдиган ягона нархлар тизимига асосланади. Умумий бозорнинг шаклланиши ЕИХ, давлатлари миллий монополияларининг трансмиллийга айланиш жараёнини тезлаштирди, шерик давлатлар иктисодиётига киришга имкон яратди. ЕИХ ривожланиши Хамжамият аъзо-давлатларининг ёпик, миллий хужалиқдан ташки бозорга юзланган очик типдаги иктисодиётига интенсив утишини билдирарди.

Иккинчи босқич (70-йиллар урталари - 80-йиллар урталари) ЕИ тарихига асосан тургунлик даври сифатда кирди. Бу даврда ЕИ аъзо-давлатлари Европа валюта ҳамкорлиги дастури, ташки сиёсий консультациялар механизмини қабул қилишга муваффақ бўлсаларда, намоеън бўлган негатив анъаналар Гарбий Европа иктисодий интеграциясининг жилдий инкирозига олиб келди. Бу инкироз евросклероз номини олди. 70-80- йилларнинг бошида ЕИ давлатлари уртасидаги ривожланишдаги фарқ усди. 1981 йилга ЕИга Грециянинг кириши билан бу анъана янада ёрқднрок бўлди, чунки бу давлат иктисодиёти хамжамиятнинг бошқа катнашчилариникига нисбатан жуда паст даражада эди.

Учинчи босқич (80-йилларни 2-чи ярми 90-йилларнинг боши) - хамжамият таркибининг янада кенгайиш босқичи. 1986 йилда Испания ва Португалиянинг қушилиши давлатлар уртасидаги диспропорциянинг

кучайишига олиб келди. *ЕИХ*га аъзо булган вақтида Португалияда киши бошига тугри келадиган даромад *ЕИХ* даги уртача даромаднинг тахминан ярмига, Испанияда эса $3/4$ қисмига тугри келарди. Янги катнашчи-давлатларда тахминан бешдан бир киши кишлоқ хужалигида ишларди, *ЕИХ* да эса ун учдан бир киши. Шу билан бирга, айнан шу давр Гарбий Европа интеграцияси ривожланишидаги авваламбор Ягона Европа акти (*ЯЕА*)нинг қабул қилиниши билан боғлиқ булган янги туртки билан характерланади.

ЯЕА да Хамжамият катнашчи-давлатларининг умумий мақсади - Европа Иттифоқи - Хамжамият катнашчиларининг сиёсий альянсини намоён қилувчи ва нафакат уларнинг юқори даражадаги иқтисодий, валюта-молия, гуманитар ҳамкорлигини балки ташқи сиёсатини, шу жумладан, хавфсизликни таъминлашни кузда тутувчи бирлашма тузишни тасдиқади. *ЯЕА*нинг Марказий ҳолати шундаки, унда *ЕИХ*, аъзолари ягона хужалиқ организмни ташкил қиладиган ягона иқтисодий ҳудудни қайд қилинди. *ЯЕА*нинг қабул қилиниши билан Хамжамият аъзо-давлатларининг микро- ва макроиқтисодиёт, сиёсат ва ҳуқуқ, фан ва экология, минтақавий ривожланиш, ижтимоий муносабатлар соҳасидаги интеграцион жараёнлар кучайди. 90-йиллар бошида ЕИ - аъзо-давлатлари ягона бозор асосларини яратишни амалда тугатдилар ва валюта-иқтисодий ва сиёсий иттифокларни шакллантиришга бевосита яқинлашдилар.

Туртинчи босқич (90-йилларнинг урталари - XXI аср боши). Ягона Европа актига мувофиқ, 1993 йил 1 январдан бошлаб Хамжамият чегаралари ичида ишлаб чиқариш воситаларининг эркин ҳаракати киритилди. Амалда хамжамият доирасида ягона иқтисодий ҳудуд вужудга келди. Бу ЕИ нинг иқтисодий интеграциясининг сифат жиҳатдан янги босқичга кирганини англатади.

Маастрихт Битими (1992 йил февраль) га мувофиқ, 1994 йил 1 январдан *ЕИХ* Европа Иттифоқига айланди ва унинг аъзолари 15 тага етди. ЕИ доирасида тулик ягона ички бозорнинг тузилиши амалга оширилмоқда. Кейинги интеграцион ҳамкорликнинг мақсадлари эълон қилинган. Улар уз ичига ягона валюта *ЕВРО*ни эмиссия қилиш ҳуқуқига эга ягона Европа банкини тузиш, ички чегараларсиз ягона Гарбий Европа ҳудудини ташкил қилишни олади.

ЕИ хужумкор ривожланиши бу жараёнда қарама-қаршиликлар ва қийинчиликлар мавжуд эмаслигини билдирмайди. Юқорида ЕИ га янги аъзолар кириши муносабати билан юзага келган давлатлараро ва давлат ичидаги диспропорциялар қайд қилинган эди. ЕИ нинг мумкин булган янги кенгайиши билан ҳам сезиларли муаммолар пайдо булади: ЕИга киришни Туркия, Мальта ва Кипр кутмоқда. 1996 йил январдан Туркиянинг ЕИ билан Божхона иттифоқи ҳақидаги келишуви кучга кирди.

ЕИ ичида ҳам хаммаси “бир текисда” эмас. Энг катта қийинчиликлар Европа валюта тизимини шакллантириш давомида намоён

булмокда. 1992 йилдаги 7% га Британия фунт стерлинги ва Италия лираси девальвацияси оқибатида руй берган ЕВТ инкирози Буюк Британия ва Италияни автоматик тарзда ЕВТ дан чиқариб ташлади. Валюта иттифокдани шакллантириш унга кириш мезонларига эришиш кийинчиликлари билан бирга боради. Талаб қўлинадиган алмашув курси инфляциясининг даражаси, фойиз ставкалари даражаси, бюджет дефицити ва давлат қарзига фақат Люксембург жавоб беради. ЕИ аъзолари орасида Иттифокни кенгайтириш, интеграцияни чуқурлаштириш йули ҳақидги қарам-қаршилиқлар мавжуд.

Гарбий Европа иқтисодий интеграцияси фақат ЕИ чегаралари билан чекланмайди: 60-йиллар бошидан бошлаб Европа эркин савдо ассоциацияси мавжуд (ЕЭСА). ЕЭСА ЕИ дан фарқи равишда давлат усти функцияларига ва давлатлараро мувофиқлаштирувчи институтларга эга эмас. ЕЭСА аъзо-давлатлари (80-йилларда улар 7 та эди; 90-йиллар уртасида - 4 та: Буюк Британия, Исландия, Лихтенштейн, Швейцария) учинчи давлатлар билан у ёки бу савдо-иқтисодий келишувларга эркин қўшилишлари ва бу давлатларга нисбатан ҳоҳлаган божхона тарифи урнатишлари мумкин. ЕЭСА аъзо-давлатлари уртасидаги савдода эркин божсиз савдо обороти режими фақат саноат товарларига нисбатан ишлайди, чунки ЕЭСА конвенциясининг фаолияти қишлоқ хужалиқ маҳсулотларига таъсир утқазмайди.

1972 йилда ЕЭСА га аъзо булган ҳар бир давлат ЕИХ/ЕИ билан келишув имзолади. Унга мувофиқ, саноат товарларига бож ва сон жихатдан чеклашлар аста-секин қамайтирилди. Бу давлатлар уртасидаги божсиз савдо товар чиқарилган жойга қараб ишлаб чиқилган мураккаб қоидалар тизимига асосланади. Ягона божхона тарифи йуклиги сабабли ЕЭСА ичида божсиз савдо эркинлиги фақат аъзо-давлатларда ишлаб чиқарилган товарлар учун мавжуд.

ЕЭСА га қирувчи давлатларнинг ва улар уртасидаги иқтисодий алоқаларнинг юқори даражада ривожланганлигига қарамасдан, ЕЭСА тулақонли интеграцион гуруҳга айланмади. Амалда у ЕИХ/ЕИ учун “фармклуб”, яъни, янги аъзолар етказиб берувчи булиб қолди. Ҳозирги вақтда ЕЭСА нинг қўпгина аъзолари уни Шарқий ва Гарбий Европа уртасида истикболли эркин савдо зонаси сифатида қарамонқдалар. ЕИ иқтисодий қуввати, унинг кенгайиши динамиқаси ва алоқида Гарбий Европа давлатларининг у билан савдодан қўчли қарамлиги бизда машҳур “Европада қандай қилиб бизнес қилиш қерак” номли қитоб муаллифи Вольфганг Хайернинг айтишича, яқин қелажакда қолган Европа давлатларини альтернатива олдиға қўяди: ё ЕИ га қириш ва қисман мустақилликдан воз қечиш, аммо шу билан бирга дунёнинг энг йирик бозорларининг барча имқониятларидан фойдаланиш, ёки четда қолган ҳолда уз иқтисодиёти учун ёмон оқибатлар билан Гарбий Европа бирлашиш қараёнини узи учун йулни қирқиб ташлаш.

Буни тушунган собик Узаро Иктисодий Ёрдам Кенгаши (УИЁК) аъзо-двлатлари уз йуллари билан боришга интиломқдалар. 1990 йилда улар Венгрия, Польша, Чехославакия аъзо булган “Вишеград учлиги” интеграцион гуруҳини ташкил этдилар. Чехославакия булиниб кетгач, бу гуруҳ “Вишеград туртлиги”га айланди. 1993 йил 1 мартдан бошлаб бу гуруҳ доирасида аста-секин узаро божларни камайтиришни кузда тутувчи Марказий Европа эркин савдо хакидаги келишуви кучга кирди. Бу кадамга шу сабаб булдики, ЕИ билан “Вишеград туртлиги”нинг хар бир аъзоси махсус “Европа келишувлари” имзоланганлигига карамадан, уларнинг савдо-иктисодий муносабатлари умуман олганда коникарсиз ривожланмоқда. Шунинг учун охирги ун йилликлар мобайнида ишлаб чикдлган Марказий Европа савдо иктисодий алокаларини саклаб қолиш ва купайтириш учун хам бу интеграцион гуруҳ тузилди.

Гарбий Европа иктисодий интеграцияси ривожланишининг муваффақияти жахоннинг ривожланаётган минтакаларида эътиборни жалб қилади. Лотин Америкасида, Африкада ва Осиёда утгиздан ортик эркин савдо зоналари, божхона ёки иктисодий иттифоклар юзага келди. Аммо энг сезиларли, ривожланаётган интеграцион жараён Шимолий Америка эркин савдо зонаси - НАФТАни ташкил қилиш ва фаолият курсатиш жараёни булди. Мавжуд булган АКШ билан Канада уртасидаги иктисодий интеграция ва уларнинг Гарбий Европадаги шериклар билан хамкорлиги АКШни кониктирмай қуйди. Натижада, Шимолий Америкадаги интеграцион жараёнлар икки давлат доирасидан чиқиб кетди, 1994 йил 1 январда кучга кирган Шимолий Америка эркин савдо зонаси хакидаги шартнома имзоланди. НАФТАга АКШ ва Канададан ташқари Мексика хам қушилди. Блок худуди 370 млн. аҳоли ва кучли иктисодий салохиятга эга худудни камраб олади. Бу давлатлар томонидан ишлаб чиқариладиган товар ва хизматлар 7 трлн. долл.ни ташкил қилади. Улар улушига жахон савдоси умумий хажмининг 20% ига яқини тугри келади.

Шартноманинг асосий ҳолатлари қуйидагиларни уз ичига олади:

-АКШ, Канада ва Мексика узаро савдо қиладиган товарларга нисбатан божларни бекор қилиш;

-Шимолий Америка бозорини уз товарларини Мексика орқали АКШга реэкспорт қилиш йули билан америка божларини туламасликка харакат қилувчи Осиё ва Европа компаниялари экспансиясидан химоя қилиш;

-Мексикада банк ва сугурта ишида Америка ва Канада компаниялари капитал қуйилмалари ва рақобатларига булган тақикларни олиб ташлаш;

-атроф-мухитни химоялаш билан боғлиқ муаммоларни хал қилиш учун уч томонлама гуруҳлар ташкил қилиш.

Беш йил мобайнида АКШ Мексикадан импорт қилинадиган махсулотлар турининг учдан икки қисми учун импорт тарифларини бекор қилади.

Имзоланган келишувлардан энг куп фойдани савдо блоки истеъмолчилари олади, чунки ракобатнинг кучайиши ва тарифларнинг пасайтирилиши натижасида кенг товарлар доирасига нархлар пасаяди. Америка саноатчилари фойда олишади, чунки арзон ишчи кучи окими кучаяди. Кафолатланган даромаднинг усиши америка иктисодиётининг, электроника компьютер таъминоти, курилиш материаллари, автомобиль эхтиёт қисмларини ишлаб чиқариш ва бошқа сохаларида қутилмоқда. Айни пайтда, шакар, цитрус мевалари, кишки сабзавотлар етиштирувчи Америка фермерлари зарар қурадилар. Мексикага келганда, у НАФТА ёрдамида уз иктисодий усиши суръатларини оширмоқчи - тахминан ЯИМнинг 1,6%-2,6% йиллик усиши. Натижада, Мексика иктисодиётини ислох қилиш ва саноати ривожланган давлатлар клубига қушилиш муддатини ярим асрдан 10-15 йилга қисқартириши мумкин.

НАФТАдан энг кам фойдани олдинга Канада олади. Унинг иктисодиёти АКШники билан чамбарчас боглик, Мексиканики билан жуда кам. Аммо, НАФТА ривожланиб бориши билан Канада интеграцион жараёнга янада купрок тортилади ва кенгаётган бозордан диведентлар олади.

НАФТА фаолиятининг биринчи икки йилида экспорт ҳажмининг ошириш ҳисобига қушимча иш уринлари ҳосил бўлишига булган умид окланмади. Бундан ташқари, АКШнинг Мексика билан савдодаги ижобий сальдоси йуқолиб, 1995 йилда дефицит пайдо булди. Умуман олганда, НАФТА ташкил қилувчиларнинг режасига қура, тулақонли Шимолий Америка бозори 2010 йилда ташкил қилиниши мумкин. Ҳозирдаёқ, Америка иктисодчилари Аляскадан Оловли Ергача қузилган узига панамерика савдо блоки тузишни моделлаштирмоқдалар.

Интеграцион жараёнлар Жанубий Америкада ҳам фаоллашмоқда. Уз даврида (60-йиллар бошида) бу ерда “эркин савдо зонаси”ни яратиш, сунгра Марказий Америка умумий бозори - МАУБни ташкил қилиш режалаштирилган эди. Бирок, сиёсий ва иктисодий инкироз бу режаларни амалга оширишга имкон бермади.

90-йиллар урталарида интеграцион жараёнлар 1991 йилда Аргентина, Бразилия, Уругвай ва Парагвай (кейинрок қушилган) уртасида тузилган ва 1995 йил 1 январда қучга қирган “МЕРКОСУР” савдо пакти тузиш орқали фаоллашди. Бу пакт умумий ақолиси 200 млн. кишидан қуп булган ва умумий ЯИМси 550 млрд. долл. булган давлатлар бирлаштирувчи янги йирик минтақавий савдо-иктисодий блок тузилишига олиб қелиши қерак.

МЕРКОСУР гуруҳи тузилиши натижасида турт давлат узаро савдосининг 90% ҳар бир тарифли тусиқлардан озод қилинади, учинчи давлатлардан импортга эса, умумий тариф структураси ва божқона қоидалари қиритилади.

Уз минтакаларида интеграцион жараёнларни ривожлантиришга Африка давлатлари ҳам интилоқдалар. 1989 йилда, Африка китъасининг шимолий қисмида Жазоир, Ливия, Мавритания, Марокко ва Тунис иштирокида Араб Магриби Иттифоқи ташкил қилинган. Бу иттифок, ҳақидаги шартнома минтакавий интеграция даражасида кенг миқёсда иқтисодий ҳамкорликни назарда тутди. Аммо, Шимолий Африка ҳудуди бешта миллий чегаралардан ёпик, бир-биридан ажралган бозорлардан иборат.

Бошқа Африка давлатларининг иқтисодий интеграцияга интилиши ривожланган, амалда бир-бири билан иқтисодий алоқалари бўлмаган давлатларнинг Африканинг айрим субминтакаларида ички бозорнинг эҳтиёжларини қондиришга йуналтирилган саноатни ривожлантириш учун шароит яратишга ҳаракатни англатади. Иқтисодий ва божхона иттифокларни ташкил этиб Африка давлатлари мувофиқлаштирилган сиёсат асосида узаро иқтисодий алоқаларни ривожлантиришни режалаштирилган эди. Натижада, алоҳида минтакаларда иқтисодиётни модернизациялаш базаси сифатида нисбатан катта сигимли ички бозорлар ташкил қилиш мўлжалланганди. Интеграция ривожланишининг муқобил йули, қуп ҳолда “уз қучлари билан” ривожланишга эришиш йули сифатида қараларди. “Уз қучлари билан” қонценцияси иқтисодиёт структурасини қайта қуриш аввало маҳаллий ресурслар, ички ривожланиш омилларини сафарбар қилиш ҳдсобига эришиш мумкинлигини қузда тутди. Бу гоё Африка бирлиги ташкилотининг 2025 йилга қелиб Африка иқтисодий ҳамжамиятини тузиш режасида ҳам бор.

Африка интеграцион жараёнларининг амалиёти, Африка давлатлари раҳбарлари томонидан эълон қилинган қуқурлашган ҳамкорлик мақсадларининг амалга ошириш имқониятлари асосан бу мақсад ва вазифалар қақат яқши ниёт бўлиб қолаётганлигини қурсатади. Қамбағал ва ривожланмаган давлатларнинг анъанавий шаклдаги иқтисодий ҳамқорлиги “қамбағаллик доирасидан” қикишга олиб қелмайди, сезиларли бир ривожланишни таъминлаайди. Шу билан бирга, Африка умумий бозори гоёси, уни ташкил қилишдаги мувафқиятсизликларга қарамасдан ҳамон қитъада машқурдир.

XX аср охирида Шарқий Осиёда интеграцией жараёнлар қучаймоқда. Турт Осиё "аждарқолари" дан бири - Сингапур, шунингдек янги оқим ЯИД - Малайзия, Индонезия, Таиланд, Бруней ва Филиппин қирган Жанубий-Шарқий Осиё давлатлари Ассоциацияси (АСЕАН) қарийб 30 йил мобайнида энг мувафқиятли фаолият қурсатмоқда. Бу гуруҳ доирасида узаро ҳамқорликнинг мувафқиятли АСЕАН қатнашчи-давлатлари қучлигининг иқтисодиёти гурқираб усиши, улар ривожланишининг бир-бирига мослиги, яқши йулга қуйилган ва узок,

тарих анъаналарига эга булган узаро савдо алокалари, шунингдек тартибга солиб булинган хамкорлик шакли билан чамбарчас боглик.

АСЕАН режаларида 2000-йилгача катнашувчи давлатлар божларини 38 минг турдаги товарлар буйича уртача 5% гача кискартириш мулжалланган. 1995 йил охирида 2003-йилда тулаконли эркин савдо зонаси ташкил килиш хакида карор кабул килинган.

Шаркий Осиёда иктисодий интеграция ривожланиши истикболларини куп жихатдан Осиё Тинч океани иктисодий хамкорлик ташкилоти (ОТИХ)нинг тузилиши билан боғлашади. Унга Осиё; шунингдек Шимолий ва Жанубий Американинг 18 давлати аъзо. Халқаро экспертлар башоратига кура, Шаркий Осиё ЯММ хажми буйича 2000 йилгача келиб Гарбий Европани, 2002 йилга келиб эса, Шимолий Американи ортда колдириши мумкин.

ОТИХ, режаларига мувофик, 2020 йилга келиб, жахонда энг йирик божхона ва ички тусиккарсиз эркин савдо зонасини ташкил килиш назарда тутилган. Осиё-Тинч океани минтакасидаги иктисодий интеграция жараёнларини баҳолаган куплаб мутахассислар унинг ривожланиши стихияли ва узига хослигини таъкидлайдилар. Бунинг устига интеграцион муносабатлар етуклик даражаси хозирча унчалик юкори эмас. Масалан, АСЕАН тузилишидаги савдо зонасини иктисодий интеграциянинг биринчи боскичи, яъни, тариф ва тарифли тусикларсиз эркин савдо зоналарига киритиш мумкин. ОТИХга нисбатан эса хозирча эркин савдо зонаси деб эмас, "эркин иктисодий асоциация" деб айтиш мумкин. Айни пайтда, иктисодий сиёсатни узаро мувофиклаштириш натижасида минтаканинг ички савдоси ва капитал бозорларининг тез ривожланиши бутун Осиё-Тинч океани минтакасининг интеграциянинг биринчи боскичи, яъни, эркин савдо зонасига утишига имкон беради. Бунинг устига Осиё-Тинч океани минтакасидаги субминтака ва гурухлардаги айрим давлатлар интеграциялашув даражаси етарли даражада юкори ва улар бутун минтакада интеграцион жараёнлар тезлаштирилган ривожланишининг узига хос полюси, ячейкаси булишлари мумкин. Масалан, "Усиш учлиги"- Жанубий Хитой иктисодий зонаси (ХХР, Гонконг, Тайван). Усишнинг "олтин учлиги" (Индонезия, Маллазия, Сингапур), Япон денгизи хавзаси давлатлари иктисодий зонаси, Хиндикуш иктисодий зонаси мавжуд.

Интеграцияга, яъни, узаро хамкорликка интилиш Форс курфази араб давлатлари орасида хам кузатилмокда. 1981 йилдан Саудия Арабистони, Кувайт, Катар, Бахрайн, Бирлашган Араб Амирликлари ва Уммон ("нефть олтилиги")ни уз ичига олган Хамкорлик Кенгаши фаолият курсатмокда. 1992 йилда Марказий Осиё давлатлари иктисодий хамкорлик ташкилоти (ИХТ-ЭКЮ) ташкил килиниши хакида эълон килинди. Уни ташкил килиш таклифини Эрон, Покистон ва Туркия киритди. Таъсисчилар фикрича, ИХТ-ЭКЮ узидан МДХ мусулмон республикалари - Урта Осиё,

Козогистон, Озорбайжонни хам бирлаштириладиган булажак Марказий Осиё умумий бозорининг тимсоли булмоги лозим.

Ривожланаётган давлатлар хамкорлиги, уларнинг интеграцияга булган интилишлари хакида гапирганда шуни назарда тутиш керакки, реал интеграцион жараёнлар хали жуда кучсиз ва бир-биридан характери, харакатлантирувчи омили, ривожланиш суръатлари билан фарк, килади. Ривожланаётган давлатларда амалда интеграция хакикий, ривожланган курунишда, яъни, доимо ривожланаётган ва чукурлашаётган хам алохдда фирма ва корхоналар даражасида, хам умуман миллий хужаликлар дараясасидаги бевосита давлатлараро алокалар шаклланиш жараёни мавжуд эмас. Ривожланаётган давлатларнинг иктисодий хамкорлиги, улар эълон кдлган интеграцион максадлар интеграцион жараённинг тайёргарлик боскичи, холос. Эълон килинган интеграцион гурухларнинг купчилиги ижтимоий-иктисодий муносабатларнинг етук эмаслиги, миллий хужаликларнинг оддий ва структуравий дифференциясизлигини, бозор ва молия инфраструктураларининг ривожланмаганлиги бу тузилмаларни ё харакатсиз колдирди ёки бутунлай муваффақиятсизликка учратди.

Мухокама учун саволлар

1. Саноати ривожланган давлатларнинг интеграцияга интилишлари асосида нима ётади?

2. Нима учун хакикий тенг хукуклилик асосида факат иктисодиёт ривожланганлик даражаси ривожланган давлатлар интеграциялашуви мумкин?

3. Узбекистоннинг халқаро интеграцион жараёнлардаги иштироки хакида сузлаб беринг.

Адабиётлар

1. Фомичев И.С. Международная торговля., М. 2001 г.

2. Портер М. Международная конкуренция. М.: Международ. отношения, 2000.

3. Линдерт П. Экономика мирохозяйственных связей.- М.: Прогресс, 2001.

4-мавзу. Ташки ва халқаро савдо сиёсати.

4.1. Мақсади ва йуналишлари.

4.2. Ташки савдонинг нарх билан боғлиқлиги.

4.3. Эркин савдо ҳудудлари ва божхона иттифоқлари.

4.4. БСТ (Тарифлар ва савдо бош битими (БСТ/ГАТТ)).

4.5. Божхона ҳамкорлиги кенгаши.

4.1. Мақсади ва йуналишлари.

Турли мамлакатлар жаҳон иқтисодиётида ва алоҳида товар бозорларида турли мавқега эгадирлар. Уз манфаатларини ҳимоя қилиш учун халқаро савдонинг ҳар бир иштирокчиси маълум ҳаракатларни амалга оширишга интилади, яъни бу соҳада маълум сиёсат юргизади. Халқаро савдо соҳасида икки асосий сиёсат тури мавжуд: ташки савдо сиёсати; халқаро савдо сиёсати. политика.

Ташки иқтисодий сиёсат ҳар қандай миллий иқтисодиёт тараккиётини таъминлашнинг муҳим воситасидир. Бирбиридан фарқ қиладиган иккита модель мавжуд. Биринчи модель жаҳон бозори билан мустаҳкам боғлиқ, экспортга ишлайдиган тармоқлар устунлик қиладиган очик иқтисодиётни вужудга келтиришга қаратилган. Иккинчи модель божхона тусиқлари баланд ва импорт урнини босадиган ишлаб чиқаришлар устунлик қиладиган маҳдуд ҳужалиқни афзал қуради.

Бизда вужудга келадиган конкрет шароитлар ҳисобга олинандиган очик иқтисодиёт модели асос қилиб олинган. Бошқаришни тубдан ислоҳ қилиш, бозор муносабатларига утиш, чинакам мустақилликка эришиш Ўзбекистан иқтисодиётининг очиклигига ва унинг жаҳон ҳужалиқ алоқаларига фаол қушилишига қаратилган йўлни амалга ошириш билан ҳамма вақт боғлиқ. Бу эса жаҳон ҳамжамиятига қушилиш ва унда республика учун тула ҳуқуқли аъзо урнини таъминлаш асосида халқаро меҳнат тақсимотининг афзалликларидан мумкин қадар қўпроқ фойдаланиш имконини бермоқда.

Жаҳон бозорлари учун очик бўлган иқтисодиётни шакллантириш, ушбу вазифани ҳал этишга қаратилган ташки иқтисодий фаолиятни ривожлантириш Ўзбекистон давлати мустақиллигининг қафолатларидан бири ва унинг халқ ҳужалигини барқарорлаштириш омилидир. Иқтисодий мустақилликни таъминлашнинг "фақат уз қучларига таяниш" каби авторитар хос назарияларга ҳеч бир алоқаси йўқ. Ҳозирги шароитда халқаро меҳнат тақсимотидан мустақил яшаш мумкин эмас.

Ҳозир ҳатто қатта ҳудудга, қўпроқ миллионли аҳолига, ҳилмаҳил ресурсларга эга бўлган мамлакатнинг ҳам бошқа давлатлар билан доимий ва кенг қуламадаги иқтисодий алоқаларсиз ривожланишини тасаввур қилиш қийин. Миллий иқтисодиётнинг ҳилмаҳил эҳгиёжлари қўпроқ ва

тобора ортиб бораётган даражада чет элдан махсулот олиб кириш хисобига кондирилмокда.

Уз кучларига ишониб иш тутиш даври утиб кетди. Узиниузи таъминлаш йули хозирги шароитда иктисодий ва ижтимоий тараккиёт йулидаги говга айланмокда, у ресурслардан нотугри фойдаланиш билан боглик хамда бозор иктисодиётига утишни кийинлаштиради.

Жахон тажрибасидан маълумки, ички бозорни тулдириш муаммоларини факат уз ишлаб чиқариши хисобига самарали хал қилишга уриниш маглубиятта махкумдир. Хозирги инсон эҳғиёжлари шу қадар хилмаҳилки, уни "натурал хужалик" доирасида, мамлакатнинг жахон бозорларидан ажралган ҳолда кондириб булмайди. Ёпик иктисодиётни шакллантириш муқаррар суратда қупгина тармоқлар ва миллий яққа ҳоким қорхоналарга сочилиб кетган юз минглаб товарларни ишлаб чиқаришга олиб келади.

Бундай шароитда бозор рақобати ва у келтириб чиқарадиган сифатли ва арзон товарлар хамда хизматларнинг муқкуллиги ҳақида гап хам булиши мумкин эмас. Автарқия умуман ҳеч қачон айниқса уртача қатталиқдаги мамлакатда, миллий иктисодиётда ижобий натижалар ва фаровонлиққа келтирган эмас.

Жахон иктисодиётига қиришнинг афзаллиги шундаки, ташқаридан буладиган рақобат таъсирида мамлакатнинг уз қомпанияларининг унумдорлиги ошади. Истеъмолчилар югадилар, чунки товарлар ва хизматларнинг тури қупаяди, ихтисослашувнинг чуқурлашиши ва халқаро рақобатнинг қучайиши туфайли нархлар пасаяди. Амалиёт яна шуни хам қурсатдики, очиктурдаги иктисодиёт ташқаридан буладиган ноқулай ларзаларга (иктисодий танглиқлар ва бошқаларга) мослашишда қатта имқониятларга эга ва у табиий ресурслардан самарасиз ва унумсиз фойдаланилишига қамрок йул қуяди. Бундан ташқари, иктисодий мақоннинг қенгайиши ички бозорнинг нисбатан торлиги муаммосини барқараф этади ва оршқча, мамлакатда урнини топмаган инвестициялар окимини бошқа мамлакатлар ва минтақаларга йуналтириш имқонини берадики, булар хам жадал ривожланаётган иктисодиётлар учун жуда муҳимдир.

XX асрнинг охирги ун йиллигида фан-техника революциясининг янги босқичи ва хужалик ҳаёти байналминаллашувининг чуқурлашишида ташқи иктисодий омилнинг роли тухтовсиз ошиб бормокда. Иктисодий ривожланишнинг асосий мазмуни эркинлаштиришнинг жахон микёсида қейинги ун йилликда қенг қуламда юз бериши бунинг исботидир.

Шу билан бирга бу тамойил социализмдан қейинги мамлакатлар учунгина эмас (бу мутлақо аён ва табиийдир), балки жахоннинг ривожланаётган ва ривожланган мамлакатлари учун хам ҳосдир. Эркинлашгириш айрим олинган мамлакатнинг ичидаги иктисодий сиёсат даражасида хам, шунишдек халқаро иқгисодий муносабатлар даражасида

хам намоён булмоқда. Халқаро савдони, инвестициялар тартиботини капиталлар харакатини эркинлаштириш миллий иктисодиётининг самарадорлиги ва жадаллиги даражасини оширишга ва, бинобарин, иктисодий усишнинг муҳим омили булишга кодир. Хозирга вақтда дунё иктисодий макони узаро савдо ва инвестиция оқимлари билан боғлиқ миллий иктисодиётлар тармок эмас, балки борган сари купрок минтакавий ва миллий шуъбаларга эга ягона инвестиция, ишлаб чиқариш, савдо майдонига айланиб бормоқда.

Гарчи ҳар бир мамлакат, минтакалар иктисодий тараккиётда турли даражаларга эринган ва шунта мувофиқ ҳал хил иктисодий манфаатларга эга булишга қарамай, эркинлаштириш ва интеграция бош тенденция булиб, у ҳали узок вақт амалга ошиб боради.

Миллий ҳужалиқда ташқи иктисодий алоқаларнинг роли қандай? Гапни мамлакатда булмаган ёки етишмаётган ишлаб чиқариш воситалари машиналар, усқуналар, қурол асбоблар, бутловчи материаллар, агрегатлар, қисм ва деталлар, шунингдек қайта ишлаш учун хом ашё ва ишлаб чиқаришда фойдалани учун конструктив материалларнинг келиши айнан ана шу ташқи иктисодий алоқалар орқали таъминланишувдан бошлайлик.

Агар ҳақиқатан ҳам энг муқаммал, илғор нарсалар сотиб олинса ва келтирилган машина ҳамда усқуналар минглаб яшчиқларда базалар ва омборхоналарни банд қилиб, маънавий эскириб ва жисмонан яроксиз ҳолга келиб ётмасдан, тез ва унумли ишлатилсагина, импорт қилинган техника ва технологиянинг ишлаб чиқаришга ижобий таъсири таъминланади.

Импорт Ўзбекистон халқ ҳужалиғи ишлаб чиқаришида ишлатиладиган хом ашё ва материаллар, чунончи, қора металллар прокати, қувурлар, юқори босимга чидайдиган полиэтилен ва бошқаларга булган талабни қовдиришда муҳим роль уйнайди. Шу билан бирга ишлаб чиқариш учун қеракли бир қатор хом ашё товарлари борқи, уларга булган эҳтиёж батамом ёки асосан ташқи бозордан харид қилиш ҳисобига қондирилади. Хом ашё импортсиз, қупгина товарларни узимизда ишлаб чиқаришни қамайтиришга, балки бугунлай тухтатишга тугри қелган буларди.

Экспорт ҳам ишлаб чиқаришга қатта таъсир қурсатади. У сотиш имқониятларини қенгайтиради, маҳсулотни сериялаб чиқаришни қупайтириш имқонини беради ва хунга мувофиқ равишда унинг таннарҳини арзонлаштиради, самарадорликни оширади. Ташқи бозорга маҳсулот етқазиб бериш ишлаб чиқариш тузилишини қайта қуришга, халқаро меҳнат тақсимотини ҳисобга олган ҳолда уни янада унумли қилишда ундайди.

Бошқа давлатларга қараганда анча қулайроқ ишлаб чиқариш шароитларидан фойдаланиш ташқи бозорда товар сотганда қушимча фойда олиш ва миллий даромадга қапа ҳисса қушиш имқонини беради.

Экспортга товар чиқариштабий ресурсларни улашгириш ва хужалик оборотига жалб эташучун кучли туртки беради ва иктисодий ҳаётни фаоллаштиради. Жаҳон бозорининг товарлар сифатига юкори галаблар куйиши мамлакатнинг узида сотиладиган махсулотга ҳам анча юкори техникавий шарглар жорий этилишига ёрдам беради. Жаҳон бозорида эътироф этилган, у ерда бошқа мамлакатларнинг махсулотлари билан каттик рақобатга дош бера олган товар ички бозорда ҳам юкори сифат меъёри булиб қолади.

Жаҳон бозори нархлари ҳам ишлаб чиқаришнинг тузилишига ва махсулот сифатига уз таъсиршш курсатади, чунки улар муайян товарни чиқариш учун қилинадиган харажатларнинг жаҳондаги уртача даражасини курсатади. Улар харакатининг асосий тамойиллари қайси тармоқпарни ривожлантириш, қандай товарларни ишлаб чиқариш дунё буйича талаб билан таклифнинг узро нисбатини ҳисобга олган ҳодда иктисодий жихатдан фойдалироқ, нимани эса мамлакатдаги ишлаб чиқариш шароитлари бошқалардаги шундай шароитларга қараганда ноқулайроқ булгани учун импорт билан алмаштириш мақсада мувофиқроқ эканлигини уйлаб қуришга имконият тугдиради.

Ташки иктисодий алоқалар фантехника тараккиётини жадаллаштиришга ҳам қуп жихатдан ижобий таъсир курсатади. Бу жадаллаштириш фақат энг янги техника ва технологияни олиб қириш орқалигина қалас, балки борган сари қупроқ биргалиқда илмий ишланмаларни амалга ошириш, тадқиқотларни, лойиҳаларни бақариш, усқуналар, машиналар ва материаллар намуналарини тайёрлаш йули билан ҳам юз беради. Бу иш миллий ва халқаро илмий ҳамда ишлаб чиқариш жамоалари томонидан ҳам халқаро, ҳам икки томонлама дастурлар доирасида амалга оширилади. Ҳамма даражадаги ходимларнинг ишлаб чиқариш ва бошқариш соҳасидаги илгор тажрибани эгаллаб олиши муҳим омилдир. Бунга ташки иктисодий алоқалар ҳам қатта имкониятлар очиб беради. Бу алоқалар бошқа мамлакатларнинг маркетинг ю менежментни, илмий тадқиқотларни, қурилишдаги ишланмаларни ташкил этишдаги ҳамда энг самарали усулларни ишлаб чиқаришга жорий этишдаш синовдан утган тажрибасидан фойдаланиш имконини беради.

Ташки иктисодий алоқаларнинг мамлакат аҳолисини халқ истеъмолчи саноат ва озиковқат товарлари билан таъминлашдаги иштироки ҳам анча муҳимдир. Бундай таъминлаш маққур товарларни ишлаб чиқарадиган янги қорхоналарни қуриш ва мавжудларини техника билан қайта қуроллантириш учун чет элдан машиналар, усқуналар ва технологиялар ҳамда этишмаётган хом аҳёни харид қилиш ва қелшриш йули билан ҳам, шунингдек тайёр буюмлар ва озиковқат махсулотларини бевосита юшорт қилиш йули билан ҳам амалга оширилади.

Ташки иктисодий алоқалар ишлаб чиқариш қорхоналарини янада муқаммалроқ техника билан қуроллантиришга, илгор технология ва

тажрибани ҳамда ишлаб чиқаришнинг янада унумлироқ тузилишини жорий этишга, табиий ресурсларни узлаштиришга чиқарилаётган маҳсулот сифатини оширишга ёрдам бериб, янги буюмлар чиқаришни ташкил этишга кетадиган вақтни қисқартириб, ишлаб чиқариш ва бутун хужалик фаолиятининг самарадорлигини оширишга, ҳосил қилинган миллий даромадни қупайтиришга қапа хисса қушмоқда. Улардан келадиган асосий самара ижтимоий сарфларни (меҳнат, маблағ ва вақт сарфини) тежаш, мамлакатда ишлаб чиқариш ва иқтисодий ҳаёт учун янада қулайроқ шароитлар яратиш хисобига юз беради.

Бирок ташқи иқтисодий алоқаларнинг фойдалилиги, самаралилиги ва мақсадга мувофиқлиги бу билан чекланмайди. Улар турли мамлакатларда худди шундай товарларни (ёки улар урнини босувчи товарларни) ишлаб чиқариш шароитларидаги ва шунга мувофиқ миллий харажатлардаги фарқлар туфайли жаҳон боторида унумли айирбошлаш натижасида миллий даромадни сезиларли даражада оширади. Мамлакат чет эздан келадиган товарларни узида ишлаб чиқариш учун келадиган харгясатлар (бундай ишлаб чиқаришни қупинча импортга қарқш ишлаб чиқаришдеб ҳам атайдилар) уларни ишлаб чиқаришни ташкил этишдаги чикимлар импорт учун ҳақ тулашга керакли шварларни экспорт қилиш чикимларидан (экспорт эквивалентидан) қуп ёки ортик булган ҳолларда фойда қуради.

Шундай қилиб, миллий хужалиқларнинг умум жаҳон меҳнат тақсимотида фаол иштирок этиши уларнинг муваффақиятли фаолият курсатишини муҳим шартга айланиб бормоқда. Шу сабабли Ўзбекистон иқтисодиётининг жаҳон хужалигига қушилиши масаласи жуда долзарб булиб қолди. Фақат шу йул билангина жаҳон фантехника ва иқтисодий тараккиётга етишиб юриш мумкин; фақат дунёга очик иқтисодиётгина жаҳон хужалигидан, халқаро меҳнат тақсимотидан келадиган ижобий импульсларни уз вақтида қабул қилиб олишга қодир. Аксинча, бугун дунёдан "темир" ёки "бамбук нарда" билан тусилган иқтисодиёт муқаррар суратда қолоқликка, тургунликка ва таназзулга маҳқумдир.

Миллий иқтисодиётнинг жаҳон хужалигига муносиб равишда қириб боришига йуналтирилган стратегия республиканинг иқтисодий салоҳиятига асосланиш реал вазиятдан қелиб қикқан ҳолда турилади ва у давлатимизни сиёсий иқтисодий ривожлантиришнинг асосий мақсадларига эришишга қаратилган. Бунда иқтисодий ислохотнинг рақобат мавжуд ички бозорларини вужудга қелтириш ва ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш қораларини уйғунлаштириш амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро бозорга муस्ताқил суратда қикиши олдидаги бошланғич иқтисодий салоҳияти жаҳон хужалигига самарали қушилишга умид қилиш имконини берди. Бу салоҳиятга қуйидагилар ҳос:

ер, минерал хом ашё ва усимлик ресурсларининг катта захиралари, шунингдек кайта ишлаш саноатининг хом ашё базаси сифатида кишлок хужалигини ривожлантириш учун кулай ноёб тупрок.иклим шароитларининг мавжудлиги;

республикани жахон хужалиги алокаларига тортишга имкон берадиган нисбатан ривожланган ишлаб чиқариш инфратузилмаси, тупланган илмий техникавий салохият, барча боскич мутахассисларининг етарли даражада юксак тайёргарликка эгалиги;

аҳолининг ва меҳнат ресурсларининг юкори ва барқарор суръатлар билан кайта тикланиб, халқ хужалигини шиловчилар билан таъминланишини узишига ҳамда ишчи ва хизматчилар тайёрлаш кенгайиб борган сари экспорт салохиятининг тез ва самарали ортиб бориши учун катта имкониятлар очилишига олиб келиши;

халқаро сайёхликни ривожлантириш учун катта имкониятлар (жахоншумул аҳамиятга молик қадимги ёдгорликлар, ноёб хордиқ чиқариш шароитлари, анъанавий бадиий хунармандчиликларнинг кенг ёйилганлиги қабилар)нинг мавжудлиги.

Ўзбекистонда иш энг аввало иқтисодий ва ижтимоий хавфсизликни таъминлашга қаратилган яхлит чоралар дастурини ишлаб чиқиш ва амалга оширишдан бошланди. Бу чоралар республикада ишлаб чиқариладиган маҳсулотни қанча ишлаш даражасини чуқурлаштиришни, ҳаммадан қуқрок валюта талаб қиладиган импортни сиқиб чиқарадиган ишлаб чиқаришларни ривожлантиришни назарда тутди. Бунинг натижасида иқтисодиётнинг стратегия жихатидан муқим ресурслар билан узини узи таъминлаши ортди, иш билан бандлик барқарорлашди. валюта тежални ва ундан янада самаралироқ фойдаланиладиган булди.

Тузилмавий силжишларни амалга ошириш қуп миқдорда капитал маблаг қуйишни ва стратегия жихатидан муқим ресурсларни ишлаб чиқаришни қупайтиришга қаратилган чора-тадбирлар дастурини бажариш устидан маъмурий назоратни сақлаб қолишни талаб қилди.

Агар нефть, олтин, бугдой қаби ресурсларни ишлаб чиқишни бир неча баравар қупайтириш масаласи эркин бозор ваҳусусий капитал қучлари билан хал қилинса эди, бунга ун йиллар кетарди. Мустақил Ўзбекистонда бунча буш вақт йуқлиги сабабли давлат бошқарувининг, шу жумладан ташқи иқтисодий алоқаларнинг ҳам, бутун қудрати аввал бошданок ана шу масалаларни хал қилишга қаратилди.

Ташқи иқтисодий фаолиятга давлатнинг кенг қамровли яққа ҳоқимлигидан уни эркинлаштиришга утишининг бир неча йил давомида, босқичмағ босқич амалга оширилиши ҳам йирик иқтисодий ҳоқимияғни давлат қулида туқлаш заруратини туғдирди.

Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришнинг биринчи босқичида бир қатор муқим масалаларни хал қилган меъёрий база ишлаб чиқилди ва қабул қилинди.

Айни вақтда умумреспублика экспорт ресурсларини ташкил этувчи пахта, ипак, коракул, мрамор, олтин ва бошқа товарларни экспорт қилишга булган мутлак ҳуқуқ давлат қулида қолди. Ташқи иқтисодий фаолият умуман давлатнинг қаттиқ назорати остида бўлди, экспорт ва импорт операцияларининг қупчилик қисми буйича тариф билан ва тарифсиз бошқариш-чоралари қулланилди. Экспорт тушумининг давлат қулида марказлашуви мисли қурилмаган қиска муддатларда структуравий қайга қуриш масалаларини ҳал қилишга имқон бериб, мамлакатнинг валюта ресурсларини маъмурий йул билан назорат қилишни талаб қилар эди.

Бир қатор стратегик ресурсларни импорт қилишнинг урнини босиш соҳасидаги қатъий чоралар мамлакатнинг сиёсий иқтисодий ҳавфсизлигини анча оширишгагина эмас, балки ташқи иқтисодий алоқаларни реал эркинлаштириш учун шароитлар яратишга ҳам ёрдам берди.

Ислохотларнинг янги босқичида ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш иқтисодий сиёсатнинг асосий вазифаларини ҳал қилишда энг муҳим омил бўлди. 1994-1995 йилларда ташқи иқтисодий соҳада амалга оширилган узғаришлар энг аввало Ўзбекистоннинг халқаро меҳнат тақсимоли тизимига янада самаралироқ қириб боришига ва чет мамлакатлар билан иқтисодий асосланган савдо муносабатларини шакллантиришга қаратилди.

Ўзбекистан Республикасининг ташқи иқтисодий алоқалар соҳасидаги янги стратегияси қуйидагиларни уз ичига олади:

экспорт-импорт операцияларини марказлашувдан ҳоли қилиш;

давлат эҳтиёжлари. учун қерақли товарларни экспорт ва импорт қилиш устидан назоратни қучайтириш;

давлат учун стратегик муҳим бўлмаган товарларни экспорт қилишни осонлаштириш;

стратегик муҳим товарларни экспорт қилишдан қеладиған валюта тушумини назорат қилишни қучайтириш;

чет эл инвестицияларини жалб этиш ва экспорт фаолиятини ривожлантиришдан иборат давлат сиёсатини бутунчоралар билан рағбатлантириш.

Ташқи иқтисодий алоқалар мажмуасининг миллий иқтисодиётга таъсир қурсатиши муайян миқдор ва сифат қурсатқичларида баҳоланиши мумкин.

Энг аввало республиканинг халқаро иқтисодий муносабатлардаги иштироки ёқи уларга жалб этилиши қандай эканлигини билиш муҳимдир. Бу экспортнинг ялпи миллий маҳсулотга (ЯММ) нисбати билан белгиданади. Бу қурсатқич мамлакатнинг экспорт қвотаси деб аталади. У қанча юқори бўлса, давлат халқаро иқтисодий муносабатларга шу қадар юқори даражада жалб этилған бўлади.

Бирок бу курсаткич халқаро иқтисодий муносабатларнинг сифат тузилишини курсатмайди, Шу сабабли уни ифодаловчи яна бир курсаткичдан фойдаланилади. Бу реал экспорт квотаси булиб, у экспортнинг мамлакат саноат ишлаб чиқаришига нисбати билан улчанади. Ривожланган мамлакатлар учун у тахминан 4050 фоизга тенг.

Ташки иқтисодий алоқаларнинг самарадорлигини баҳолаш учун қушгина курсаткичлар қулланилади. Шулардан қуйидагиларини алоҳида курсатамиз:

1. Экспортнинг валюта самарадорлиги курсаткичи. У ташки бозорда товарларни сотишдан тушган соф валюта тушумининг мамлакатда уларни ишлаб чиқариш ва ташишга қилинган харажатларга, агар товарлар кредитга сотилган бўлса, кредит таъсирининг коэффицентини ҳисобга олган ҳолдаги нисбатини ифодалайди. Товар кредитга сотилганида экспортнинг самарадорлиги одатда камаяди, бироқ кредит берилмаса, товарларни ташки бозорда сотиш қупинча қийинлашади, баъзан эса умуман мумкин бўлмайди.

2. Импортнинг валюта самарадорлиги курсаткичи мамлакатга олиб қилинган товарларнинг уларни ишлаб чиқаришнинг ички шартшароитлари бўйича уларни сотиб олиш ва чегарагача етказиб келтиришга қилинадиган тулик валюта харажатларига нисбатидир.

Экспортдан қилинган зарарлар қупинча импортдан қилинган даромадлар билан қопланиши туфайли, юқорида айтиб утилган курсаткичларни тугрилаш учун тузатиш коэффицентлари: импорт учун экспорт эквиваленти самарадорлиги коэффицентини ва шунта мувофиқ экспорт учун импорт эквиваленти самарадорлиги коэффицентини жорий этилади. Экспорт учун коэффицент муайян мамлакатга товарлар экспорт қилишдан тушган жами валюта тушумини уларни ишлаб чиқаришга қилинган барча харажатларга бўлишдан утадиган сондир, импорт учун коэффицент эса импорт қилинган товарларни мамлакатнинг узида ишлаб чиқарилган тақдирда сарфланиши мумкин бўлган харажатларни бу товарлар ҳақини тулаш ва келтиришга кетган валютадаги харажатлар суммасига бўлиш натижасидир. Чет эл валюталарининг харид қучи бўйича ҳам тузатиш қиритилади.

3. Ташки савдо айирбошлаш самарадорлигининг курсаткичи суратдаги импорт қилинган товарларнинг қиймат баҳоси (мамлакатнинг узида ишлаб чиқарилган тақдирда уларга ёки улар урнини босувчи товарларга қилинадиган барча харажатлар)ни курсатувчи сонни маҳраждаги экспорт қилинган товарларни ишлаб чиқаришга ва ташишга сарфланган барча халқ хужалик харажатларини билдирадиган сонга бўлишдан қиккан бўлинмани билдиради. Бу, курсаткични ҳажм (қиймат) жихатидан тенг бўлган экспорт ва импорт учун аниқлаш керак. Муганосиб бўлмаган қисми учун экспорт ёки импортнинг самарадорлик курсаткичи (қайси бири қуплиги) алоҳида алоҳида аниқланади. Ускуналарни импорт

килиш самарадорлигини бахолаганда вақт ва сифат омилига тузатиш киритилиши мумкин.

4. Лицензия сотиб олиш самарадорлигининг курсаткичи шундай нисбатдирки, унинг суратида чет элдан сотиб олинган янги технологияга ёки бошқа янгиликка лицензиядан вақт омилини ҳисобга олган ҳолда фойдаланишдан келадиган халқ хужалик самараси микдори, маҳражида эса лицензия хакини тулаш учун зарур булган товарларни ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатлар туради. Лицензия олишсотиш муносабати билан Товар айирбошлаш ва ҳамкорлик қилишнинг фаоллашуви ва фойдаси сингари омиллар ҳам ҳисобга олинади.

Юқорида айтиб утилган курсаткичлар нисбийдир. Улар олинган фойданинг ёки қилинган харажатларга нисбатан қурилган зарарнинг даражасини, яъни айирбошлашнинг сифат томонини билдиради, аммо микдор ифодасини, ташқи иқтисодий фаолиятдан келадиган самаранинг мутлақ микдорини билдирмайди. Ана шу микдор импорт қилинган товарлар мамлакатнинг узида ишлаб чиқарилганида халқ хужалиги қиладиган барча харажатлар билан экспорт қилинган товарлар учун қилинган ана шундай харажатлар уртасидаги фарқка тенг булади ва одатда етказиб бериладиган ва харид қилинадиган товарларнинг йиллик ҳажмида ҳисоблаб чиқарилади.

Шу тарика аниқланадиган самарани билвосита самарадан фарқли уларок, бевосита самара деб ҳисоблаш керак. Билвосита самара ана шу алоқаларнинг фантехника тараккиётини жадаллаштиришга, янги ишлаб чиқаришларни ташкил этиш муддатларни қисқартиришга ва янги маҳсулот чиқариш узлаштиришга, моддий (товар) балансларини яхшилашга, мамлакатда иқтисодий ҳаётни фаоллаштиришга таъсир қурсатиши натижасида вужудга келади.

4.2. Ташқи савдонинг нарх билан боғлиқлиги.

Равшанки, халқаро савдонинг ишлаб чиқаришга, истеъмолга ва фаровонликка таъсири қўп жихатдан жаҳон нархларининг қарор топган нисбати билан белгиланади. Шу сабабли иқтисодчилар савдонинг нарх билан боғлиқ шартларига ёки, бошқача қилиб айтганда, мамлакатдаги экспорт нархларининг импорт нархларига нисбатига қатта эътибор берадилар.

Агар "савдонинг нарх билан боғлиқ шартлари" тушунчаси иккитадан ортиқ товарга тегишли бўлса, у экспорт ва импорт нархлари (миллий ёки бошқа валюта бирликларида) индексларининг нисбати сифатида қуйидаги формула бўйича ифодаланиши керак:

$$T = \frac{H_{эк}}{H_{им}}$$

Бунда Тсавдонинг нарх билан боғлиқ шартлари, $N_{ЭК}$ экспорт нархлари индекси; $N_{ИН}$ импорт нархлари индекси.

Бунда экспорт нархлари индекси куйидаги формула буйича хисобланади:

$$N_{ЭК} = ЭК_i * N_{ЭК}$$

бунда ЭК, хар бир товар (i)нинг базис йилдаги жами экспорт кийматидаги улуши, $N_{ЭК}$, эса шу товар жорий нархининг базис йилдаги бахосига нисбатидир.

Импорт нархлар учун индекс ҳам шундай хисобланади:

$$N_{ИМ} = ИМ_i * N_{ИМ}$$

бунда ИМ_i хар бир товар (i) нинг базис йилдаги жами импорт кийматидаги улуши, $N_{ИМ}$ эса шу товар жорий нархининг базис йилдаги хажмига нисбатидир.

Экспорт ва импорт нархларининг бундай индекслари ҳукумат органлари томонидан мунтазам хисоблаб борилади ва, масалан, Халқаро валюта фонди томонидан International Financial Statistics ойномасида эълон қилиб борилади.

"Савдонинг нарх билан боғлиқ шартлари" курсаткичининг усишини одатда ана шу шартларнинг яхшиланиши деб атайдилар. Агар чет элликлар узларига сотилаётган хар бир экспорт бирлиги учун бизга катта миқдорда импорт билан ҳақ туласалар, биз бундан ютишимиз назарда тутилади. Лекин ҳамма вақт ҳам шундай эмас. Савдонинг нарх билан боғлиқ шартлари уз ҳолича савдонинг фойдалилиги ҳақида тула тасаввур бермайди, бу курсаткичининг ҳаракати эса фақат муайян вазиятлардагина ташқи иқтисодий алоқаларнинг самарадорлиги уша йуналишда узгариши билан мос келади. Агар савдо шартлари чет эллик шерикларимизда узгаришлар юз бериши натижасида "яхшиланса", биз бундан ҳақиқатан ҳам ютамыз. Агар бизнинг экспортимизга булган талаб ва импортни тақлиф қилиш купайса, биз ҳақиқатан ҳам купрок фойда оламыз ва бойрок буламыз.

Лекин энди бизнинг ҳуқуқворимиздаги қандайдир узгаришлар натижасида савдо шартлари узгарди, деб фараз қилайлик. Айтайлик, узбек тадбиркорлари (қуйлақлар ва шақар ҳақидаги мисолимизни эслайлик) қуйлақларни анча самаралироқ ишлаб чиқара бошладилар ва экспорт ҳажмини оширдилар, бу эса нархларнинг пасайишига ва савдо шартларининг "ёмонлашувига" олиб келди. Бундан Ўзбекистан узундан нималарнидир ютказди ва савдо унинг учун камрок фойда келтира бошлайди, деган маъно чиқмайди. Мамлакат ишлаб чиқариш самарадорлигининг усишидан ҳам, қуйлақлари анча арзон нархларда экспорт қилиш ҳажмининг ортишидан ҳам бир вақтда ютукка эга бўлиши мумкин. Шундай қилиб, савдонинг нарх билан боғлиқ шартлари тапқи иқтисодий алоқалар натижаларидаги Узгаришларни баҳолаш учун муҳим маълумот беради, аммо бу баҳолардан бошқа маълумотлар савдо ҳажмлари

ва нархлар узгаришининг сабаблари тугрисидаги маълумотлар билан бир каторда фойдаланиш керак.

4.3. Эркин савдо худудлари ва божхона иттифоклари.

Куп мамлакатларнинг тадбиркорларй хорижий ракибларнинг уз миллий бозорларига кириб келишигайул куймаслик учун кучини аямайди. Уларнинг максади равшанхорижий ракобат хотиржамликка йул куймайди, ишлаб чикаришни мунтазам янгилашга, харажатларни камайтириш ва сифатни яхшилашга мажбур килади.

Истеъмолчиларни эса яхши, сифатли ва арзон товарлар купрок булиши кизикгиради; товарнинг каердан келтирилгани, уни ишлаб чикаришдан ким фойда олаётгани уларни унчалик кизикгирмайди.

Бу вазият дунёдаги куп мамлакатларда юз бераётган иктисодий ва сиёсий низоларнинг доимий манбаидир. Хукумат уз иктисодий сиёсатини мамлакат бозорида импорт товарлар пайдо булишидан юткизмайдиган, балки ютадиган килиб амалга ошириши керак.

Давлат мамлакатга товарлар олиб келинишини (олиб чикиб кетилишини) чегаралашни ёки, аксинча, рагбатлантиришига караб, унинг ташки иктисодий стратегиясининг турт асосий тури фаркланади.

1. Кисман ажралиш стратегияси ички бозорга товарларнинг айрим турларини кириб келишига йул куймаслик максадида амалга оширилади. Масалан, мамлакат ахолиси турмуш тарзига, мафкурасига мос келмайдиган киновидеомахсулотлар, матбаа нашрлари.

2. Протекционизм (лотинча "protectio" химоя, хомий сузидан) стратегияси ички бозорни хорижий ракобатдан химоя килиш стратегияси. Одатда бу стратегияда экспорт учун махсулот ишлаб чикаришни ратбатлантириш, импорт махсулотлар урнини кисман коплаш билан кушиб олиб борилади. Агар миллий ишлаб чикариш ракобатбардош булмаса, давлат бундай стратегияни тадбиркорлик тузилмаларининг тазийки билан кабул килади. Протекционизм мамлакат тадбиркорлари учун алохида имтиёзли шароит яратишдир, бундай шароит миллий иктисодиётга турли окибатлар келтиради.

Бир томондан, импортнинг чеклаб куйилиши истеъмолчиларга ва умуман мамлакатга зарар етказади, чунки халкаро мехнат таксимоти афзалликларидан фойдаланилмайди. Иккинчи томондан, махаллий тадбиркор учун хорижий ракобатчиларга карши протекционистик тарздаги "хомийлик" чоралари миллий компаниялар ва фирмалар каддини ростлаётган пайтда жуда зарур. Бу чоралар хужалик юритишнинг янги шаклларига омон колиб, куч туплаш имконини беради.

Масалан, япония авгомобилсозлигининг тез ривожланганини сабаби хозир жахонга машхур булган фирмалар ("Мазда", "Ниссан", "Тойота") оёкка тураётган шароитда хукумат амалга оширган протекционизм сиёсатидир. Хукумат 1932 йилда хали мустахам оёкка турмаган бу

автокомпанияларни Америка автомобил саноатининг улкан корхоналаридан химоя килиш мақсадида хорижий машиналар ва эҳтиёт қисмларининг импорт қилинишига бож туловларини кескин оширди.

Протекционизм миллий иқтисодиётга салбий оқибатлар келтириши ҳам мумкин. “Хомийлик” шароити технологияси эскирган ишлаб чиқаришнинг сакланиб қолишига (монополия яқкахоқимлик самараси) олиб келиши мумкин.

Бу уринда биз умуман мамлакатнинг узок, муддатли иқтисодий манфаатлари билан унинг фуқаролари айрим гуруҳлари уртасидаги зиддиятнинг классик намунасини кураимиз. Халқаро савдо ва халқаро меҳнат тақсимотида ишгирик этишдан бутун мамлакат деярли хамиша фойда курса, мамлакат фуқароларнинг айрим гуруҳлари бундан зарар қурайши ва “миллий иқтисодиёт”ни химоя этишни талаб қилиши мумкин.

Бу муаммо МДХ мамлакатларида айниқса кескин бўлиб турибди, чунки бу мамлакатларда бозор дарвозалари хорижнинг арзон ва сифатли маҳсулотларига очиб қуйилса, қупгина тармоқларнинг маҳсулотлари ички бозорда импорт товарлар билан рақобатга бардош бера олмайд.

Бундай ҳолда қуп корхоналар синади (банкрот булади) ва ёпилиб қолади, уларнинг собик ходимлари эса иш қидиришга мажбур булади. Масалан, 1992 йилда шундай вазият вужудга келдики, Россияга чет мамлакатдан (мисол учун Эстониядан) келтирилган гушт (айниқса Эстонияга қушни Псков вилоятидаги) маҳаллий фирмаларнинг маҳсулотидан арзон бўлиб чиқди. Россия шаҳарларида укувчилар учун четдан келтирилган гуштни харид қилиш фойдали эди, аммо бундай вазиятда Россия чорвачилиги бозордан маҳрум буларди ва маҳсулот нархини арзонлаштириш имкони йуқлиги сабабли (пулнинг қадрсизланишидан) уз сарфхаражатларини тезда қамайтириб хонавайронлашарди. Енгил ва озик-овқат саноатда, рузгор электроникаси ишлаб чиқаришда ва бошқа соҳаларда ҳам худди шундай ҳолат вужудга келиши мумкин. Давлат йули билан бошқариш ва аввало бож туловлари (тарифлар) ёрдамида МДХ мамлакатлари бозорини четдан келтириладиган товарлар эгаллаб олишидан узок вақтгача химоя қилишга тугри келса керак.

Протекционизм сиёсати ривожланаётган мамлакатларда айниқса машҳур булади. Улар таркибий узгаришларни амалга ошириш, импорт урнини қоплаш мақсадида миллий саноатни қуллаб-қувватлаш учун протекционизм сиёсатидан фойдаланади.

Импортнинг урнини мамлакатнинг узидаги ишлаб чиқариш билан қоплашда арзон ва эркин бозор ахборотидан фойдаланилиши ҳам муҳимдир. Ривожланаётган мамлакатлар минглаб бир хилтоварлардан қайсинисини хорижда бемалол сота олишини аниқлашда етарли тажрибаси бўлмаслиги мумкин. Аммо марказий режалаштириш органлари (хусусий тадбиркорлик ҳам) қандай маҳсулот уз бозорида харидоргир бўлишини

осонгина аниклай олади. Бунинг учун улар импорт руйхатига куз ташлашлари кифоя, бозорда сотилишга кафолат булган товарлар руйхати тезда тайёр булади. Агар мамлакатдаги янги товар ишлаб чиқарувчилар сарф харажат ва сафар муаммолигини хал этишга кодир булса, уларни божхоналар ёрдамида мухофаза қилишши таъминлаш учун ҳамма асос бор.

3. Эркин савдо стратегияси ("фритрейдерлик") ташки савдодаги чеклашларни мумкин қадар қамайтириш стратегияси. Одатда бу стратегияни бозорда етакчи уринни эгаллаб турган, уз товарларининг ракобатбардошлигига путур этишидан хавфсирашга асос булмаган мамлакатлар куллайди.

Сиёсат куп жихатдан келтирилаётган махсулот ички ишлаб чиқариш билан ракобат қилмайдиган ёки мухим тармоқлар учун хом ашё буладиган мамлакатларда ҳам эркин савдо қилишга қаратилган. Агар импорт ички ишлаб чиқариш билан ракобат қураши бошламаса, мамлакат сиёсий қучларининг бу махсулот харидорга мумкин қадар арзон тушиши керак деган хулосага қелиши осонрок булади. Химоя қиладиган ҳеч нарса булмаса, протекционизм ишонарли эмас. Хорижий ишлаб чиқариш билан ракобатлашаётган тармоқларга нисбатан йирик тармоқ учун мухим хом ашё ҳисобланган бундай товар одатда бож туловидан озод қилинади (ёки бу тулов жуда кам), аммо истиснолар ҳам булиши мумкин.

4. Такчил бозорни тулдириш стратегияси "тесқари протекционизм" дир. Бу стратегия миллий бозорда такчиллик қатта булса, унда ҳамма учун жой топилсагина самарали булади.

Ўзбекистонда 1980йиллар охири ва 1990йиллар бошида хорижий товарларни жалб этиш мақсадида шу стратегия унсурларидан фойдаланилди. Собик СССР республикалари уртасида режа асосида белгиланган эски алоқаларнинг узилиши, янги мустақил давлатларда бошланган иқтисодий танглик деярли барча товар бозорларида такчилликнинг авж олишига сабаб булди. Импорт махсулотларидан олинадиган бож туловларининг бекор қилиниши, имтиёзли қредит бериш ва бошқа чоралар 1995 йилнинг урталарига келганда такчиллик муаммосининг тугатилишига олиб келди.

Давлат томонидан танлаб олинган у ёки бу стратегия барча товарлар ва бозорлар буйича амалга оширилса, уни жорий этиш шартлари жуда огир қечиши мумкин. Агар бу айрим товарлар ва бозорлар буйича амал қилса, шартлари енгил булиши мумкин.

Бу енгиллик куп давлатларга уз фаолиятида бир неча ташки иқтисодий стратегияни бирга амалга ошириш имконини беради. Масалан, "Умумий бозор" мамлакатлари қишлоқ ҳужалиқ махсулотлари билан узаро савдо сотикда протекционизмга амал қилади, айна пайтда махсулотларнинг куп турлари бУйича жамоа асосида эркин савдо стратегияси танланган. АКШ Японияга нисбатан куп товарлар буйича эркин савдо қоидаларига амал қилмоқда, аммо автомобилсозликда иққала

мамлакат уртасида протекционизм мавжуд булиб, у купинча "савдо уруши"ни келтириб чиқаради. "Савдо уруши" халқаро савдо йулидаги чеклашларнинг энг сунгги шакли ҳисобланади. "Савдо уруши" икки мамлакат ҳукуматларининг ички бозорга бирбирининг маҳсулотларини кириб келишини чеклайдиган узаро қарорлар қабул қилишидир. Бундай "уруш"ларда ҳозир уқ отилмайди, қон туқилмайди, албатта, лекин бусиз ҳам эҳтирослар авж олади.

Масалан, 1992 йил сентябрида АҚШ билан Хитой ана шундай уруш ёқасига келиб қолди. Бунга Хитойнинг АҚШдан импорт қилинадиган товарлар йулидаги бевосита тақиклашлар, қвоталар, лицензиялар, сифат андозаларига риоя қилишга ортиқча талаблардан иборат қовларни олиб ташлашдан бош қортгани сабаб булди. Хитой маъмурлари АҚШ билан савдодада қатта устуқликка эришмаганда эди, уларнинг бош қортишига анча бепарволик билан қаралган буларди. Узаро савдодаги ақвол ХХР фойдасига эди: 1991 йилда Хитой америкаликларга узи сотиб олганидан 12,7 миллиард долларлик қуп маҳсулот сотган эди. Айни шу ақвол АҚШ ҳукуматининг расмий вақилларидан бирининг "Хитой халқаро савдо тизимида жуда тез муқим мамлақатга айланмоқда. Биз савдонинг бундай даражасига эга мамлақатга уз қоидалари буйича иш тутишига йул қуя олмаймиз. Улар экспортдан фойда олишни хоқлашса, импортга ҳам руқсат этишлари қерак" дейишга мажбур қилди.

АҚШ шу нуқтаи назардан Хитойдан импорт қилинаётган товарларга (йилга сал қам 4 миллиард долларлик) юқори бож туловларини жорий этиб, Америка бозорида уларнинг нарқини икки баравар ошириш билан дуқ қилди. Бунга жавобан Хитой маъмурлари ҳам агар АҚШ бож туловларини оширадиган булса, Америка товарларига, жумладан қомпьютерлар, самолётлар, автомашиналар ва бошқаларга худди ушанча, яъни 4 млрд. долларлик жазо бож туловларини жорий қилишини айтди.

"Савдо уруши"нинг қуп йиллик тажрибаси яқши ривожланган мамлақатларга бундай ақволда иққала томон ҳам ютқазинини, яқшиси "жанқовар харакатлар" бошланишига йул қуймаслик лозимлигини қурсатди. Натижада халқаро савдода экспортни ихтиёрый равиивда чеклаш бошланди.

Япониянинг арзон автомашиналари экспорти туфайли АҚШ билан Япония хақиша "савдо уруши" ёқасида туради. АҚШ иқтисодиётида автомобил саноати алоқида уринда туриши (АҚШ халқи фольклорига Генри Форднинг "форд учун нима яқши булса, Америка учун ҳам шу нарса яқши" деган гапининг қирганлиги беқиз эмас) ҳисобга олинса, бу борада қайдай эҳтирослар гуқгон уйнаётганини тасаввур қилиш қийин эмас. Япония автомобилсозлари АҚШда уз машиналари савдоси бутунлай тақиклаб қуйилмаслиги учун уз маҳсулотини Америкага экспорт қилишни чеклашга рози булди, Япония ҳукумати эса Америка товарлари импортига чеклашларни қамайтирди.

Муваффакиятли ривожланишда халқаро савдонинг ахамияти муҳимлигини ҳамда бу соҳада можаро чиқиши эҳтимоли катталигини англаш, шунингдек "савдо уруши"нинг оғир жароҳатлари XX асрда куп мамлакатларни жаҳон бозорини ташкил этишнинг янги усулларини излашга мажбур қилди.

Муҳокама учун саволлар

1. Жаҳон мамлакатлари ташқи савдо алоқаларини тартибга солиш учун қандай чоралар қўлланилади?
2. Ташқи савдо сиёсатининг қандай мақсад ва йўналишлари мавжуд?
3. Ташқи савдо сиёсатининг қайси усули классик усул ҳисобланади?
4. Савдо чеклашларини қўллаш мамлакат иқтисодиётига қандай таъсир қўрсатади?

Адабиётлар

1. Дюмулен И. "Барьеры на торговых путях". - М., Международные отношения, 2000г.
2. Дюмулен И., Пресняков В., Соколов В. Внешнеторговый режим ведущих зарубежных стран//Внешняя торговля. 2001. № 4
3. Линдерт П. "Экономика мирохозяйственных связей". - М.: Прогресс, 2000г.
4. Шреплер Х. "Международные организации". - М., справочник,, Международные отношения, 2001.

5-мавзу. Халқаро ва ташқи савдони тартибга солиниши.

5.1.Ташқи иқтисодий фаолиятнинг давлат томонидан тартибга солиниши.

5.2.Давлатнинг ташқи иқтисодий фаолиятга таъсир курсатиши воситалари.

5.3.Ўзбекистонда хорижий капиталларни жалб қилишнинг асосий йўналишлари.

5.1.Ташқи иқтисодий фаолиятнинг давлат томонидан тартибга солиниши.

Бозор иқтисодиётига утиш ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаришга мутлақо янги ёндашишни талаб қилади. Бундай бошқаришнинг вазифа ва максادلари маъмурий режали тизим доирасидагидан бошқача бўлиши равшан. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат йўли билан бошқаришда қуйидагилар биринчи уринга қўйилади:

узок муддатга мулжалланган концепцияни (стратегияни) белгилаш;
экспорт ва импортга доир ахборот, шунингдек валюта, ташқи савдо ва тулов балансларини ишлаб чиқиш ҳамда тасдиқлаш;

ташқи иқтисодий фаолиятда катнашувчи вазирликлар, идораларнинг, мулкчиликнинг барча шаклидаги концерн ва уюшмаларнинг, ишлаб чиқариш бирлашмалари ҳамда корхоналарнинг ишини назорат қилиш;

мамлакатнинг халқаро меҳнат таксимотида янада фаолроқ ва самаралироқ иштирок этиши учун шарт шароит ва омилларни яратиш.

Ўзбекистан Республикасини ташқи иқтисодий фаолият субъекти деб эълон қилувчи ташқи иқтисодий фаолият тугрисидаги қонун айна бир пайда қуйидагилар Ўзбекистон Республикасининг ваколатига тааллуқлигини аниқ белгилаб беради:

ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этишининг қонуний асосларини белгилаш;

ташқи иқтисодий сиёсатни, жумладан валюта кредит сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, республика валюта жамғармасини тушлаш ва фойдаланиш;

ташқи иқтисодий фаолият соҳасида халқаро шартномалар тузиш ва уларни бажариш;

республиканинг, Ўзбекистон ҳуқуқий шахслари ва фуқароларининг манфаатларини хорижда ҳимоя қилиш;

республика ҳудудида хорижий сармоядорлар фаолияти учун ҳуқуқий қафолотлар белгилаш;

халқаро иқтисодий ташкилотлар ва бирлашмаларда иштирок этиш;
республика Конституциясига асосланган бошқа ваколотлар.

Давлат уз миллий ва бутун жамият манфаатларини муҳофаза қилиш мақсадида ташки иқтисодий фаолиятни бошқаради, шунингдек ана шу бошқарув жараёнида пайдо бўладиган муносабатларнинг иштирокчиларини қўллаб қувватлаб ёки ташки иқтисодий фаолиятнинг айрим турлари билан шугулланишга ноқулай шароит яратиш йули билан таъсир утказиши.

Ташки иқтисодий фаолият иштирокчиларига давлат таъсири бевосита (масалан, аниқ экспертларга божхона туловларида имтиёз бериб) ёки билвосита (давлат бирор маҳсулотга юқори импорт тарифларини жорий этиб, ташки иқтисодий фаолият иштирокчиларини бу маҳсулотни эмас, балки бошқа молларни четдан келтиришга ундайди) бўлиши мумкин.

Бундай таъсир ташки иқтисодий фаолият билан шугулланиш чоғида вужудга келадиган муносабатларни бошқарадиган қонунлар ҳамда меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш йули билан утказилади ва унинг мақсади ҳам жамоат, ҳам хусусий манфаатларни ҳимоя қилишдан иборатдир.

Бу мақсаднинг йуналишлари қуйидагича:

а) иқтисодиётни мустаҳкамлаш, узинг барқарорлиги ва ривожланишини таъминлаш.

Давлат йули билан бошқариш тамоман шу мақсадга қаратилган. Хусусан, давлат экспорт импорт операциялари ҳажми ва таркиби бўйича баҳоратларни тузади, божхона ҳамда валюта назоратини амалга оширади, товарлар ва ресурсларнинг арзон нархаларда экспорт қилинишига зумда сармоянинг мамлакатдан чиқиб кетишига йул қўймаслик учун валюта тушумларини мамлакатга қайтаради ва шундай қилиб, уз иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилади;

б) фуқаролар саломатлиги хавфсизлигини таъминлаш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш.

Импорт қилувчида сифат шаҳдатномаси, ветеринария ва санитария гувоҳномаси бўлишини назарда тутиб, муайян товарларни четдан келтиришга махсус талаблар қўйилади. "Маҳсулотлар ва хизматлар сертификацияси тугрисида"ги Ўзбекистан Республикаси қонунида маҳсулотнинг қўйилган талабларга мувофиқлиги белгиси ва сифат шаҳдатномаси бўлиши шартлиги қўзда тутилган. Маҳсулотни келтиришнинг аниқ таркибини Ўзбекистан Республикаси Давлат Божхона Қўмитаси ва Давлат стандарти белгилайди;

в) ватанимиздаги ҳужалик ташкилотлариинг хорижий бозордан фойдаланиш имкониятини таъминлаш.

Шу мақсадда ҳуқумат халқаро битимлар тузади, уз товарларини экспорт қилишга қўлай имкониятни таъминлашга интилади, шунингдек бу товарларни экспорт қилиш чеклаб қўйилишига йул қўймаслик учун тегишли чораларни қўради. Жаҳон тажрибасида миллий товарларни экспорт қилиш борасида демпингга қарши ва бошқа чекловчи чораларни

бир томонлама жорий этиш хавфи булган тақдирда интеграциялашган давлатлар гуруҳ: ҳамда давлатлар билан шартнома тузиш тартиби ҳам қабул қилинган. Битим тузилган тақдирда бу товарларни экспорт қилиш белгиланган квота билан чекланади.

Хорижий мамлакатлар импорт қилинаётган товарларнинг сифатига, шунингдек тамга (белги) босилишига ҳам муайян талаблар қўймоқда. Турли мамлакатларда четдан товар келтиришнинг ҳар хил тартиби мавжуд бўлиб, бир талай ҳужжатларни кузда тутуди. Жаҳрн савдо тажрибасида бир қатор турдаги товарларни импорт қилишни чеклаш қулланилади, бундай чеклаш вақтинчалик ёки доимий ҳам бўлиши мумкин.

Экспортни амалга ошириш шартлари масаласида тегишли ахборотдан хабардор бўлиш ташки иктисодий фаолият билан муваффақиятли шугулланишнинг, миллий тадбиркорларнинг рақобат бардошлигини тегишли даражада бўлишига Эришишнинг зарур шартидир. Шу мақсадда ҳукумат мамлакат экспортчиларига ахборот ва маслаҳат билан хизмат курсатувчи тизимни барпо этади, бу давлатнинг иктисодиётни, жумладан миллий товарларни экспорт қилишни ривожлантиришга доир мажбуриятидан келиб чиқади. Хорижда давлат номидан иш юритадиган ва зарур ахборотни туплаш учун қатта имкониятга эга органларнинг мавжудлиги бундай тизимни барпо этиш учун негиз бўлади;

д) мамлакат тадбиркорларининг рақобат бардошлигини таъминлаш.

Миллий тадбиркорларни муҳофаза қилиш ва уларга моддий зарар етказилишига йўл қўймаслик мақсадида четдан келтириладиган айрим товарларга, жумладан, демпингга қарши ва заруратини қоплайдиган маҳсус бож туловлари белгилаб қўйилади;

е) иктисодиёт айрим тармоқларининг ривожини рағбатлантиришни таъминлаш ва фан техника тараккиётига қумаклашиш.

Шу мақсадда давлат янги усқуналарни харид қилишга имтиёзли қредит бериши, экспорт қредитлари сугуртасини амалга ошириши, ҳам мамлакат саноати эҳтиёжларини қондириш, ҳам миллий товарларнинг хорижий бозорларга чиқишига қумаклашиш учун ишлаб чиқаришни янгилаш, рақобатбардошлиқни оширишда экспорт импорт операциялари бўйича бир қанча имтиёзларни кузда тутиши мумкин;

ж) иктисодиёт айрим тармоқларининг эҳтиёжларини таъминлаш.

Бунга турли йўл билан эришилади. Масалан айрим тармоқ қорхоналарини зарур қомашё билан таъминлаш учун давлат бевосита вақолатли органлар орқали. уз эҳтиёжлари учун маҳсулот етқазиб бериш туғрисида шартномалар тузади. Қом ашё ва усқуналарни импорт қилишнинг имтиёзли тартибини белгилаб, бундай маҳсулотлар билан таъминлаш, шунингдек мамлакат тадбиркорларига зарур маҳсулотларни экспорт қилишни қеклаб қўйиш йўли билан ҳам қумаклашиш мумкин;

з) ташки иктисодий алоқалар иштирокчиларини рўйхатга олиш.

Бу иш ташки иктисодий алокалар иштирокчиларини ҳисобга олишни таъминлаш, уларнинг ахборот ва маслаҳат билан курсатиладиган хизматдан фойдаланишлари, хориждаги ва Ўзбекистондаги шерикларининг амалий ихтисоси билан танишишларига шароит яратиш учун амалга оширилади. Уларни руйхатга олиш Ташки иктисодий алокалар вазирлиги ҳамда унинг ҳудудий республика булинмаларига топширилган.

Хулоса қилиб айтганда, давлатнинг асосий вазифаси ташки иктисодий фаолият иштирокчиларининг фаолиятини бошқариш юзасидан чеклаш чораларини белгилаш эмас, балки уларнинг жаҳон бозорига кириб боришларига ҳар томонлама кумаклашишдан иборат. Ташки иктисодий фаолиятнинг асосий жиҳатларини, бу соҳадаги фаолиятнинг асосий вазифалари, қоидалари ва йуналишларини "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Ўзбекистон Республикаси Президенти белгилаб беради.

Ташки иктисодий сиёсат Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимияти томонидан ишлаб чиқилади ҳамда амалга оширилади. Бу сиёсат "Ташки иктисодий фаолият тугрисида"ги қонунга ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда ташки иктисодий фаолиятни ҳуқуқий, иктисодий ва маъмурий бошқариш чораларини уз ичига олади.

Ташки иктисодий алокалар иштирокчиларининг ишларини мувофиқлаштиришга доир бевосита ишлар, фаолиятнинг бу турига доир тақлифларни ишлаб чиқиш, Ўзбекистон Республикасининг ҳукуматлараро халқаро иктисодий битимларини тузиш, республиканинг халқаро иктисодий ташкилотлар ишида иштирок этишини таъминлаш, ташки иктисодий фаолиятга доир аниқ мақсадларни қўзғовчи сиёсатни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш ва бошқа тадбирлар Вазирлар Маҳкамаси томонидан бевосита ёки тегишди давлат органлари орқали бажарилади.

Ташки иктисодий алокалар вазирлиги ташки иктисодий фаолиятни бошқариш механизмининг марказий қисми бўлиб, унга уз ваколатлари доирасида бу алокаларнинг аҳоли ва таракқиёти учун тегишли масъулият билан уларни давлат номидан бошқариш ҳуқуқи берилган. Вазирлик ягона ташки иктисодий сиёсат утқизиш, ташки бозорда умумдавлат манфаатларини таъминлаш, хорижий мамлакатлар билан иктисодий, техникавий ва савдо ҳамкорлиги самарадорлигини ошириш, бу соҳада бошқарувни такомиллаштириш ҳамда ташки иктисодий фаолият иштирокчиларига халқаро майдонда зарур шарт шароит яратиши мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 21 февралдаги Фармони билан ташкил қилинди.

Вазирлик фаолиятининг асосий вазифалари ва йуналишлари қуйидагича:

хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликнинг республика учун устивор йуналишларини аниқлаш асосида давлатнинг ташки иктисодий

сиёсатини белгилаш ва амалга ошириш, ташки савдони рағбатлаштириш механизмларини ишлаб чиқиш;

ташки иктисодий фаолиятни давлат йули билан бошқариш, унинг Ўзбекистан худудида иш юритаётган иштирокчилари операциялари устидан улар мазкур фаолиятни амалга оширишнинг белгиланган тартибига риоя этишларини таъминлаш мақсадида назоратни амалга ошириш;

Ўзбекистонда ва ундан ташқарида давлатнинг манфаати иктисодий манфаатларини ҳимоя қилиш;

ташки иктисодий алоқаларни ривожлантириш учун ташкилий ҳуқуқий ва иктисодий шароит яратиш;

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳужалик алоқаларига фаол қушилиши йули билан халқ ҳужалиги ва аҳолининг хорижий мамлакатлар маҳсулотига талабини қондириш;

ташки иктисодий алоқалар инфраструктурасини ривожлантириш, шу жумладан ахборот тизимларини барпо этиш, транспорт хизмати ва ундан фойдаланишни, экспорт ва импорт маҳсулотлари сертификациясини таъминлаш;

давлат экспорт имкониятларини кенгайтиришга доир тақлифларни ишлаб чиқиш;

иктисодиётга хорижий сармояни жалб қилиш, ундан самарали фойдаланиш, республика сармояларини хорижда оқилона жойлаш;

республикада ҳам, хорижда ҳам ташки иктисодий фаолият иштирокчиларининг манфаатларини ҳимоя қилиш, МДХга аъзо давлатлар, шунингдек бошқа хорижий мамлакатлар билан ташки иктисодий алоқа масалаларида ҳамкорликни таъминлаш.

Вазирлик асосий эътиборни ташки иктисодий алоқаларни ривожлантиришнинг, бу алоқалар самарадорлиги оширишнинг, уз фаолияти механизмини такомиллаштиришнинг умумдавлат савдо сиёсий, башоратлаш ва таҳлилий масалаларига, вазирликлар, идоралар, ташки иктисодий ташкилотлар, мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотларга уларнинг ташки иктисодий товарларини йулга қуйиш ва ривожлантиришда ёрдам беришга қаратади.

5.2. Давлатнинг ташки иктисодий фаолиятга таъсир курсатиш воситалари.

Экспорт ва импорт тарифлар ёрдамида тартибга солиш ташки иктисодий фаолиятга давлат йули билан таъсир утказишнинг энг муҳим воситаларидан биридир. У бож туловларини жорий этиш йули билан амалга оширилади.

Бож тулови (тарифи) чегарадан утиш чорида мамлакатга сотиш учун олиб келинаётган хорижда ишлаб чиқарилган товар эгасидан давлат хазинаси фойдасига олинадиган туловдир.

Товар эгаси бож тулагач, зарар қуришдан қутулиш ва фойда олиш учун товар нархини оширишга мажбур бўлади. Натижада хориждан келтирилган товар қимматлашади ва ракобатбардошлилигини таъминлайдиган нисбий афзаллигининг бир қисмини йукотади.

Баъзан бож шу қадар юқори бўладики, хорижий товарларнинг бозорда муваффақиятли сотилишига имкон қолдирманди. Масалан, 1992 йил ёзида АКШ савдо вазирлиги Россия ва бошқа МДХ мамлакатларидан келтириладиган уран хом ашёсига 115, 82 фоиз бож туловини жорий этди. Бунинг сабаби Америка фирмаларининг ракобатсиз уран хомашёси ишлаб чиқаришини химоя қилиш эди.

Умумий тарзда қараладиган бўлса, бож тулови иктисодий мазмуни жихатидан импорт қилинадиган товарлардан олинадиган билвосита солиқ бўлиб, уни харидор, яъни импортчи тулайди. Бож сиёсатининг иккиёқламалиги шунда намоён бўлади: бож ҳамиша хазинани тулдириш воситасидир ва айни пайтда у четдан келтириладиган товарларнинг нарх борасидаги ракобатини бож тулови микдорида қамайтириш йули билан ички бозорни иктисодий жихатдан химоя қилиш вазифасини бажаради.

Бож тарифи мамлакатлар ва товарлар бўйича таркибга эга. Аввало тарифнинг мамлакатлар бўйича тузилишини қараб чиқайлик. Одатда, мамлакатда қаида иккита бож тарифи белгиланади. Биринчиси савдода қулай шароит яратиш тугрисида шартнома тузилмаган малакатлар учун бош (умумий) тариф, иккинчиси савдода қулай шароит яратиш тугрисида шартнома тузилган мамлакат учун. Ривожланаётган мамлакатлар учун алоҳида тарифлар ҳам урнатилиши мумкин.

Маълумот учун материал

1996 йилга Ўзбекистон савдо-сотикда энг қулай шароит яратиш тугрисида қуйидаги давлатлар билан шартнома тузди: Австрия, Белгия, Буюк Британия, Венгрия, Вьетнам, Германия, Греция, Дания, Хиндистон, Ирландия, Испания, Италия, Хитой, Корея, Латвия, Литва, Люксембург, Нидерландия, Покистон, Польша, Португалия, Руминия, Словакия, АКШ, Туркия, Финляндия, Франция, Чехия, Швейцария, Швеция, Эстония, Япония.

Бундан ташқари 'Ўзбекистон Республикаси қуйидаги давлатлар билан эркин (бож туловисиз) савдо қилиш имкониятига эга: Беларусь Республикаси, Грузия Республикаси, Козогистон Республикаси, Киргизистон Республикаси, Молдова Республикаси, Россия Федерацияси, Туркманистон, Украина.

Энди товарлар бўйича бож тарифлари тузилишини қуриб чиқайлик. Товарлар бож таснифининг турли миллий ва халқаро тузилмалари мавжуд.

Божхоналар буйича хамкорлик кенгаши (Брюссель шаҳри, Белгия) томонидан ишлаб чиқилган. Товарларни тавсифлаш ва шартли белги қўйишнинг мувофиқлаштирилган тизими энг куп тарқалган.

Товарларни тавсифлаш ва шартли белги қўйишнинг бу тизими унли олти рақамдаги код қоидага асосланган. Масалан 210431 рақами қўйидагиларни билдиради: 21товар гуруҳи, 04товар моҳияти, 31товарнинг кичик мавқеи. Товарларни бундай шаклда тавсифлаш жаҳон миқёсида бутун божхоналар иш юритишида компютерлашган ягона тизимни барпо этишга ёрдам беради.

Божларнинг эҳтимол тутилган даражасига келсак, уларни аниқлаш миллий бож сиёсатининг энг мураккаб вазифасидир. Биричидан, ҳар бир товар бозорининг жаҳон бозоридан ажралиб туриши даражасини иқтисодий жиҳатдан асослаш зарур. Иккинчидан, бож даражаси савдо сиёсат соҳасидаги воситаларнинг курсаткичларидан бири булиб, уларнинг узгариши савдодаги халқаро шартномалар ва битимларга мос келиши керак. Учунчидан, юқорида айтилган ички ва ташқи турдаги вазиятни ҳисобга олиб, бир вақтнинг узида юзлаб номдаги товарларга бож миқдорини белгилаш ҳаддан ташқари сермеҳнат ишдир.

Бож тарифининг узгарувчи жадвали каби қонуниятни ҳам таъкидлаб ўтиш зарур. Унда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг қонун қабул қилувчиларга таъсир ўтказиш қобилияти ёркин намоён булган. Бож туловлари одатда бир тармоқдан иккинчи тармоққа келадиган оралик маҳсулотларга нисбатан истеъмолчи харид қиладиган тайёр маҳсулотга юқорирок белгиланади. Чамаси, бу тамойил истеъмолчи гуруҳларининг маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга қарши турадиган қучли лобби (таъсир ўтказадиган) ташкилоти тузишга қодир эмаслигининг оқибатидир, бунга саноати ривожланган мамлакатларда шақар, мол гушти, туқимачилик буюмларига бож туловларининг юқори қўйилиши ёркин далилдир. Лобби (таъсир) қуввати маҳсулот ишлаб чиқарувчиларникига нисбатан кам булмаган фирмаларнинг узлари маҳсулотни харид қиладиган булса, вазият узгаради. Шу боис оралик маҳсулотни импорт қилиш тарифлари тугрисидаги масалани ҳал қилиш чоғида протекция натижалари ожиз бўлишини қўтиш мумкин.

Урушдан сунгги даврда тариф чеклашлари аста секин қамайган сари нотариф чеклашларнинг аҳамияти орта бошлади. 40 йилларнинг охири ва 50 йилларнинг бошида куп мамлакатлар бундай чеклашдан урушдан кейинги иқтисодиётни тиклаш ёки умумий иқтисодий қолоқлик ҳолатидан чиқиш жараёнида халқаро битимларга доир туловлар устидан қаттиқ назоратни сақлаб қолиш мақсадида фойдаланди. Куп томонлама музокаралар натижасида 50 йиллардан бошлаб тарифлар даражасини анча пасайтиришга муваффақ булди, бироқ нотариф ҳовлар даҳлсиз қолаверди. 1967 йилда тарифларни қамайтириш юзасидан Кеннеди

музокаралари якунланиши пайтигача нотариф товарлар халқаро савдо йулида асосий тусик булди. 70йилларда бу говлар янада юкорилашди.

Ташки савдони нотариф чеклашнинг 50га якин турли усуллари бор. Хозирги даврда давлатлар бу усулларнинг купидан фойдаланмоқда. Масалан, АКШ вақти вақти билан санитария андозаларини жорий этади, Аргентинада тайёрланган мол гушти бу андоза талабларига жавоб бермайди. Колумбия "аралаштириш талаби" деб аталган усулдан фойдаланиб, пулатни импорт килувчиларни келтириляётган хар бир тонна пулат хисобида маълум микдорда кимматрок Колумбия пулатини сотиб олишга мажбур килмоқда. Бошка нотариф говларга куйидагилар киради: ташки савдога давлат монополияси, давлатнинг факат шу мамлакатни узида ишлаб чикарилган махсулотдан фойдаланиидши таъминлаш, маъмурий турачилик говлари, мураккаб валюта назорати ва бошкалар. Бу говларнинг баъзиларини давлатнинг конуний бошқариш фаолиятига киритиш мумкин, бошкалари эса ташки савдони очикдан очик камситишга каратилган.

Нотариф говларнинг барча турлари орасида энг куп таркалгани импорт квоталари, ёки хар йили мамлакатга келтиришга рухсат берилган хорижий махсулот хажмини микдор жихатидан чеклаб куйишдир. Давлат мамлакатга махсулот келтиришга имозат берувчи лицензияни чекланган микдорда беради ва лицензияси, импортни такиклайди. Лицензияли импорт хажми ички бозордаги талабдан кам булса, квота факат импорт хажм ишини камайтириб колмайди, шу билан бирга ички бозордаги нархларнинг лицензия эгалари хорижда товар сотиб олган жахон бозоридаги нархлардан ошиб кетишига олиб боради. Шу жихатдан Караганда импорт квоталари тариф чеклашларига ухшайдир.

Бир неча сабабларга кура давлат тариф чеклашларига нисбатан импорт квотасини афзал куриши мумкин. Биринчидан, бундай сиёсат импортга харажатларнинг янада купайишига кафолат булади, ундай холларда хорижий ракобат каттик тус олади. Иккинчи жахон уруши бошларида валютанинг амалдаги расмий кийматида мамлакатлар уз ракобат мавкеи ёмонлашганини сизди. Бу хол уларни тулов балансини тенглаштириш юзасидан каттик чоралар куришга мажбур килди. Бунда квота импорт хажми аник белгилаб куйилиши гаровидир. Агар импорт товарлар ракобатбардошлигининг ошганлиги улар нархининг пасайишига олиб келса, бу хол импорт туловлари камайишини тезлаштиради холос. Тариф эса, аксинча, нархларнинг пасайиши четдан келтириляётган товарларга ички талаб узгариб турадиган шароитда импорт хажмининг ва умумий кийматининг купайишига олиб бориши мумкин. Хуллас тарифнинг жорий этилиши тулов балансини бошқаришни кийинлаштиради.

Тариф ставкаларини ошириш халқаро савдо битимлари билан тартибга солинса, квота иктисодий сиёсатни амалга оширишда хукуматга

катта имконият ва ҳуқуқ беради, шу жихатдан ҳам квоталар тарифларга нисбатан афзалроқдир. Агар импорт билан рақобат киладиган тармоқлар муҳофазанинг юкори даражали булишини талаб килса, ҳуқумат, айрим ҳолларни ҳисобга олмаганда, тарифни мустақил ошира олмайди. Катъийроқ импорт квоталарини жорий этиш осонроқ булади. Дунёдаги куп мамлакатларда давлат ҳокимияти квоталар мамлакат фирмаларига нисбатан ҳам бошқариш вазифасини амалга оширишни енгиллаштиради, деб ҳисобламоқда.

Эркин рақобат шароитида импорт квотаси афзалроқдир, чунки бундай шароитда импорт квотаси унга мос келадиган тариф билан барабар мавқеда туради. Аммо куйидаги шартлардан бирортасига риоя килинган тақдирда ҳам у хавфли булиб қолади: 1) агар квота монополия ҳокимиятни кузатиб борса... 2) агар импорт лицензиялари самарали жойлаштирилмаса... Бу иккала ҳолни ҳам куриб чиқайлик.

Агар импорт квотаси ички бозорда монополия вужудга келишига сабаб булса, импорт квотаси унга тенг тарифга караганда миллат учун қимматга тушади. Ички бозорда эса монополия вужудга келиш эҳтимоли йук эмас. Мамлакат ишлаб чиқаришида етакчилик килаётган фирма (масалан, Америка велосипедсозлигида "Швинн" фирмаси) тақиқламайдиган тариф жорий этилишидан монополия ҳуқуқига эга булолмайди, чунки жаҳон бозоридаги нархларга тарифни кушганда шаклланувчи нархдаги товарлар унга рақобат килади. Аммо импорт миқдори квота билан чеклаб куйилган тақдирда мамлакатдаги фирма нархни ошпхдан куркмайди, чунки рақобат килувчи хорижий маҳсулотнинг мамлакатга келтириладиган қисми ҳажми квота миқдоридан ортмайди. Натижада квота маҳсулотга талаб узгармайдиган шароитда мамлакатнинг етакчи фирмасига юкори нарх белгиланишдан монополияга хос фойда олиш учун сунгги" имконият ҳисобланади. Ҳуллас, монополия ҳуқуқини вужудга келтирадиган квота ички бозорда нархнавинг ошишига, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг камайишига олиб келади ва тарифга нисбатан катта миллий зарар етказади.

Импорт квоталарининг миллий фаровонликка таъсири ҳокимиятнинг импорт килиш ҳуқуқини қандай тақсимлашига боғлиқ. Импорт лицензияларини тақсимлашнинг асосий усулларини куриб чиқамиз:

1. Рақобат асосидаги кимошди савдоси.
2. Ошқора афзал куриш тизими.
3. Лицензияларни "ҳаражат усули" буйича тақсимлаш.

Шу учта усул орасида рақобат асосида утқазиладиган кимошди савдоси энг арзон ва адолатли, учинчиси эса энг қиммат ҳисобланади.

Давлат импорт лицензияларини очик кимошди савдосида ёки яширинча сотиши мумкин. Ошқора кимошди савдоси куйидагича кечади. Давлат велосипед ёки пулат прокати ёхуд бошқа бирор товарнинг маълум миқдорини сотиб олишга импорт лицензиясини сотиш буйича фалон

жойда, маълум вақтда кимошди савдоси утказилишини хар 3 ойда эълон қилади. Савдо рақобатли булиши учун бундай хабарлар етарли миқдордаги давогарларни туплаши лозим. Фирибгарлик қонунга мувофиқ жазоланадиган жойда бу муҳимдир. Кимошди савдосида импорт лицензиясига импортчи нархи билан импорт товар ички бозорда сотилиши мумкин булган энг юқори нарх уртасидаги тафовутга тахминан тенглашадиган нарх белгиланиши керак.

Рақобат асосидаги кимошди савдосининг бошқа тури қупрок тарқалган. Давлат ҳокимияти порага учадиган шароитда импорт лицензияларини тақсимлаш чоғда яширин бизнес авж олиши мумкин. Бундай ҳолларда лицензияни қупрок пора берганлар олади. Бундай тур ижтимоий зарар келтириши мумкин. Бундай очикдан очик порага сотилишининг доимий тус олиши иқтисодий маҳкамаларнинг истеъдодли ходимларини порахур амалдорларга айлантириши мумкин. Бундан ташқари афқор омма олдида фош қилинган бундай порахурлик ижтимоий кескинликни кучайтиради, чунки у давлат девонида ҳокимият суиистеъмол қилинаётганини курсатади.

Импорт лицензиялари ошқора афзал билиш асосида жойлаштирилиши мумкин. Бунда давлат импорт лицензияларини олдиндан ҳеч қандай рақобат утказмай, буюртма ва музоқараларсиз маълум фирмаларга бирқитиб қуяди. Импорт лицензиялари қупинча нуфузли фирмаларга квоталарни жорий этиш арафасида импортнинг умумий ҳажмида уларнинг улушига мос миқдорда берилади. Америка ҳукумати 1959 йилдан 1973 йилгача булган даврда нефтга импорт квоталарини худди шу тарзда тақсимлади. Ички бозордаги нархларнинг ортиши натижасида хар йили бир неча миллиард доллар фойда берадиган импорт лицензиялари нефть компаниялари уртасида уларнинг 1959 йилга қадар нефть импортидаги улуши асосида эркин ва бегараз тақсимланди.

Санаб утилган усулларнинг суштиси импорт лицензияларини "ҳаражатлар усули" билан тақсимлашдир. Бундай ҳолларда давлат лицензияни олишга даъвогарларни нарх билан боғлиқ булмаган асосда рақобатлашишга мажбур қилади. Бу сиёсатнинг ҳамма томонидан қабул қилинган ва номақбул қуринишларидан бири лицензияларни қим олдин келса, ушанга бериш қондасидир. Бу усул лицензия олишга даъвогарларни унумли меҳнатини қолдириб, қимматли вақтини навбатда туришга сарфлашга мажбур этади. Саноат хом ашёсини импорт қилишга лицензияларни тарқатишнинг қенг қулланиладиган яна бир усул лицензияларни қатта ишлаб қикариш қувватига эга фирмаларга беришдир. Бу ҳам қатта миқдордаги лицензия олиш умидида фойдаланилмайдиган усқуналарга орқикча сармоя сарфлаш натижасида ресурсларнинг нобуд қилинишига олиб боради. Даъвогарлардан уз даъвосини асослаб беришни талаб қиладиган бундай тадбирларнинг хар бири давлат масъул шахслари билан алоқа урнатиш учун вақт ва пулни беҳуда сарфлашларга, шунингдек

импорт лицензияларини таксимлаш билан шугулланувчи оргикча давлат хизматчиларининг меҳнатига ҳақ туланишига олиб келади.

Экспортга моддий ёрдам бериш ҳам ташки ктисодий алокаларни бошқаришнинг нотариф усуллари каторига киради.

Экспортга ёрдам тарикасида маблаг ажратиш халқаро шартномаларга зид булади. Жаҳондаги деярли барча мамлакатларни бирлаштириб турган ГАТТ коидаларидан бири экспортга моддий ёрдамни "инсофсиз рақобат" деб баҳолайди ва маҳсулотни импорт қилувчи мамлакатларга протекцион "компенсация божи" олиш йули билан жавоб чораларини қуришга руҳсат этади. ГАТТ талабларини четлаб утиб, давлат йули билан экспортга ёрдам беришнинг жуда қуп усуллари мавжуд. Масалан, давлат экспортчиларнинг узларига ёки уларнинг хорижий миқозларига кам фойда туланадиган қарз бериш учун солиқ туловчилар маблагидан фойдаланиши мумкин. Америка Экспорт-импорт банки ёки "Эксимбанк" бунга мисол була олади. Асримизнинг 30-йилларида ташкил топган бу банклар Америка экспортчиларига ва уларнинг хориждаги маҳсулот етказиб берувчиларига арзон кредит бериб, Америка импортчилари ва уларнинг хориждаги харидорларига бирор марта ҳам кредит бермай, обриси тушган. Давлат реклама ташкил этиб ва экспорт бозоридаги талаб ва таклифлар тугрисида арзонга ахборот бериб, экспорт маҳсулотини хорижда сотишини рағбатлантириш борасида бевосита харажат қилиши ҳам мумкин. Солиқ тизимида ҳам экспорт учун ишлаб чиқарадиган товарлари ва хизмати хажмига қараб фирмаларга имтиёз бериш назарда тутилади.

"Эксимбанк" ёрдамнинг катта қисми Америкадаги етита йирик компания ва уларнинг хориждаги миқозлари тасарруфига ажратилган. Бу айниқса "Боинг" компаниясига тааллуқлидир. Бу компаниянинг хориждан қабул қилган буюртмалари "Эксимбанк"нинг арзон кредити билан таъминланган. Бу банк ажратаётган ёрдам маблагининг қуп қисми кишлок хужалиқ маҳсулотларига тугри келади. Барча етакчи мамлакатлар ортиқча кишлок хужалиқ маҳсулотларини солиқ туловчилар маблагига қафолатли харид қилиш, шунингдек экин майдонларидан фойдаланмаганлик учун муқофот тулаш орқали фермерлар даромадларини маълум даражада сақлаб туриш буйича давлат дастурини амалга оширишга маҳқум этилган.

Гарбий Европа ва Шимолий Америка мамлакатлари фермерлар даромадларини бир даражада ушлаб туриш сиёсатини утқазिशга бюджет харажатларини қамайтириш учун ортиқча маҳсулотни чет элга уз зарарига сотмоқда, баъзан эса жаҳон бозоридаги нархларни ҳаддан ташқари қиммат деб ҳисоблаётган МДХ мамлакатларига таклиф қилиб, бу нархлар уртасидаги тафовутни қоплаш учун бюджетдан қушимча маблаг ажратмоқда.

Давлат савдо сиёсатининг навбатдаги йуналиши демпинг экспортга бюджетдан маблағ ажратиб ёрдам беришга ухшашдир. Биз яна мислсиз вазиятга ва унинг гайритабиий натижаларига дуч келамиз.

Демпинг нархнаво борасидаги халқаро камситиш булиб, унда экспорт килувчи фирма уз махсулотини бирор хорижий бозорда бошка бозордагига (одатда уз мамлакати бозоридагига) нисбатан арзон сотади. Мазкур бозордан рақибни қисиб чиқариш ва мақсадга эришгандан сунг нарх даражасини тиклашни мулжаллаб вақтинча арзон нарх белгилаш қароқчиларча демпинг деб аталади. Доимий демпинг эса уз номига мувофиқ вақт билан чекланмайди.

Халқаро иқтисодий ларзида, айниқса, демпинг кенг қулланилади. Ташвишли 20 ва 30-йилларда ҳам қазилма, ҳам қайга ишлаш тармоқлари махсулотлари халқаро савдосини купинча демпингда айблаларди (ва бу асосли эди). 70-йилларда демпинг яна жамоатчилик эътиборида булди. 80-йилларнинг бошларида Америкада хорижий рақобатни қамайтириш учун компания бошлади. АКШ ҳукумати бир қанча хорижий фирмани уз махсулотларини Америка бозорида демпинг буйича сотишда айблади. Бу рақобатга қарши қаратилган компаниянинг бир қисми эди. 1970 йилда Япониянинг "Сони" фирмаси билан юз берган воқеа жуда машҳур булди. Текширишда "Сони" Японияда ишлаб чиқарилган телевизорларни Америка бозорида 180 доллардан сотгани, айни пайтда Япониянинг узида бу телевизор 333 доллар туриши аниқланди. Бундан хабар топган Япония истеъмолчилари америкалик телевизор ишлаб чиқарувчиларнинг норозилигига қушилди. 1975 йилда АКШ молия мақамаси 8 та хорижий мамлакатнинг уз махсулотини Америка бозорида сотаётган автомобил фирмаларига нисбатан тарихда мислсиз демпингга қарши текшириш бошлади. АКШ агар бу фирмалар нархни ички бозордаги даражага қутармаса, бу мамлакатлардан Америкага автомобилларни импорт қилишга божтарифи жорий этилади, деб пуписи қилди. Эҳтимол айни шу хол "Сони" ва "Фольксваген" фирмаларининг Америка бозорига мулжалланган ишлаб чиқариши бевосита АКШ ҳудудида жойлаштиришига сабаб булди. ("Сони" Сан Диегода, "Фольксваген эса Нью Стэнтон ва Пенсильванияда).

5.3.Узбекистонда хорижий капиталларни жалб қилишнинг асосий йуналишлари.

Узбекистон кескин бозор узғаришлари йулига утган ҳар қандай давлат сингари хорижий капиталга нисбатан стратегиясини ишлаб чиқиши қарак. Қарийб барча ривожланган ва тез ривожланаётган давлатлар, айниқса, охириги 40 йил мобайнида, иқтисодиётларига тугридан-тугри хусусий қуйилмалар ва қредитлар шаклидаги хорижий капитални фаол жалб қилдилар.

Иктисодиётдаги хорижий инвестициялар миқдори мамлакат иктисодий ривожланишининг муҳим курсаткичларидан бири ҳисобланади. Жаҳонда инвестицион хавфлар рейтинги жуда куплаб мавжуд бўлиб, улар баъзида объектив равишда, баъзида эса унчалик объектив бўлмаган ҳолда у ёки бу давлатга капитал қуйганда олиш мумкин бўлган даромадни ҳисоблашади.

Инвестицион муҳит бозор ислохотларининг етуқлиги, жаҳон ҳамжамиятининг мулк ҳуқуқлари барқарорлиги ва умуман ушбу мамлакатдаги ҳолатга ишончининг муҳим курсаткичи ҳисобланади. Ўзбекистонда ҳозирги кунда қулай инвестицион муҳит яратилган. Мамлакатда хорижлик экспертлар томонидан юқори баҳоланган “хорижий инвестицияларни ҳимоя қилиш ҳақидаги” Қонун қабул қилинган. Ўзбекистондаги барқарорлик туфайли сиёсий хавф йўқ ҳисоб. Капитал айланиши юқори бўлган соҳалар - ёкилги-энергетика мажмуи, тоғ-қон саноатининг ривожланиши мамлакатга хорижий инвесторлар қизиқишини оширмоқда.

Ҳозирги шароитларда хорижий инвестициялар - бу янги иш уринлари, янги замонавий технологиялар жорий қилиш имконияти, қушимча валюта маблағлари олиш имконияти, мамлакатнинг жаҳон ҳужалигига интеграциясини англади. Хорижий капитал мамлакатимизга бозор ислохотларининг энг мураккаб қисми - иктисодиёт структурасини қайта қуриш, барқарор талабга эга товарлар ишлаб чиқаришга утишга ёрдам беради. Бундан ташқари қўшма корхоналар рақобат муҳити яратишга қумаклашади. Бусиз эса ички истеъмол бозорини тулдириш мумкин эмас.

Ўзбекистонда инвестициялар биринчи навбатда иктисодиёт структурасини қайта қуришга, яъни Республика учун энг истикболли ва фойдали ишлаб чиқаришларга йўналтирилмоқда.

Қатор асос соҳаларда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг қупайиши иктисодиётда узиш рўй бераётганини курсатувчи муҳим омил ҳисобланади.

Ички иктисодиётдаги муваффақиятлар ташқи иктисодий фаолиятга, ташқи алоқалар тизими яхшиланишига ижобий таъсир курсатади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси иктисодиёти олдида учта узаро боғлиқ стратегик вазифалар турибди:

-маъмурий бошқарув иктисодиётидан бозор иктисодиётига утиш, яъни, бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган ҳужалик ислохотларини амалга ошириш;

-ишлаб чиқаришни техник ва технологик модернизациялаш, узишнинг интенсив шаклига утиш;

-Ўзбекистоннинг миллий иктисодиётини жаҳон ҳужалигига интеграциялаш.

Ҳар уччала вазифани бажариш ташқи иктисодий фаолиятни ривожлантириш ва хорижий капитални жалб қилиш жараёни билан боғлиқ.

Ташки иктисодий фаолият ва инвестициялар масаласи нафакат келажакдаги мақсадлар учун, балки ҳозирги кундаги долзарб муаммоларни ҳал қилиш учун муҳимдир:

- ишсизликни камайтириш;
- тадбиркорликни ривожлантириш;
- аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш;
- инфляцияга қарши кураш ва ҳ.к..

Муҳокама учун саволлар

1. Ҳозирги босқичда Ўзбекистон Республикасининг ташки савдоси қайси йўналишларда амалга оширилмоқда?
2. Ўзбекистон Республикасида ташки иктисодий фаолиятни тартибга солувчи қандай қонунларни биласиз?
3. Замонавий халқаро савдо қандай узиға ҳосликларға эға?

Адабиётлар

1. Дюмулен И. “Барьеры на торговых путях”. - М., Международные отношения, 2000г.
2. Дюмулен И., Пресняков В., Соколов В. Внешнеторговый режим ведущих зарубежных стран//Внешняя торговля. 2001. № 4
3. Линдерт П. “Экономика мирохозяйственных связей”. - М.: Прогресс, 2000г.
4. Шреплер Х. “Международные организации”. - М., справочник, Международные отношения, 2001.

6–мавзу. ХАЛҚАРО ХИЗМАТЛАР САВДОСИ.

- 6.1. Халқаро хизматлар савдоси ҳақида тушунча.
- 6.2. Хизматлар бўйича асосий ташқи савдо битимлари.
- 6.3. Халқаро туризм хизматлари.
- 6.4. Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурталаш.

6.1. Халқаро хизматлар савдоси ҳақида тушунча

Замонавий халқаро иқтисодий муносабатларнинг хусусиятларидан бир шундан иборатки, унда товарлар халқаро савдоси билан бир қаторда хизматлар савдоси ҳам кенг ривож топган. Товарлар ва хизматлар халқаро савдоси ёваро боғлиқдир. Хорижга қанча кўп товарлар сотилса, шунча кўп хизматлар ҳам кўрсатилади, яъни улар ёв ичига бозорларни ташқил қилишдан товарларни транспортировка қилишгача бўлган жараёнларни қамраб олади.

Хизматлар — бошқа шахслар эътиёжларини қондиришга йўналтирилган тадбиркорлик фаолияти бўлиб, меҳнат шукўқига оид муносабатлар асосида амалга ошириладиган фаолият бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлигининг белгилашига кўра **экспорт қилинадиган хизматларга** хорижий юридик ва жисмоний шахслар билан тузилган шартномаларга (ёки уларга тенглаштирилган бошқа ҳужжатларга) мувофиқ, белгиланган тартибда республиканинг хўжалик юритувчи субъектлари томонидан кўрсатиладиган хизматлар (ишлар) киради.

БСТ нинг низомига асосан хизматлар қуйидаги 12 секторга бўлинади:

- бизнесга кўрсатиладиган хизматлар;
- қурилиш хизматлари;
- алоқа хизматлари (почта, курьерлик ва телекоммуникация);
- дистрибьюторлик хизматлари (савдо агентларининг хизматлари, чакана ва улгуржи савдо, франчайзинг);
- транспорт хизматлари;
- молиявий хизматлар;
- таълим хизматлари;
- медицина хизматлари;
- туристик хизматлар;
- рекреацион хизматлар;
- атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича хизматлар;

- бошқа тавсифланмаган хизматлар;

Бошқа таснифга кыра хизматлар быйича асосий ташқи савдо битимларига транспорт хизматлари, инжиниринг (муцандислик — техника хизматлари), ижара муносабатлари (лизинг), туристик хизматлар, информатика ва бошқаришни такомиллаштириш соцәсидаги маслацат хизматлари, суғурталаш каби хизматлар киритилади.

Хизматлар сохаси моддий ишлаб чиқаришга нисбатан давлат томонидан хориж рақобатидан химоя этилади. Халқаро хизматлар савдоси асосий тамоийилларининг тартибга солиниши ТСББ доирасидаги музокараларнинг Уругвай раундининг мунозарали масалаларидан бири былди. Ушбу музокараларнинг бошидаёқ ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ьртасида келишмовчиликлар пайдо былди. Биринчи гуруц мамлакатлари хизматлар савдоси цам халқаро савдони тартибга солишнинг умумий тизимига киритилиши тарафдори былсалар, иккинчи гуруц мамлакатлари хизматлар моддий товарлардан ажратилиши тарафдори эдилар. Шу сабабли Уругвай раундининг бошида хизматлар быйича алохида музокара гуруци тузилди. Музокараларни олиб бориш учун намуна ва асос сифатида ТСББ олинди, лекин товарлар ва хизматларнинг чегаралараро ьгказилишида сезиларли фарқлар мавжуд былганлиги туфайли янги битим — Хизматлар савдоси быйича бош битим (ХСББ) расмийлаштирилди.

6.2. Хизматлар быйича асосий ташқи савдо битимлари

Дистрибьюторлик хизматлари. Экспорт—импорт операциялари бевосита ёки билвосита былиши, яъни товар социблари ёки воситачилар томонидан амалга оширилиши мумкин. Воситачилар сифатида брокерлар, дилерлар, комисионерлар, консигнаторлар, улгуржи харидорлар, савдо агентлари фаолият кьрсатиши мумкин. Экспорт—импорт операцияларидан ташқари ташқи иқтисодий фаолият амалиётида товарларни сотиш учун ташқи савдонинг савдо, аукцион (кимошди савдоси) ва биржа сингари махсус шаклларидан цам фойдаланади.

Илмий—техник тадқиқотлар натижалари савдоси. Хизматлар ташқи савдосида илмий—техник тадқиқотлар натижалари савдоси ва муаллифлик цуқуқлари савдоси алохида ьрин тутади. Илмий—техника билимларини айирбошлашга доир келишувлар нафақат илмий, балки тижорат қийматига цам эга былган илмий—тадқиқот ишлари яқунларининг олди—сотдиси билан боғлиқдир. Илмий—техника билимлари савдосига доир

операцияларда патентлар, лицензиялар, товар белгилари, саноат намуналари шаклида майдонга чиқадиган интеллектуал меънат маъсулотлари, шунингдек “ноу – хау” тушунчаси билан бирлаштирилган техник билимлар ва тажриба иштирок этади.

Молиявий хизматлар. Ташқи савдо алоқалари молиявий алоқалар билан боғланади, зеро молия савдо пайдо бўлиши билан ва савдо ирсиласи сифатида пайдо бўлади. Молия – пул оқимида, пулларнинг узлуксиз борадиган оборотида юзага келадиган муносабатлар тизимидир. Бошқача қилиб айтганда, молия – пул фондлари шаклиниши ва улардан фойдаланишда ҳам пул маблағлари обороти пайтида юзага келадиган муносабатлари тизимидир. Молия учта функцияни бажаради:

- фондларни шакллантириш ва нақд пул маблағларини олиш;
- пул фондлари ва нақд пул маблағларидан фойдаланиш;
- пул фондлари ва нақд пул маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш устидан назорат қилиш.

Халқаро кредитлаш, халқаро суғурталаш, халқаро банк хизматини кўрсатиш (ўсиб – китоблар, депозитлар ва бошқа банк операциялари) молиявий ташқи иқтисодий алоқалар шакллари ўсибланади.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ва жаҳрн иқтисодиётида фан – техника тараққиёти ишлаб чиқаришга оид ва инвестицион ташқи иқтисодий алоқаларнинг пайдо бўлиши ва чуқурлашишига олиб келди.

6.3. Халқаро туризм хизматлари

Халқаро туризмнинг иқтисодий моъяти ва мазмуни. Халқаро туризм хизматларни халқаро айирбошлаш қисми ўсибланади. Давлатларо мулоқотларнинг ривожланиши билан хизматлар соҳаси алоҳида мамлакатлар доирасидан чиқди ва ташқи иқтисодий алоқаларнинг энг муҳим шакллари билан бирига айланди. Унинг молиявий натижалари алоҳида мамлакатларнинг тьлов баланслари якунига борган сари кўпроқ таъсир кўрсатмоқда.

Жаҳрн савдосининг деярли 1\4 қисмини унинг кўринмас деб номландиган моддалари ташкил этади ва улар товарлар билан халқаро савдога қараганда анча тез ўсади, бунинг устига ўсиш суръатлари тезлашмоқда. Кўринмас моддалари бўйича савдонинг ўсиши шу жиҳат билан қизиқарлики, у ҳатто жаҳрн иқтисодиётидаги буҳрон ирдисалари кучайиши муносабати билан жаҳрн товар оборотининг ўсиш кўламлари пасайган даврда ҳам содир бўлган.

Шалқаро хизматлар соҳаси ташқи иқтисодий алоқалар жараёнида шакли бййича ҳам, ёвининг ижтимоий — иқтисодий мазмуни бййича ҳам товар алмашишга хизмат кърсатиш, сармоя шракатланиши ва мазкур мамлакат хорижий валютада тушум ва тълвларнга эга бўлган бошқа фаолият турлари бййича энг хилма — хил жорий операцияларни бирлаштиради. Бунга биринчи навбатда халқаро туризм, транспорта ташишлар, суғурта операциялари, банк фаолияти ва хорижга капитал қыйиш билан боғланган хизматлар ҳамда кып сонли бошқа операциялар: маданият соҳасида алмашиш, ахборот, эксперт ва бошқа хизматлар киради.

Халқаро хизматларнинг энг салмоқли таркибий қисмларидан бири ташқи иқтисодий фаолиятининг ёсувчан соҳасини тақдим этувчи, жашрнинг кыплаб мамлакатларида катта бизнеснинг гуркираб ёсувчи жабшасига айланган **халқаро туризм** шисобланади.

Туристик бизнес улушига жашр ялпи миллий мащулотининг салкам 6 фоиизи, суммар сармоя қыйилмаларининг фоиизи, жашр истеъмол харажатларининг 11 фоиизи ва барча солиқ тушумларининг 5 фоиизи тьғри келади. 1995 йилда жашрндаги шар бир 16 — чи иш ёрни туризмга тьғри келар эди. Халқаро туризмнинг улушижашр экспортнинг салкам 7 фоиизини ташкил этади, бу эса экспортдан тушган даромадлар суммасида туризм нефть ва нефть мащулотларини экспорт қилишдан ва автомобилларни экспорт қилишдан даромадлардан кейин учинчи ёринни эгаллайди демакдир.

1998 йилда Ж ашр туристик ташкилоти томонидан 625 млн туристик ташрифлар қайд этилди, улардан олинадиган дармад бир йилда 9 фоииз кыпайиб, 445 млрд. АҚШ долларини ташкил этди, бу эса туризмни жашр шжалигининг етакчи жабшаларидан бири айланиш йёлида қыйилган катта қадамни англатади. У шатто айрим ноқулай сиёсий ва иқтисодий шароитларга қарамай жадал ривожланишни давом эттирмоқда. Ж ашр туристик ташкилотининг прогнозларига қараганда, жашр ялпи миллий мащулотини яратишда туризмнинг салмоғи 2005 йилда 12 — 14 фоиизга етади.

Туристик бизнес тадбиркорларни озгинагина бошланғич инвестициялар, уларнинг тез қопланиш муддатлари, туризм хизматларига доимий талаб, ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллигининг юқори даражаси билан жалб этади. Иқтисодиёт ривожланишининг муайян босқичида саёшат қилишга эщйёж кескин ошганда, ана шундай саёшатлар учун хизматларни ишлаб чиқарувчилар ҳам пайдо бўлишди. Бу алошида турдаги товар — туризмнинг шаклланишига олиб келди.

Шундай қилиб, аввал туризм истеъмолчилар бозорида сотиб олиш ва сотиш мумкин бўлган товар сифатида вужудга келди. Туризм товар сифатида хизматлар (моддий ва номоддий) шаклида сотилади. Туристларга (саёҳат қилаётган кишиларга) хизмат кўрсатиш учун мължалланган хизматларни ишлаб чиқарувчилар "туризм" соҳасига бирлашишди. Туризм биринчи шайнинг зарур товар шисобланмайди, шунинг учун инсоннинг фақат унинг даромадлари муайян даражада ва жамиятнинг бойлиги муайян даражада бўлганда зарурий эшиёжи бўлади.

Туризм одамларнинг турли туристик йналишлар бўйича шаракатланиши натижасидир;

туризм шар доим икки унсурни шв ичига олади: тайинланган жйга саёҳат ва у ерда тўхташ;

туризм — туристнинг туристик йналиш бўйича вақтинча шаракати, яъни турист қанчадир вақтдан кейин швининг доимий яшаш жойига қайтади;

туризм — фойда олиш бўйича фаолиятини швиге олмаган саёҳатдир.

Туризм ашрлининг бир минтақадан (туман, шаҳар, мамлакат) бошқасига, агар у яшаш жойи ёки иши швгариши билан боғлиқ бўлмаса, вақтинча қйниши билан тавсифланади. Туризм — дам олиш, даволаниш, маданий, илмий ёки амалий учрашувларда иштирок этиш мақсадида саёҳат қилиш билан боғлиқ шловатдир.

Туризмда эшиёжни туғдирадиган омиллар учта асосий гурушга киритилиши мумкин: маърифий, минтақавий, иқтисодий.

Тарихий — маданий диққатга сазовор жойларга тарихий ва археологик ёдгорликлар, музейлар, бадий галееоялар, театрлар ва бошқа объектларни киритиш лозим.

Алошда қизиқишни этнографик жишадан диққатга сазовор сифатида тавсифланадиган урф — одатлар, кийим — кечак, таомлар ва халқ ижодининг бошқа қйринишлари уйғотади.

Хўжалик юритишдаги диққатга сазовор нарсаларга хўжаликни юритишнинг швиге хос шакллари киритиш лозим.

Минтақавий омиллар гурушга минтақага туристларнинг келишлари учун сабаб бўла оладиган мазкур минтақадаги воқеалар, масалан театр ва мусиқа фестиваллари, кинофестиваллар, турли турдаги спорт мусобақалари (олимпиадалар, эзгу хошиш шйинлари, спартакиадалар, спорт курашлари ва шказо), ярмаркалар, карнаваллар, қйргазмалар ва шказолар киради.

Туризм ички ва халқаро бўлади. Халқаро туризм иштирокчиси хорижлик турист деб аталади.

"Хорижлик турист" атамаси (халқаро шартномаларда — оддийгина "турист") шзирги вақтгача тугамаган узоқ эволюцияни босиб ьгди.

БМТ бир неча бор хорижлик турист таърифини кьриб чиқди. БМТнинг 1963 йилдаги Халқаро туризм ва саёцатлар бьйича Рим конференцияси томонидан ифодаланган таърифга кьра хорижда бьлган талабалар ва ьқувчилар цам турист цисобланишади.

Туристларнинг қуйидаги асосий гуруцдари белгиланган эди:

йиғилишлар, қурултойларга (илмий, маъмурий, спорт ва бошқа) борадиган фуқаролар;

хизмат ишлари бьйича борадиган фуқаролар;

мамлакатда ишга жойланиш учун шартнома тузиб ёки шартномасиз келадиган фуқаролар;

мамлакатга доимий яшаш учун шартнома тузиб ёки шартномасиз қоладиган фуқаролар;

чегаранинг бир томонидан яшайдиган, иккинчи томонида эса ишлайдиган чегара туманлари ащрлиси турист деб цисобланмайди.

Бироқ кьплаб давлатлар халқаро даражада "турист" атамасининг аниқ ва бир турдаги изоцни ишлаб чиқмаган ва шу билан халқаро туризм соцсисида ьвларининг цамкорлиги тьғрисида халқаро шартномалар ва битимлар мавзуини аниқлашмаган.

Туризм хизмати умуман хизмат каби фойдали самарада ифодаланадиган муайян истеъмолчилик царакатидир, у одатда, намоен бьлганда инсоннинг у ёки бу эщиежини қондиради. Бунда хизмат ё буюм, яъни буюм (товар) ёрдамида, ёхуд жонли мецнатнинг ьвининг фаолият кьрсатиши жараёнида кьрсатилиши мумкин.

Хизматлар ишлаб чиқаришининг кьрсатилган икки усули хизматлар ьвининг цам икки турини шартлайди. Биринчи хизмат тури — бу шундай хизматларки, буюмда бевосита ифодаланиб, истеъмол товарлари билан дахлдордир. Бу турдаги хизматларни кьрсатиш ьвининг мазмунига кьра моддий ишлаб чиқаришдаги мецнат жараёнидан фарқ қилмайди, унга айнан ькшаш, сабаби бу ерда мецнат жараёнини барча бешта унсури яққол: мецнат воситалари, мецнат предметлари, мецнатнинг ьви (яъни инсоннинг махсадга йьналтирилган фаолияти), технология ва ташкил этиш. Бу биринчи турдаги хизматларни моддий (ишлаб чиқаришга доир) деб аташга асос беради. Турист учун озик — овқат мащулотларини ишлаб чиқариш бьйича хизматлар хизматининг ушбу турига мисол бьлиб цисобланади.

Истеъмол қиймати сифатида меънат одамларнинг аниқ этиёжини қондиради. Бундай хизматни истеъмол қилиш бошқа шундай товар каби шу меънат берадиган алоҳида истеъмол қиймати хизмат деб аталади, чунки меънат хизматни буюм сифатида эмас, балки фаолият сифатида кўрсатади.

Номоддий хизматлар уларни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган жамоат меънати харажатларига эквивалент қийматга ҳам эга.

Номоддий хизматларни ишлаб чиқариш жараёнида ҳам аниқ меънат, ҳам мавжум меънат сарфланадики, у билан уларнинг ҳам истеъмол қиймати яратилади.

Туристлик хўжалик юритувчи субъектнинг бутун фаолияти туристларга турли хил хизматларни тақдим этиш билан боғлиқ. Туристлар туризм хизматларини ишлаб чиқариш ва ушбу хизматларни сотишни амалга оширувчи хўжалик юритувчи субъектлар ишлаб чиқарадиган хизматлар истеъмолчилари бўлиб майдонга чиқишади.

Хизматларни истеъмол қилишни сотиш ва ташкил этиш жараёнида туристларга хизмат содир бўлади, чунки истеъмолни сотиш ва ташкил этиш бўйича фаолият — хизмат кўрсатиш жараёнидир. Ушбу учта функциянинг мавжудлиги хўжалик юритувчи барча туристик субъектларни ягона соҳа — туризмга бириктиришга имкон беради.

Шўзирги вақтгача халқ хўжалиги соҳаларининг амалдаги таснифида туризм аниқ ишлаб чиқариш ва ижтимоий — иқтисодий мақомга эга эмас. Бу шўзирги замонда бозор иқтисодиётининг фаолият кўрсатиши шароитларига жамоат ишлаб чиқаришни таснифий чизма қурилишининг соҳавий принципи номувофиқлиги натижасидир.

Жамоат ишлаб чиқаришининг диверсификацияси бўйича соҳанинг жамоат этиёжларини қондиришдаги функционал роли унинг мезони бўлади. Шунинг учун аҳрлининг истеъмол воситаларига (бирга олинган товарлар ва хизматлар) этиёжларини қондирувчи ижтимоий соҳалар таркибида туризм кирадиган ижтимоий — маиший инфратузилманинг соҳавий мажмуи ажратилади. Соҳанинг мезони маъсулотнинг предметлиги эмас, унинг аҳамияти бўлади. Шунинг учун ҳам истеъмол предметлари (озик — овқат, ёдгорликлар ва шўказо) ишлаб чиқариладиган туризм, бу маънода ягона функционал мезонга эга.

Туризмнинг халқ хўжалиги мажмуи соҳалари таркибидаги ўрнини қуйидаги позициялардан баҳрлаш керак.

Туризм янги моддий қийматни яратади ва уни хизматлар шаклида сотади ҳамда туристларга хизмат кўрсатиш бўйича

номоддий хизматларни бажаради ва сотади, шунинг учун ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш функцияларига эга.

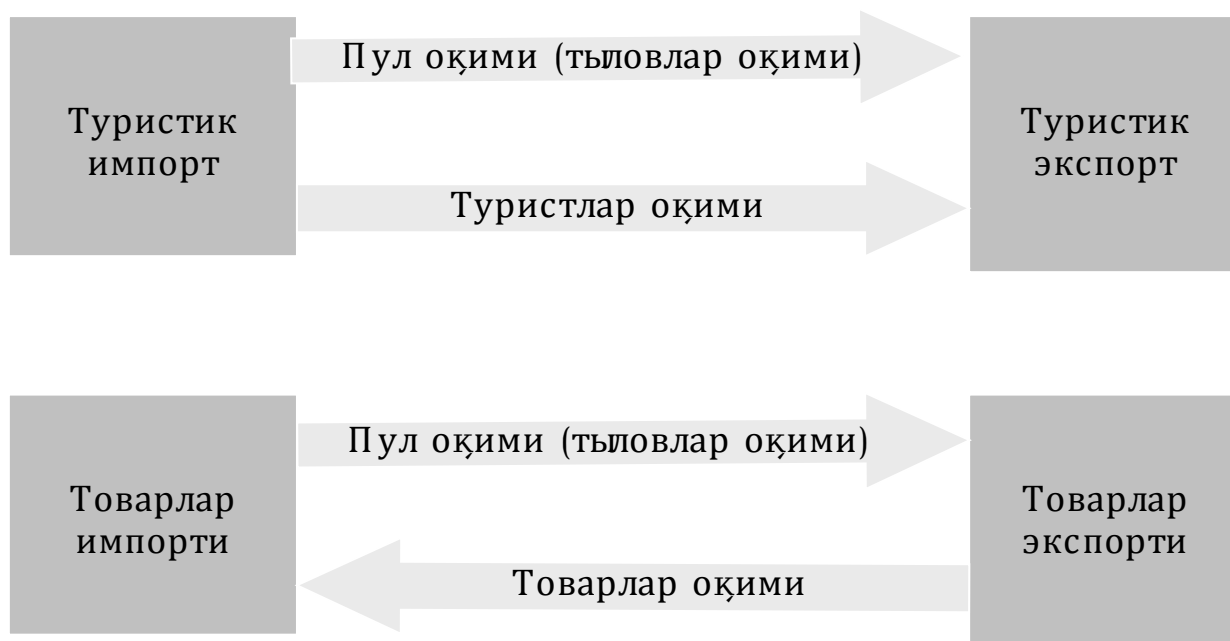
Туризм соҳасида содир бўладиган хўжалик жараёни ишлаб чиқариш – хизмат кўрсатиш жараёни ҳисобланади.

Туристтик экспорт, импорт ва туристик бозор тушунчаси ва мазмуни. Туризмни товар сингари мамлакатга импорт қилиш ва ундан экспорт қилиш мумкин.

Ж аҳрн туристик ташкилоти томонидан қўйидаги таърифлар қабул қилинган: туристларни етказиб берувчи мамлакатлар ва туристларни қабул қилувчи мамлакатлар.

Туризм хизматларни сотиш учун тўловлар, яъни пул оқимлари қабул қилувчи мамлакатга тушганда, **бу туризмни экспорт қилишни** англатади. Хорижлик турист бу мамлакатга келар экан, қабул қилаётган тараф унга тақдим этадиган ўзининг пулларини ўв туристик эҳтиёжларини қондиришга сарфлайди. Демак, туристларни қабул қилаётган мамлакат туристик маҳсулотларини экспорт қилади ва туристнинг пуллари унинг шудудида қолиб кетади. Бир вақтнинг ўзида бу турист пул олиб чиқадиган мамлакат учун **туристик импортни** англатади.

Бу туристик экспортнинг муҳим хусусияти ва унинг товарларни экспорт қилишдан фарқидир, чунки товарларни экспорт қилганда пул оқими қарама – қарши йўналишда ҳаракат қилади (4 – расм).

4–расм. Туристтик экспортнинг товарлар экспортдан фарқи.

Хизматлар савдоси тўғрисидаги бош битимнинг (ГАТС) 1 — моддасида “хизматлар савдоси” тушунчаси бор, унда бир мамлакатнинг шудудида истеъмолчига савдо воситасида иккинчи мамлакат хизматларини тақдим этиш (яъни туризмга нисбатан қулланилганда — мамлакатга келаётган хорижлик туристларга хизматлар) ташқи иқтисодий, экспорт деб тан олинади дейилган, чунки ушбу шрлда олувчи мамлакат фуқаролари томонидан хизматларни етказиб берувчи мамлакат шудудида хизматларни истеъмол қилиш ёрни бор.

Бунда шу нарсани назарда тутиш керакки, кўрсатилган битимлар шр доим шам жойнинг ёвида бўлмайти, масалан, мецмонхонада туристларни қабул қилиш жойида ёки туроператорлар битимлари содир бўладиган жойда. Битим туризм хизматлари сотувчиси ва харидорни бевосита жалб этмай тузилиши мумкин. Масалан, телекс, телеграмма, факс орқали, телефон қўнғироғи ёрдамида ёки чек бўйича. Бунинг сабаби бўлиб, туристик бозор махсус жой ёки географик зона билан чекланмагани шисобланади.

Туристтик бозор — бу туризм хизматларни (турлар, туристик мащулот) сотишнинг ижтимоий — иқтисодий шароитларидир. Туристтик бозорда туризм хизматларига турист тақдим этадиган талаб ва туристик фирма томонидан туризм хизматларига таклиф тўқнаш келади.

Туризм хизматлари ишлаб чиқарувчилари — бу туристик фирмалардир (туроператорлар, турагентлар), улар фойда олиш мақсадида ва туристларнинг эщииёжларини қондириш учун ишлайди.

Туристтик индустрия ёвида мецмонхоналар ва жойлашишнинг ёвга воситалари, транспорт воситалари умумий овқатланиш объектлари, кўнгил очиш объект ва воситалари, маърифий, амалий, соғломлаштириш, спорт ва ёвга ащамиятдаги объектлар, туроператорлик ва турагентлик фаолиятини амалга оширувчи ташкилотлар шамда экскурсия хизматлари ва гид — таржимонлар хизматларини тақдим этадиган ташкилотларни жамлайди.

Келтирилган чизма туризмга талаб туристларнинг талаб кўрсатувчи сифатида муайян шарт — шароитлари билан шартланганини кўрсатади: туристик эщииёжли ва саёхат қилиш хощии бор одамлар; юқори харид қобилиятига эга одамлар, уларнинг талаби энг нуфузли турларга, оригинал саёщатларга, туристик хизмат кўрсатишнинг юқори даражасига қаратилган (комфорт, хизмат кўрсатувчи ходимларнинг алощиида эътибори, индивидуал гид — таржимон ва автотранспортнинг берилиши ва

шказо); харид қилиш хулқли одамлар. Турист — бу туризм хизматлари харидори. Туристнинг харид қилиш шулқи уни рекламага муайян тарзда муносабат билдиришга мажбур этадиган барча табиий, руқий, ижтимоий ва бошқа сабабларга тегишли. Бу туристик бозорнинг самарали фаолият кърсатиши жуда муқим омилдир. У туристик бозорни алоқида секторларга бълйишни талаб этади, уларни ьрганиш туризм хизматларига таклиф ва талабни энг мақбул қьшишга эришишда ёрдам беради.

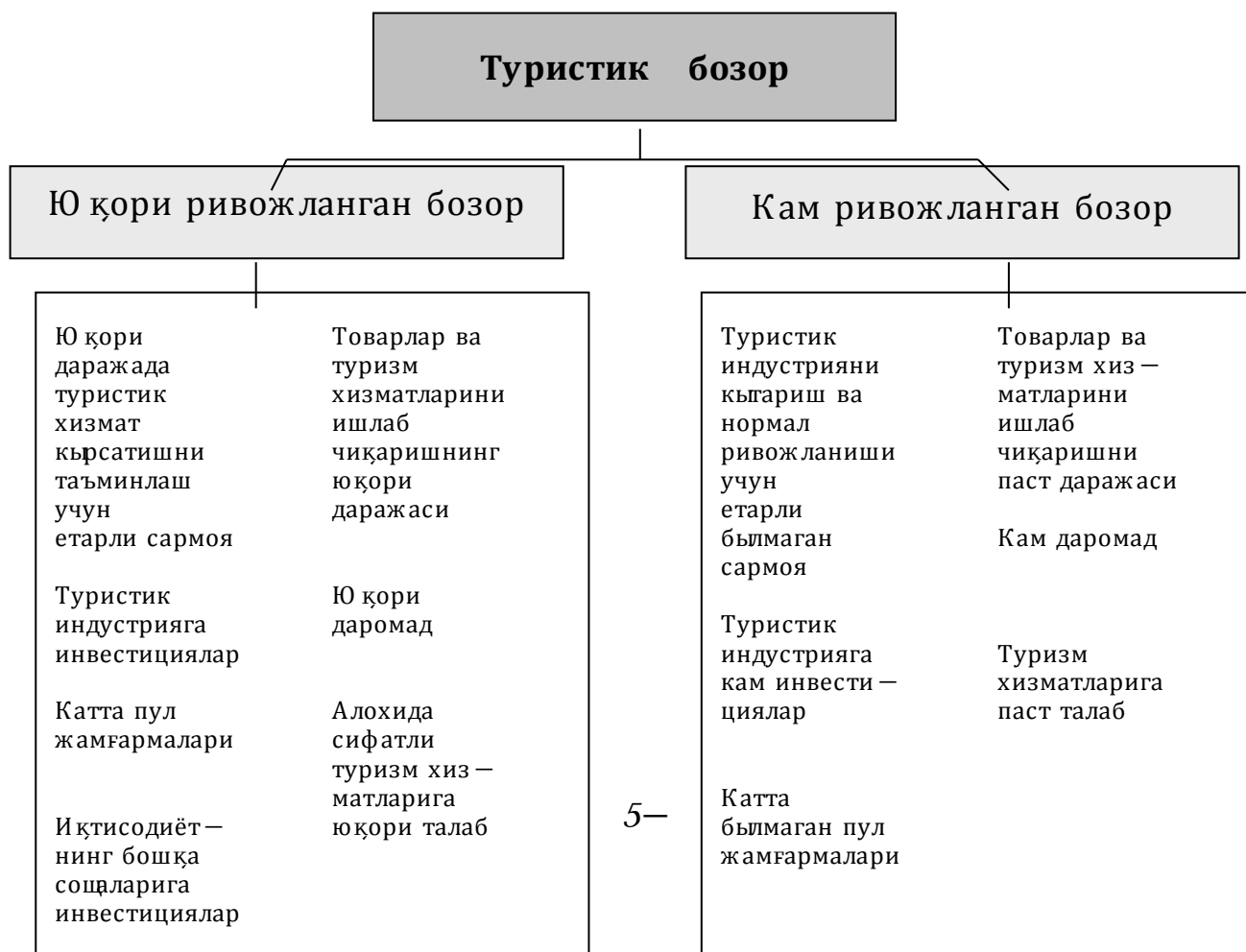
Туристтик бозор исталган мамлакат иқтисодиётига нисбатан икки цикллилига билан тавсифланади (чизма). Бу шу нарсада ифодаланадики, юқори даражада ривожланган туристик бозор давлатни бойитишга олиб боради ва аксинча.

Туризмнинг ривожланаётган иқтисодиёти туристларнинг барча эқтиёж ва хоқишларининг қондириш имкониятларига эга эмас. Туристтик ресурсларнинг мъллиги туризмнинг анча мураккаб ва кьп қиррали моддий — техник базасини яратишни назарда тутаети. Туристтик индустриядан иқтисодий самарани оширишда даромаднинг бир қисмидан янги туристик эқтиёжларни қондириш учун фойдаланилади, иккинчи қисми эса иқтисодиётнинг бошқа соқлари, жумладан саноатни шам ривожлантириш учун йьналтирилиши мумкин.

Туризмнинг иқтисодий фаоллиги унинг таркибий соқлари ривожланиши билан бевосита боғланган. Туризм ривожланишининг муқим омили ижтимоий барқарорлик шисобланади, чунки туризм бутун иқтисодиётнинг ривожланиши ва мамлакатдаги сиёсий ашволга боғлиқ. Бундан ташқари, туризм шаклларида кьпчилиги туристик хизматларга мавсумий талаб билан боғланган.

Туризмни бир томонлама ривожлантириш мумкин эмас. Туризмнинг тез юксалтирилиши учун мамлакат иқтисодиёти барча тармоқларининг уйғун ривожланиши ва бир вақтда улар иқтисодий фаоллигининг кьпайиши талаб этилади.

Туризмнинг шакллари, турлари ва хиллари. Туризмнинг фаолият кърсатишининг иқтисодий самарадорлиги кьп томондан унинг шакллари таснифи билан белгиланади. Туризм шакллари таснифи деганда, уларнинг муайян амалий мақсадларига боғлиқ бьлган бир турдаги гуруцларини тушуниш лозим.

расм. Туристтик бозорнинг икки циклиги.

Туризм шаклларида бир туристларнинг ўзига эҳтиёжлари билан тавсифланади ва бу эҳтиёжларни қондирувчи тегишли хизматлар тўпламини назарда тутлади.

Туризм шакли турист ўв мамлакатининг давлат чегарасини босиб ўташи билан боғланган, яъни туризмни шаклларга бўлиш асосида мамлакатга оид аломат ётади.

Ушбу аломатга кўра туризмнинг икки шаклини аратишади: ички ва ташқи.

Ички туризм — ўв мамлакатининг ичида мащаллий туризм, шу ерда доимий истиқомат қилаётган шахсларнинг ўв мамлакати чегараларидаги саёхати.

Халқаро туризм — бу бошқа мамлакатга туризм, яъни хорижий туризм. У кириш ва чиқишли бўлади. Чиқиш туризми — бир мамлакатда доимий яшовчи фуқароларнинг иккинчи мамлакатга саёцати. Қириш туризми — муайян мамлакат чегараларида бу ерда доимий яшамайдиган шахсларнинг саёцати. Халқаро туризм кўлаб омилар таёсирида

ривожланади, уларни уч гурушга киритиш мумкин: **демографик, иқтисодий, ижтимоий**.

Демографик омилларга жашрн ашрлисининг ьсиши, ашрлининг тыпланиши ва шдетининг шракатчан стереотипига олиб келадиган урбанизация жараёни киради. Йирик шашарлар ашрлиси жисмоний ва маънавий кучлар сарфларини тиклаш учун муштитни ьвгартириш заруриятини кескин шис этишади. Умумий қардош тилга эга турли мамлакатлар халкларининг бир бирларига қизиқиши ошади, бу авваламбор тил тысиғининг йьқлиги, тарих ва маданиятнинг умумийлиги билан боғланган.

Иқтисодий омиллар жашрн иқтисодиётининг ривожланиши билан боғланган ьблиб, бу ерда товарлар ишлаб чиқариш билан таққослаганда хизматларни ишлаб чиқариш кьпайиши тамойили ва бунинг натижаси сифатида ашрлининг умумий истеъмолида хизматларни (шу жумладан туризм хизматларини) истеъмол қилиш улуши кьпайиши қузатилмоқда. Иқтисодий омилларга туризм тармоғида илмий – техник тараққиётининг жадаллашиши, ашрли даромадларининг кьпайиши киради. Хорижий туризм моддий – техник базасининг ривожланиши, туристларни қабул қилиш ва хизмат кьрсатишнинг янги шаклларини яратиш туристик шракатларини интенсивлашга, янги жойларнинг рекреацион сошсига жалб этишга кьмак беради.

Ижтимоий омиллар – инсоннинг шдет шароитлари ва фаолияти билан боғланган омиллар. Халқаро туризмнинг ривожланишига шққ тыланадиган таътил давомийлигининг кьпайиши шамда йил давомида икки марта саётт (ёзда ва қишда) қилиш имконини берадиган таътилни икки ьблиш бевосита таъсир қилади. Туризмнинг ривожланишига пенсияга чиқиш ёшини камайтириш шам кьмаклашади, бу эса уошиши шисобига учинчи ёшда деб номланмиштуристларнинг пайдо ьблишига олиб келди.

Туризм тури мамлакат ёки унинг минтақаси бюджетида молиявий натижаларни акс эттириш спецификаси билан боғланган. Мазкур аломатга кьра туризм шаклларида туризмнинг икки турини ажратишади: фаол ва пассив.

Мамлакатга хорижий туристлар ёки мазкур минтақага мащаллий туристларнинг келиши фаол туризм шисобланади. Фаол туризм мазкур мамлакат ёки минтақага пул (валюта) олиб кириш омили ьблиб хизмат қилади.

Бир мамлакат фуқароларнинг бошқа давлатларга саётт қилиши ёки туристларнинг мазкур мамлакат минтақасидан чиқиши пассив туризм шисобланади. Пассив туризм мазкур мамлакат ёки минтақадан пул (валюта) ни олиб чиқиш омили шисобланади.

Саёщатнинг асосий мақсадидан келиб чиқиб туризмнинг қуйдаги турлари ажратилади: рекреацион, маърифий, илмий, амалий.

Рекреацион туризм — дам олиш, соғломлаштириш ва даволаниш мақсадидаги туризм. Бунда фуқароларнинг санаторийларда бўлиши (касаллик варақаси бўлган ва бўлмаган тақтирда ҳам) туризмга кирмайди, чунки мазкур ҳолда санаторий — касалхонанинг бир туридир. Одамларнинг дам олиш кунлари ҳордик чиқариш, хурсандчилик қилиш, спортбилан шуғулланиш мақсадида ҳаракат қилиши "ҳафта охири" туризми деб аталади.

Маърифий ёки маданий туризм — муайян дастурга кўра тарихий — маданий диққатга сазовор жойлар ва ноёб табиий объектлар билан таниши мақсадида саёщат қилишдир.

Илмий туризмда конгресслар, симпозиумлар ва ҳақозоларга ташриф буюриш устун бўлиб, бунда у одатда экскурсион сафарлар билан тугайди.

Саёщатни ташкил этиш тавсифига кўра индивидуал, гуруҳи, уюшган ва ташаббускор (уюлмаган), стационар ва кўнма туризмга ажратишади.

Бир кишининг туманларни кўришга ёкташлар давомийлиги, ётоқ шароитлари ва ҳақозолар таърифини ёв ичига олган шахсий режага кўра саёщати индивидуал саёщат деб аталади, ҳудди ёша шароитларда ёки туристик хўжалик юритувчи субъект режасига кўра одамлар гуруҳи (шу жумладан оиланинг ҳам) саёщати гуруҳи туризм деб аталади.

Бир турист ёки туристлар муайян муддатга олдиндан сотиб олинган ёлланма бўйича туристик хизматлар мажмуи билан таъминланади (турбазаларда, санаторийларда, дам олиш уйларида, курсовкалар бўйича дам олаётганлар). Уюшган туристларга туристик хизматларнинг бир қисминигина муайян муддатга сотиб олганлар ҳам киради (мисол учун, ҳақат овқатланиш учун курсовка).

Туристик хўжалик юритувчи субъект билан ёваро ҳақ қандай мажбуриятлар билан боғланмаган алоҳида турист ёки туристлар гуруҳининг саёщати ташаббускор (уюлмаган) туризм деб аталади.

Ташаббускор туризм — ҳаракатланишнинг фаол усулларини қўллаш билан туристлар томонидан ташкил этиладиган саёщатдир.

Стационар туризм туристни туристик ёлланманинг бутун амал қилиш муддатида доимий жойлаштириш ёрни билан боғланган. Кўнма туризм — саёщат билан боғланган туризмдир (круизлар, турлар).

Ижтимоий туризм — бу давлат томонидан ижтимоий эътиёжларга ажратилдиган маблағлар шисобидан таъминландиган саёцатлардир.

Туристтик йълланмаларнинг интенсивлиги быйича доимий в амавсумий туризм фарқланади. Туристтик минтақаларга йил бый ва нисбатан бир маромда борилиши доимий туризм деб аталади. Бу авваламбор машщур цивилизация, маданият, соғломлаштириш марказлари учун хосдир: жащрннинг машщур шащрлари, курортлар, ноёб минерал сув ва балчикларга эга былган жойлар.

Айрим минтақалар туристларни кыпроқ йилнинг муайян вақтида жалб этади. Бунда туризм мавсумий туризм хисобланади. Йилнинг факат муайян вақтида бориб кыриладиган туристик минтақалар (мисол учун, ёзда ёки қишда) бир мавсумли туристик минтақалар сифатида тавсифланади. Йилнинг исталган вақтида (қишда щам, ёзда щам) бориб кыриладиган минтақалар икки мавсумли деб аталади. Мазкур туристик минтақани туристларнинг келиб кыриш мунтазамлигига қараб мавсумлар юқори даражада (яъни тълиб кетган), сокин (ъртача даражада) ва жимжит (сокин, туристлар деярли келмайдиган) мавсумларга бъллинади.

Туристларнинг саёцатда булиш давомийлигига қараб қисқа муддатли ва давомий туризмга ажратилади. Қисқа муддатли туризм — саёцат 3 суткадан кып давом этмайдиган туризмдир.

Давомий туризм — саёцат муддати уч суткадан ошадиган туризмдир. Саёцатда бъллиш муддатидан келиб чичиқиб туризмнинг эщיעёжлари жиддие равишда ёвгаради.

Саёцат вақтини муайян (доимий) йълналишда қисқартириш туристнинг транспорт таркибийлиги улуши (яъни унинг транспортга сарфлари) харажатларининг квпайишига олиб келади. Туристларнинг ёшидан келиб чиқиб болалар, ёшлар, катта ёшлар туризми ажратилади.

Щамкорлик щилиш шаклига қараб туристик гурущлар билан валютасиз ва валютали алмашишни ажратиш мумкин. Валютсиз алмашиш муайян кунлар давомида кырсатиладиган хизматларнинг тенглиги асосида туристик гурущларнинг ёваро бориб келишларидан иборат. Валюта асосида шерикчилик туристик гурущларнинг хъжалик юритувчи субъектлар билан щамкорлик қилиш кырсатиладиган хизматлар учун шериклар келишиб олган валютадаги тълловлар назарда тутати: қоидага кыра икки тарафлама битимларда бир кунлик комплекс хизмат кырсатишнинг валюта қиймати белгиланади.

Халқаро туризмнинг урущдан кейинги амалиётида тез кыламларда парадорес ва таймшер ривожлана бошлади.

Парадорес (ингл. parade — томошага чиқариб қўйиш) мамлакатнинг миллий архитектура меросини сақлаб қолиш учун қадимги қалъа ва саройларни туристик меъмонхоналар ва экскурсия мақсадларида фойдаланишдан иборатдир.

Таймшер (ингл. time share — вақтни бўлиш) — туристик бизнесда кўнмас мулкдан, ундан муайян вақт давомида пул бадалига мутаносиб равишда фойдаланиш имкони билан биргаликда эгалик қилишдир. Фойдаланиш вақти уч рангга (қизил — энг қиммат, оқ ва кўк) жамланган ҳафталарда Ылчанади ва мавсумлар бўйича талаб ўсишини акс эттиради.

1971 йилда RSI (Recort Condominiums International) глобал тизими яратилди, яъни бу деярли бутун жаҳондаги (2400 отелъ ва курортлар) машҳур курортларнинг коттежларини узоқ вақтга ижарага олиш (25—30 йилга) ва алмаштириш тизимидир.

Туризмни молиялаштириш. Йилдан йилга саёҳат қилувчиларнинг сони кўпайиб бормоқда ва улар ўв ўвидан чет элда ўв харажатларини тўловни амалга оширишлари лозим бўлади. Банклар чет эл валютаси ёки йул чеклари ва хизматларнинг асосий етказиб берувчилари бўлиб шисобланадилар. Улар алмашув бюрolari билан рақобатлашадилар. Алмашув бюрolarининг асосий вазифаси валюта алмаштириш ва йул чеклари бўйича тўловни амалга оширишдир. Лекин алмашув бюрolarининг иш вақти банкларнинг иш вақтига қараганда узоқроқдир. Уларда комиссия тўловлар юқорироқ. Хозирги кунда туризмни молиялаштириш билан қўрилиш жамоалари ҳам қатнашмоқдалар, улар эса асосий рақобатчи бўлиши ҳам мумкин.

Банклар туризмни молиялаштириш ва суғурталаш билан шуғулланадилар, лекин одатда туризм агентликлари уларга жиддий зарба кўрсатсдилар. Туризм агентликлари туристларга юкори даражадаги хизматлар йигиндисининг ёки бронь килинган татиллари таклиф этадилар.

Туристлар ўв мамлакатларида ҳам, чет элда ҳам камрок нақд пул олиб юришга ҳаракат киладилар, чунки ҳар қандай вақтда хавф—хатар руй бериши мумкин. Лекин барибир туристлар баъзи бир жойларда нақд пул олиб юришга мажбур буладилар. Чунки ҳамма худудларда ҳам йул чеклари ва кредит карточкаларини ишлатиш ҳали яхши ривожланмаган.

Чет эл валютаси. Кўпчилик саёҳатчилар чет элга кетаётганда йул чеклари ва шк. лардан ташқари нақд пул олиб кетадилар, чунки улар тунда ёки байрам ва дам олиш кунларида етиб борсалар, йул чекларини нақд пулга алмаштириш имкони булмайдир. Шунинг учун банклар ҳам қандай чет эл валюталарини сотадилар. Агар қандайдир чет эл валютаси камроқ тарқалган

бўлса, уни банкнинг валюта савдоси бўлимига буюртма қилиш мумкин.

Лекин ҳамма давлатларга ҳам чет эл банкнотлари ва тангаларини эркин олиб кириш ва олиб чиқиш рухсат берилмаган. Бу шунинг асосидики банк баъзи бир жойларга валютани етказиб бера олмайди ва валютани олиб кириш ва олиб чиқишда баъзибир чеклашлар мавжуд бўлади. Валюта алмаштириш билан шугулланувчи шахс бундай чеклашлар хақида миждозга маълумот бериши керак. Буюк Британияда валюта чегараланиши 1979 йилгача мавжуд бўлган, кейинчалик эса бу бекор қилинган. Европа Иқтисодий Ҳамкорлиги уз чегараси орасида валюта чегараланишларини олиб ташлаш бўйича уз олдига мақсад қўйди.

Тангаларни алмаштириш одатда амалга оширилмайди, чунки уларга ишлов бериш банкнотларга қараганда қимматроқ туради.

Чет эл валютасини олишнинг афзалликлари:

1. Қўп ташриф буюриладиган давлатларнинг валютасини қийинчиликсиз олиш мумкин.

2. Бирон бир давлатга етиб келиш билан валютани ишлатиш мумкин, банк очилишини кутиб ўғирмай. Барча харидларни нақд пулга қилиш мумкин, чунки четроқ жойлашган худудларда бошқа тўлов усулларини ишлатиб бўлмайди.

Чет эл валютасини олишнинг камчиликлари:

1. Ўйқотиб қўйиш ёки ўғирлатиб қўйиш хавф –хатари юз бериши мумкин.

2. Кетиш олдидан валютани фунт стерлингга тўлаш керак бўлади

3. Агар валюта қўп миқдорда олиб чиқиб кетилаётган бўлса, уз қўп жой эгаллаши мумкин.

4. Кам ташриф буюриладиган давлатлар валютасини олишда қийинчилик бўлиши мумкин.

5. Бир қанча давлатларга саёхат қилинса шунча хил валюталарни олиб ўғиш керак бўлиши мумкин.

6. Кетишдан олдин валюталарни банкдан олиш шарт.

7. Валюталарни олиб ўғишда валюта чегараланишлари мавжудлиги сабабли қийинчиликлар келиб чиқиши мумкин.

Ўй чеклари. Ўй чеклари кенг тарқалган бўлиб, улар валюта банкнотларига нисбатан кам жой эгаллайдилар. "Томас Кук" ўй чекларини ишлатиш бўйича пионер эди ва ҳозирги кунда "Мидленд Бзик" банкнинг филиали бўлиб шисобланади. Бундай чеклар фунт стерлингларда чиқарилиши мумкин ёки Буюк Британиянинг банкларида қўрилиш жамиятларида почта

Бошқарувида ва телеграфларида бошқа асосий бўлган валютада чиқарилиши мумкин. Бошқа валюталарда ҳам чеклар берилиши мумкин, лекин одатда 3 банк гуруҳларидан бири, яъни "Американ Экспресс", Виза" ва "Мастеркард" бундай чекларни чиқаради ва сафарга отланувчи уларга имзо қўйиши керак, уларни тартиб рақамларини урнатиб чеклар ишончли жойда эканлигига ишонч билдиришлари керак, чунки акс холда йукотиш ёки угирлик содир бўлган тақдирда улар уз пулларини қайтариб ололмайдилар. Агар чек берилиш шартлари цақиқатда бузилмаган бўлса, чек берувчи 24 соат ичида тўлаб бериши керак. Саёхатчи йўл чекларини бўйича нақд пул олмақчи бўлса, у банкга бориб кассада чекларга имзо қўйиши керак. Бу имзо эса биринчи имзо билан текширилади. Шундай йўл билан фақатгина чекнинг эгасигина олиши мумкин. Баъзи бир меҳмонхоналарга ва дўконларга чек билан тўлаш рухсат этилган, лекин бу хали кенг тарқалмаган.

АҚШ да фунт стерлингдаги йўл чеклари хатто банклар томонидан ҳам қабул қилинмайди. Лекин АҚШ долларисидаги йўл чеклари шундай кенг тарқалганки, баъзи пайтларда у нақд пул ўрнига ўйиши мумкин. Саёхат сўнигида ишлатилмаган фунт стерлингдаги йўл чеклари мижознинг жорий шисоб рақамига ўтказилиб юборилади.

Йўл чекларнинг ижобий томонлари:

1. Йўл чекларини онсон олиш мумкин.
2. Фунт стерлинг ёки бошқа валюта танлаш имкони.
3. Улар олиб юриш учун ишончли ва қулайдур.
4. Инкассация қилишда улар кенг тарқалгандир.
5. Агар улар йўқотиб ёки ўғирлатиб қўйилса, улар бўйича дарсрл тўлов амалга оширилиши мумкин.

Йўл чекларининг камчилиги:

1. Йўл чекларини нақд пулга алмаштириш банкларда амалга оширилиши сабабли, банкларнинг ишлаш вақти бўйича муаммолар келиб чиқиши мумкин.
2. Йўл чекларига товар ва хизматларни харид қилиб бўлмади. Шу туфайли банкга бориш учун ҳам вақт кетиши мумкин.
3. Йўловчи ўвида йўл чекларининг серия рақамларини ёзувини сақлаши керак, йўл чеклари йўқотиб қўйилган тақдирда у бўйича тўловни олиш учун.
4. Тўлов сафар олдида амалга оширилиши керак.
5. Чек берилаётган пайтда комиссия тўловлар тўланади.
6. Улар сафар олдида банкдан олиниши керак.

Кредит карточкалари. Ю қоридида айтиб ьгилгадек, кредит карточкалари билан операция қилувчи барча Британия компаниялари қуйидаги икки халқаро гуруцга тегишлидир:

“Виза” (“Барклекард”, “Транскард”) ва “Мастеркард” (“Аксесс”). Бу шуни англатадики Британия кредит карточкалари бутун дунёда товар ва хизматлар харид қилиш учун мащаллий валютада ьгиши мумкин.

Саёщатчи шунингдек нақд пулни шу гуруцга тегишли банклардан олиши мумкин, лекин кредит карточкалари берувчи компаниялар хизмат учун тыловлар олиши мумкин. Фоизлар қыйилган вақтдан бошлаб олиниши мумкин, агар кредит карточкаси харид учун эмас нақд пул олиш учун ишлатилаётган былса кредит карточкалари орқали чет эл валютасини ёки йъл чеклари щам олиш мумкин ва бу бьйича харажатларни кредит карточка бьйича қилиш мумкин.

Кредит карточкаларининг чет элда ишлатишнинг ижобий томонлари:

1. Олдиндан хеч қандай келишувлар тузилмайди.
2. Олдиндан тыловлар тыланмайди.
3. “Виза” ва “Мастеркард” карточкалари миллионлаб савдо марказларида қабул қилинади, шунинг учун банкга щам кам борилади.
4. Ташриф буюриш вақтига қараб товар харид қилинаётган пайтда фоизсиз кредит олиниши мумкин.
5. Саёхатчи фақат бир жойда унча катта былмаган карточкани сақлаши керак.
6. Кредит карточкасини барча ташриф буюриладиган давлатларда ишлатиш мумкин.
7. Кредит карточкасининг компанияси бошқа туризм хизматларини кьрсатиш мумкин.
8. Кьвда тугилмаган харидлар қилиниши мумкин.

Кредит карточкасини чет элда ишлатишнинг камчиликлари:

1. Кредит карточкаси бьйича бьнаклар олиш қимматига тушиши мумкин.
2. Шарқ давлатларида ёки ривожланаётган давлатларда кредит карточкалари умуман қабул қилинмаслиги мумкин.
3. Кредит карточкаларининг компаниялари тылов гувоцномаси ишлаб чиқилмагунча қиймати ноаниқ былиб қолади.
4. Щисобламай пул ишлатиш натижасида, қарзлар билан щисоблашишга тығри келади.

Тылов карточкалари. Тылов карточкалари худди кредит карточкалари сингари тылов воситаси сифатида кенг қылланилади, лекин кредитлаш манбаларини таклиф қилмайди, чунки щар бир щисоблар бьйича щар ойнинг охирида щисоблаш

керак былади. Бундай карточкаларга мисол қилиб "Райнерс Клуб" ва "Американ экспресс" компанияларини келтириш мумкин. Ижобий ва салбий томонлари худди кредит карточкалари сингаридир. Бънакалар нақд пулда олиниши мумкин.

Чет элга пул ыгказмалари. Чет элга пул ыгказишнинг турли хил усуллари мавжуд:

— Унча катта былмаган пуллар миқдорини почта бошқаруви агентликлари ва телеграф орқали ёки халқаро банк орқали ыгказиш мумкин.

— Банк траттаси — бу банк томонидан ьвининг чет элдаги щисобига ёзилган чеки ьблиб щисобланади. Тратталарни асосан фирмалар чет элдаги сотиб олинган товар ва хизматлар учун тылов воситасида ишлатадилар. Бу саёхатчилар учун қулай эмас, уларни ишлатиш узоқ вақт талаб этади.

— Почта ыгказмаси — бу бир банк томонидан чет элдаги банкга бирор бир суммани тылаб бериш тығрисидаги тылов топшириқномаси ьблиб щисобланади. Бу авиакомпания орқали юборилади.

Агар мижоз ьнака тыловни чет эл мехмонхонасига ёки яна кимгадир амалга ошириш керак ьлса, у қуйидаги йъллар билан амалга ошириши мумкин.

— Почта ыгказмаси. Мижоз чет элдаги олувчининг банк реквизитларини билиш керак.

— Халқаро ыгказма. У почта ыгказмасига қараганда арзонроқ.

— Банк траттаси.

Қисқа муддатли туризм хизматлари. Клиринг банклари саёхат ва татилларини суғурта қилишда суғурта брокерлари сифатида қатнашадилар. Банклар суғурта полисларини таклиф қилиш билан бирга, бошқа шу сохадаги фирмалар билан рақобатлашадилар. Туризм бизнесида қатнашадиган банклар:

— Уларда ьв ьлим ва пунктларида автоматлаштирилган пул ыгказишларнинг воситалари мавжуд.

— Саёхатчиларга маслащатлар берадилар ва чет элда паспорт, виза ва кьна йъл щаракати қоидаларини эслатиб ьгадилар.

— Бизнесменларга чет элдаги бозорлар щақида ахборотлар берадилар щамда турли хил танишувларни ташкиллаштирадилар.

— Саёхатчилар қайтиб келганда сынг йъл чеклари ьййича тыловларни амалга оширадилар.

6.4. Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурталаш

Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурталашнинг мощияти ва турлари. Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурталаш — давлатнинг, унинг хўжалик юритувчи субъектлари ва фукароларининг муайян воқеалар содир бўлганда (суғурта шрллари) улар томонидан тъланадиган суғурта мукофотлари (яъни бадаллари)дан шаклланадиган пул фондлари шисобига мулкый манфаатларини шимоя қилиш бўйича халқаро иқтисодий муносабатлардир.

Суғурта мукофоти (ёки бадал) — суғурта учун шак бўлиб, уни суғурталанувчи суғурталовчига суғурта шашрдатномасига (полисига) му вофиқ киритишга мажбур.

Суғурта шашрдатномаси (полиси) (франц. police, итал. Polozza — тилхат, тъллов қоғози) — суғурталовчи томонидан суғурта қилиш тълрисида гувошрма сифатида бериладиган суғурталаш (ёки қайта суғурталаш) тълрисида ёзма шартнома.

Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурталаш жараёнида иккита субъект иштирок этади: шашрдатнома (полис) сошциби ва суғурталовчи.

Шашрдатнома (полис) сошциби (суғурталанувчи) — суғурта қизиқишини ифодаловчи, суғурта мукофотини тъллайдиган ва қонун кучи ёки икки томонлама битим (суғурта шартномаси)га кьра суғурталовчи билан аниқ суғурта муносабатига кирадиган хўжалик юритувчи субъект ёки фуқародир.

Шашрдатнома (полис) сошциби бўлиб суғурталовчи билан суғурталаш шартномалари тузган ёки қонун кучига кьра суғурталанувчи бўлган шашх тан олинади.

Суғурта шартномасини тузганда шашрдатнома (полис) сошциби суғурталовчига ташқи иқтисодий хатарни башрлаш учун ашамиятга эга бўлган, унга маълум бўлган барча вазиятларни шамда суғурта қилишнинг мазкур объектига нисбатан тузилган ёки тузилаётган барча шартномалар тълрисида хабар бериши керак. Суғурта вазияти содир бўлганда полис сошциби суғурта қилинган мол—мулкка зарар етишини олдини олиши ёки камайиши учун барча зарур чораларни кьришга мажбур.

Суғурталовчи суғурта фаолиятини амалга ошириш учун яратилган хўжалик юритувчи субъект шисобланиб, суғуртани ёлказувчи ва суғурта фондининг яратилиши ва сарфланишини юритувчи бўлади.

Мамлакатнинг тъллов балансида суғурта операциялари шашрдатнома (полис) сошциби (яъни суғурталовчи) ёки суғурталовчи норезидент бўлганда акс эттирилади.

Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурталаш ташқи иқтисодий хатарларни суғурталашни англатади ва у ёки бу шаклдаги халқаро ҳамкорликнинг мақаллий ва хорижий иштирокчилари манфаатларини таъминловчи суғурта турларининг мажмуидан иборатдир.

Ташқи иқтисодий алоқаларни суғурта қилиш умуман суғурта каби мол—мулкнинг шахсий суғуртаси, жавобгарликни суғурта қилишни ёв ичига олади.

Шахсий суғурта фуқароларнинг суғурта шимоясини амалга оширишни англатади. Мулкий суғурта қилишда суғурта муносабатларининг объекти объекти бўлиб турли турдаги мол—мулк ва мулкий манфаатларчиқади. Мулкий суғуртанинг иқтисодий аҳамияти суғурта вазияти оқибатида вужудга келган зарарни қоплаш шисобланади.

Жавобгарликни суғурта қилишда **суғурта муносабатларининг объекти** шартдатнома (полис) шиббининг (яъни суғурталанувчининг) бирор—бир шракати ёки шракатсизлиги оқибатида жисмоний ёки юридик учинчи шахслар олдидаги жавобгарлик шисобланади. Полис шиббига (суғурталанувчига) фуқароларнинг, хъжалик юритувчи субъектларнинг шахсий мол—мулки ва уларнинг мулкий манфаатлари тааллуқли бўлган мулкий суғурта қилишдан фаркли равишда ва суғурта суғурта қилинганлар шрети ва соғлиги билан боғлиқ бўлган муайян шрдисалар содир бўлиши шрлатига ытказиладиган шахсий суғурта қилишдан фаркли ылароқ, жавобгарликнинг суғурталашнинг мақсади шр бир суғурта шрдисасида ывининг аниқ пул ифодасини топадиган эштимол бўлган зарар келтирувчилар манфаатларини суғуртавий шимоя қилиш шисобланади. Жавобгарликни суғурталаш суғурта суммаси ва суғурталанганни, яъни зарарнинг ырни тыланиши керак бўлган фуқаро ёки хъжалик субъектини белгилашни назарда тутмайди.

Суғурта қилинган ва суғурта суммасининг қиймати суғурта шрдисаси содир бўлганда, яъни учинчи шахсларга зарар етганда аниқланади.

Ташқи иқтисодий алоқаларнинг энг кып тарқалган турига туристларни суғурта қилиш, ташқи савдо юкларини (юк ва ёки транспортни) ташиш, валюта хатарларидан суғурта қилиш, хорижий инвестицияларни суғурта қилиш, тыланмаган кредит учун қарздор жавобгарлигини суғурта қилиш, тыланмаган кредит учун қарздор жавобгарлигини суғурта қилиш шисобланади.

Суғурталашнинг кыпгина турлари учун уларнинг юридик жишатдан тузилиши иихтиёрий шисобланади. Бироқ товар етказиб бериш тығрисида, туристик хизматлар тығрисида,

қурилиш ва ташишга пудрат тўғрисида, у ёки бу мол—мулкнинг ижараси ва бошқалар тўғрисида битимлар тавсифи, қоидага кўра, суғурталашни шартнома амал қилишининг зарурий шарт—шароити сифатида шисобга олади. Тегишли контрактларнинг мазмунига боғлиқ шрда суғурталаш харажатларини тарафларининг исталгани олиши мумкин, у ёв манфаатларига ва мащаллий суғурта ташкилотларига мължал қилиб суғурта компанияси ва суғурталаш шартларини танлайди.

7–МАВЗУ. ВАЛЮТА СИЁСАТИ ВА УНИНГ ХАЛҚАРО САВДОГА ТАЪСИРИ

- 7.1. Ташқи иқтисодий сиёсат тизимида валюта сиёсатининг тутган ьрни.**
- 7.2. Валюта курслари режимини тартибга солиш.**
- 7.3. Валютани конвертация килишда чиқадиган муаммолар.**

7.1. Ташқи иқтисодий сиёсат тизимида валюта сиёсатининг тутган ьрни

Ташқи иқтисодий сиёсат тизимида валюта сиёсати муҳим ьрин тутди. Валюта сиёсати у ёки бу мамлакат томонидан халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасида, ривожланишнинг у ёки бу тарихий босқичида мақсадларга мувофиқ амалга оширилувчи чора – тадбирлар мажмуасидан иборатдир. У жорий ёки узоқ муддатли мақсадлардан келиб, икки хил кьринишда амалга оширилиши мумкин, яъни тузилмавий ва жорий.

Тузилмавий валюта сиёсати барча мамлакатларнинг ьваро алоқаларини ривожлантиришга қаратилган валюта ислоҳоти шаклида ьтказилади ва одатда маълум валюталарни мажбурий мустақамлашга ьлган кураш орқали амалга оширилади. Шу билан бирга валюта сиёсати қисқа муддатли чора – тадбирлар мажмуасини ьв ичига олган жорий (валюта курсини ва қимматбаҳр металллар бозорининг амал қилишини тартибга солувчи) тенденцияларни шакллантирувчи шарт – шароитларни тақозо этади.

Мамлакат томонидан олиб бориладиган валюта сиёсати мамлакатнинг ички ва ташқи бозорларида сотиладиган товарларга ьлган миллий валютадаги баҳрларга таъсир кьрсатади. Ёв навбатида бу сиёсатнинг унсур ва шакллари жашрн хьжалиги эвалюцияси, мамлакатнинг иқтисодий ашволи ва жашрн майдонидаги кучларнинг тақсимооти каби омиллар таъсирида вужудга келади. Мамлакат валюта сиёсатининг иқтисодий табиати тарихий қиррада тушунилади, чунки бунда валюта чекланишлари, валюта операцияларини эркинлаштириш, валюта инқирозининг олдини олиш ва валюта барқарорлигини таъминлаш каби у ёки бу аниқ масалалар устувор ьлади.

Валюта сиёсати **дисконт** ёки **девиз** шакллари олиши мумкин. Одатда, валюта курсини ва тьлов балансини тартибга солиш, халқаро капитал шракатига, пул массасига, шунингдек, кредитлар динамикасига таъсир кьрсатиш мақсадларида мамлакат марказий банки дисконт сиёсатини амалга ошириши мумкин. Бу марказий банк томонидан шисоб ставкасининг ьвгартирилишини ифода этади. Шундай қилиб, тьлов баланси

пассив бўлган шароитда җисоб ставкасининг оширилиши фоиз ставкаси анча паст мамлакатлардан капитал оқиб келишини кучайтиришга ёрдам беради. Шу сабабли, дисконт сиёсати мамлакатдан капиталнинг оқиб кетишининг олдини олади, тўлов балансини меъёрга келтиради ва тўлов курсини кўсаради. Бироқ мамлакат иқтисодий турғунлик даврини бошдан кечираётган бўлса, тўлов балансини яхшилаш мақсадида җисоб ставкасини ошириш иқтисодиётга салбий таъсир кўрсатади. Иқтисодиётдаги беқарорлик шароитида у ёки бу фоиз ставкаларини ёвгартириш мамлакатдан капитал оқимини җар доим җам белгиламайди. Бундан ташқари, җаҳрн хўжалигида халқаро капитал ва кредит җарақатини тартибга солувчи омиллар кучаяётганлиги җисоб сиёсатининг тўлов балансига таъсирини яна җам сусайтиради.

Валюта сиёсатини юргизишнинг самаралироқ усули бўлиб *девиз* сиёсати җисобланади. Бунда давлат миллий валюта курсига хорижий валюталарни сотиш ва сотиб олиш орқали таъсир кўрсатади. У қўйидаги кўринишларда амалга оширилиши мумкин: валюта интервенцияси, валюта заҗраларини диверсификациялаш, валюта чекланишлари, валюталарнинг конвертланиши даражасини, шунингдек, валюта курсини тартибга солиш, девальвация ва бошқалар.

Валюта интервенцияси — бу миллий валюта курсига таъсир этиш мақсадида валюта бозоридаги операцияларга аралашиши жараёнидир ва бунинг учун марказий банк хориж валютасини сотади.

Валюта заҗралари диверсификацияси — бу девиз сиёсатининг кўринишларидан бири бўлиб, валюта заҗраларининг таркибини унга турли валюталарни киритиш орқали тартибга солишга йўналтирилгандир.

Аксарият җрларда давлатлар ва халқаро молиявий ташкилотлар валюта курсларининг валюта паритетлари режимини ўрнатиш юзасидан чора—тадбирларни амалга оширадilar. Валюта режимлари эвалюциясида қатъий валюта курслари режими (Бреттон Вудс келишуви), сузиб юрувчи валюта курслари режими ("Ўнлар гуруҗи" Париж конвенцияси), "Европа валюта илони" режимларининг ишлатилганлигини таъкидлаш мумкин.

Ж аҳрнда ўнга яқин валюта курслари режимлари мавжуд. Кўпчилик давлатлар иқтисодий ислоҗтларни ўтказиш давомида қўш валюта бозори сингари валюта сиёсати шаклини җам қўллаганлар. Мазкур валюта сиёсати шакли валюта бозорини икки қисмга бўлишни талаб этади: расмий валюта курси — тижорат операцияларида, бозор курси эса — молиявий операцияларда қўлланилади. Ушбу сиёсатни қўллаш миқёси сузувчи валюта курсларига ўши билан тобора қисқариб боради. Валюта сиёсатининг анъанавий усулларидан яна бири

девальвация, яъни миллий валюта курсининг бошқа хорижий валюталар курсига нисбатан пасайтирилиши жараёни ва ревальвация — миллий валюта курсининг кыгариш жараёнидир.

7.2. Валюта курслари режимини тартибга солиш

Алмашув курслари режими вариантларини танлаш икки омилга боғлиқдир:

— мамлакатнинг иқтисодий салохияти, унинг жаҳрн сахнасида тутган ўрни ва ривожланганлик даражаси;

— мамлакат бошидан кечираётган вақт (давр) оралиғи.

Алмашув курслари режими вариантлари мамлакат шукуматининг иқтисодиётга аралашуш даражасидан келиб чиқади, яъни:

— курс мамлакат шукумати томонидан аниқланади;

— шукумат режимни ўрнатишда аралашади;

— шукумат аралашуви умуман мавжуд эмас, курслар режими эса бозор томонидан аниқланади.

Биринчи вариант бир хорижий валютага ёки бир вақтнинг ўвида бир нечта валютага нисбатан чоралар кыришни назарда тутади. Шукуматнинг аралашуви курснинг "судралувчи боғланиши" ни талаб этади. Бунда шукумат инфляция темплари орасидаги фарқларни устивор савдо шериклари былган мамлакатлар билан тенглаштира бориб, девальвация быйича чораларни амалга оширади. Шунингдек шукумат мамлакатнинг устивор вазифаларини шисобга олган шрлда, курснинг "ифлос сузиши", яъни сузувчи курслар устидан бевосита бошқарувни ўрнатиш амалга оширилиши мумкин.

Учинчи вариант мамлакат валюта курси бозордаги валютага былган талаб ва таклиф асосида аниқланувчи вазиятни акс эттиради. Ю қорида таъкидлаб ўтилган шрр бир алмашув курси режими айрим афзалликларга ва камчиликларга эга. Биз уларни куйида кыриб чиқамиз.

Қатъий курс режими куйидаги афзалликларга эга:

— миқдор жихатдан аниқлик (савдога ёрдам беради ва капитал оқимини рағбатлантиради);

— валюта — молиявий сиёсатга ишончни оширади.

Шулар билан бирга, қатъий курснинг афзаллиги инфляция суръатини ушлаб туришда ўв аксини топади. Валюта — молиявий сиёсатга былган юқори ишонч меънат бозорида шамда молиявий бозорлардаги инфляцион кутишларни юмшатади.

Бироқ ушбу режим камчиликлардан шам шрли эмас:

Мамлакат қатъий курсни ушлаб туриш учун керак бўладиган экспорт бозорларини йўқотиши ва валюта зашрларининг етишмаслигидан юзага келадиган маълум иқтисодий шокларга бардош бера олмаслиги мумкин. Бу шрдисалар ишлаб чиқаришнинг тушиб кетишига ва ишсизлар

сонининг ысишига олиб келувчи ички нархларнинг кескин пасайиши билан бирга кузатилади. Қатъий курс режимини ырнишида валюта миқдорини аниқлаш юзасидан муаммо келиб чиқади, лекин "бир валютага боғлаб қыйиш" шрлатида ушбу мамлакат қуйидагича тавсифланади:

— барча компаниялар томонидан мамлакатнинг молиявий бозорларида бу сиёсат қулай тушунилади;

— курсларга шукумат томонидан таъсир этиш имконияти анча қисқаради;

— савдода алмашув курси rischi камади, чунки бир хил валютада олиб борилган операциялар йирик савдо шамкорлари учун афзалроқдир;

— бир валюта курсининг тебраниши ички валюта курсининг бошқа амалдаги валюталарга нисбатан тебранишига сабаб бўлади.

Бундан фарқли ылароқ, "валюталар саватчасига боғлаб қыйиш" билан қатъий курс сиёсати қуйидаги параметрлар билан тавсифланади:

а) валюта саватчаси таркиби яхши маълум бўлмаганлиги сабабли шукумат валюта бозорини билан бевосита бошқармоқда деган тахмин туфайли чет эл инвесторлари ушбу сиёсатни қийин қабул қиладилар;

б) ушбу сиёсат якка валюта қиймати ошиши riskини бартараф этади ва бу ыв навбатида мамлакатнинг ыв савдо шамкорлари билан битимларини тартибга солиш масаласида жуда шам мушмдир. Бироқ валюта қийматининг кыгарилиши экспорт шаммининг камайишига, импортнинг ошишига ва шу билан бирга, мамлакат тъллов балансининг ёмонлашишига олиб келади.

Бу режимнинг бошқа афзалликлари шулардан иборатки, агар барча валюталар саватчалари ывлари боғланган алмашув курсларига нисбатан бир хил олинган бўлса, у шрлда валюта курсининг тебраниши анча камроқ бўлади.

Алмашув курсларининг сузувчи режими. Мамлакатнинг валюта — молия сиёсати эркин сузувчи режим шароитида маълум даражада мустақил шаклланади. Ушбу курс рақобатбардошликни қыллаб — қувватлашга ва ташқи импульс ва шокларга тезда мослашишга имкон беради ва энг мушми, мамлакат шукумати мос курсни аниқлаш функциясидан озод бўлади. Бу режим ушбу афзалликларга эга бўлишига қарамай, айрим камчиликлардан шам шрли эмас:

— агар валюта бозори (хажм жихатидан) кичикроқ бўлса, у шрлда бу режимда бир неча катта битимлар мавжуд шрлатни издан чиқариши мумкин;

— бу режим давлат томонидан тартибга солинганда, шунингдек, валюта, молия, фискал чоралари қабул қилинганда

валюта сиёсатининг самарадорлигини таъминлаб бериши мумкин;

— чет эллик инвестор ва савдо шарткорлари учун бу режим шароитида ноаниқлик шартларининг мавжуд бўлишини таъкидлаш лозим;

— валюта курсининг шукумат томонидан бошқарилуви таъдиди ("ифлос сузиш") мавжуд бўлиб, бу бозор субъектлари ишончини сундиради;

— агар мамлакатда йирик спекулятив капитал оқими мавжуд бўлса, алмашув курслари сезиларли даражада валюта — молия мустақиллигини чеклайди.

Ушбу режимдан фойдаланиш халқаро тижорат алоқаларининг ривожланмаганлиги шароитида энг самарали шисобланади, яъни ишлаб чиқариш шрлати ташқи савдога жуда шам боғлиқ бўлмаган шрлда.

Сузувчи валюта курсларини жорий қилишнинг асосий шартлари бўлиб ривожланган молиявий бозорнинг мавжудлиги, дунё тизими билан интеграциялашганлик даражаси, миллий ва чет эл пул активларининг ёваро ёрнини босиши, шунингдек, молиявий воситачиликнинг ривожланганлик даражаси шисобланади. Ю қоридаги омилларнинг мавжуд бўлмаслигига қарамай, кўпгина давлатлар сузувчи курслар режимига ётганлар. Бунинг сабаблари сифатида тьлов балансининг бир маромда турмаслигини, қатъий курсларни ушлаб туриш учун валюта резервлари шажмининг камлигини, валюталарнинг "қора" бозорини тьсиб қўйиш шрциши каби омилларни киритиш мумкин. Бу режимга биринчи бўлиб, аксарият шрлларда саноати ривожланган давлатлар ёгишди ва ундан кейин ривожланаётган давлатлар ёга бошладилар. Бироқ миллий валюталарнинг сузувчи курсини киритиш ХВФ нинг барқарорлаштириш дастурлари доирасида ва техник ёрдам мавжуд шароитда содир бўлди. Бу эса ёв навбатида иқтисодиётни тузилмавий қайта қуриш, валюта ва божхона режимларини эркинлаштириш, талабни чеклаш ва шрказолар каби иқтисодий чоралар мажмуасини ёгказиш заруриятини тақозо этди. Ушбу асослар ёйқ бўлган шароитларда эса, кўпчилик давлатлар қатъий ва сузувчи курсларни биргаликда қўллаш режимидан фойдаландилар. Унинг модефикациялашган шакли бўлиб **"судралувчи"** валюта курси шисобланади. *"Судралувчи"* валюта курсининг мошьяти шундан иборатки, бунда валютанинг алмашув қиймати майдалаб ва қисман коррективровка қилинади ва бу бир ойда 1—2 марта такорланади.

"Судралувчи" валюта курсининг афзалликларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

— экспорт қилувчилар ва потенциал инвесторлар ишончини оширувчи "судралиш" темпларини олдиндан эълон қилиниши;

— қатъий валюта курсини бир маромда ушлаб туриш имкониятларининг мавжудлиги. Масалан, ички инфляция йилига 10% бўлганда ва савдо шартлари шикобланган мамлакатда инфляция суръати йилига 5% бўлганда “судралиш” темпи йилига 5% қадрсизланиш орқали белгиланади.

“Судралувчи” валюта курсининг камчиликлари:

— оптимал алмашув курси вақт ўгиши билан ўзгариши мумкин ва бу ўзгариш иқтисодиётдаги номуносабатликнинг олдини олиш учун “судралиш” темпини доимо коррективровка қилишни талаб этади;

— бу режим қатъий алмашув курсига нисбатан юқорида инфляцияга сабаб бўлиши мумкин.

Тарих шуни кўрсатадики, алмашув курслари режими фақат бир маротабагина алмашган эмас. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг тартибга солиб турилувчи ва ХВФ томонидан назорат қилинувчи қатъий алмашув курси тизимдан фойдаланилган эди. Бунда давлат алмашув курсини келишилган чегараларда сақлаб туриш мажбуриятини олган ва ўз валютасини ташқаридан бўладиган таъсирлардан шимоя қилиш чора — тадбирларини кўрган.

1973 йилдан бошлаб Бреттон Вудс тизимининг инқирози туфайли кўпгина мамлакатлар валютанинг кенг сузишини қўллаш имкониятига эга бўлдилар ва йирик давлатлардаги алмашув курсларининг тушиб кетиши шамда ривожланаётган мамлакатларда тўқтовсиз юқори инфляциянинг мавжуд бўлганлиги сабабли ўзгарувчанроқ тизимларга ўтдилар.

Бу мамлакатларда тўлов баланси камомади иқтисодий тараққиётга тўсиқ бўлди ва рақобатни қўллаб — қувватлаш ниятида бу мамлакатларнинг кўпчилиги *“судралувчи боғлам”* режимини афзал кўрдилар.

Кўпгина мамлакатлар марказий банклари ташқи иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш мақсадида *бир нечта валюта курслари мавжуд бўладиган режимдан* фойдаланадилар. Бунинг зарурияти шундан иборатки, миқдорий чекланишлар ва маъмурий тўсиқларсиз тўлов балансини тартибга солиш имконияти мавжуд бўлади. Шу билан бирга импорт қилинувчи товарлар нархининг ўсишини олдини олиш учун валютанинг юқори расмий курси ушлаб турилади, капитал ва операциялар шарафати эса сузувчи курс орқали амалга оширилади. Валюта курсларининг бу режими одатда экспортнинг ноанъанавий турлари учун қўлланилади. Юқорида айтилганларни умумлаштириб шуни таъкидлаш лозимки, бу режимдан ўгиш даври иқтисодиёти мамлакатларида фойдалаш тўғривоқ бўлар эди, лекин ундан фойдаланиш муддатини чегаралаш зарур, чунки бу тизимдан узоқ муддат фойдаланиш ресурслар тақсимотида чалкашликлар содир бўлишига олиб келади ва нисбий бахрлар

тузилишини ьвгартиради. Шунингдек субъектларнинг фойдани ишлаб чиқариш фаолиятидан эмас, балки валюта курслари орасидаги фарқдан ола бошлаши муаммоси юзага келади.

Валюта интервенцияси. Валюта курсини тартибга солишнинг усулларида бири бўлиб, марказий банкнинг миллий валюта курсига таъсир этиш мақсадида унинг амал қилишига аралашини шисобланади. Бунда валюта бозорларида хориж валютаси таклифи ортиқча бўлса, марказий банк уни сотиб олади; ва аксинчак хориж валютаси таклифи камайганда эса уни сотади. Шунингдек, марказий банк хориж валютаси таклифини ва унга бўлган талабни мувозанатлаштиради ва унинг курсининг тебраниш миқёсини чеклайди.

Шуни тан олиш керакки, валюта интервенциясини қўллаш маълум бир камчиликларга эга. Бу камчиликлар расмий валюта резервлари миқдори билан боғлиқ. Шунга кўра, валюта резервлари миқдори етарли бўлмаган шрларда кўпгина давлатлар валюта чекланишларидан фойдаланишга ошиқадилар.

Валюта чекланишлари. Валюта чекланишлари давлат томонидан қонун билан ёки маъмурий тартибда ьрнатилган чоралар ва қоидалар қисобланади. Уни қўллаш шарти бўлиб ташқи тьловлар ва тушумларнинг мувозанатини таъминлаш юзасидан мавжуд тьлов балансининг сурункали ёки йирик камомади шисобланади. Валюта чекинишларининг турли хил кўринишлари мавжуд. Улар маълум бир чегаралардан бошлаб то экспортдан тушган тушумларнинг 100 фоизигача марказий банкка расмий курс бўйича мажбурий сотиш талабигача бўлиши мумкин. Шунингдек чекланиш сифатида импорт қилувчиларга хориж валютасини сотишни лицензиялаш амалиётидан шамда махсус рухсатномасиз валюта бойликларини олиб чиқиш ёки олиб киришни таъқиқлаш шаклларида фойдаланиш мумкин.

Валюта девальвацияси ва ревальвацияси. Кўпгина мамлакатлар ташқи дунё билан халқаро иқтисодий муносабатларини ривожлантира бориб, турли мамлакатларда инфляциянинг турли даражаларига дуч келадилар. Бунда агар қатъий валюта курслари режими қўлланилаётган бўлса, марказий банклар ьв миллий валюталарининг расмий курсини қайта кўриб чиқишга эхтиёж сезадилар, чунки валюталарнинг харид қилиш қобилияти билан белгиланган реал курслар расмий курслардан сезиларли фарқ қила бошлайди.

Қоида бўйича, қадрсизланиш даражаси унчалик юқори бўлмаган валюталар курси доимо ошиб боради; қадрсизланиши юқори суръатларда бўлган валюталар курси эса расмий валюта курсига нисбатан кескин тушиб кетади. Бундай шрлатда валюта курсини коррективировка қилиш операцияларига эштиёж сезилади, яъни девальвация ёки ревальвация қилишга.

7.3. Валютани конвертация килишда чиқадиган муаммолар.

Валюта муносабатлари дунё хужаликлари алоқаларини боғлашда катта имкониятга эга, валютани конвертация килишда жуда куп муаммолар чиқади.

Конвертирланадиган деганда бошқа давлатлар пул бирлигига ва товарларга эркин алмаштириш жараёни тушинилади.

Хозирги дуне валюта системаси томирлари урушнинг охириги йилларига тугри келади. Шу вақтларда АКШ ва бошқа куп давлатлар уз валюталарини ковертирлашни кабул килдилар ва катта эътибор бердилар.

Куп вақт утишига карамасдан ривожланган куп давлатлар уз валюталарини обрусини кутаришга эътибор бердилар.

Дунё иктисодини тез ривожланиши ва хужалик жараёнини кенг интернационализация килишда баён килинган кадамлар белгиланди. Бундай масалаларни ечишда дунё масшабини бирлаштириш керак. Бу ишларни килишда Халқаро валюта фонди (ХВФ) 1944, Европа валюта кенгаши 1958-1973 ЕВК, Европа системаси 1978, ва бошқа ташкилотлар кенг урин тутади. Бунда ХВФ асосий вазифаларни бажарди ва валюта билан ишлашда йигилиб колган муаммоларни хал килиб борди.

Хозирги вақтда ХВФга 60 давлат аъзо булиб келмокда, бу давлатлар валюта операцияларини бажаришда куп имкониятларга эга. Эски суз “кенг конвертирланган“ еки “айлантириш” валютаси олтин стандартларидан келиб чиқкан булиб чексиз банкнотни олтинга алмаштириш шароитида. Олтин стандартларининг асосий вазифалари пул бирлигида олтинни таксимланиши.

Валютани олтинга айлантириш, биринчи жахон уришидан олдин бошланган эди ва 1929 йил бошларида хеч бир давлат олтинга булган муносабат ва когоз пулларни олтинга алмаштирамас эди. Узок вақт бундай алмаштиришни АКШдоллари саклади, 1971 йил олтинни алмаштириш узил кесил кучайиб кетди.

2-Жахон уруши вақтида купгина давлатлар валюта чиқаришни чегараладилар. Факат АКШ доллари Швейцария франкидан ташқари хамма валюталар эркин конвертирлашдан тухтади.

1944 йил ХВФ ташкил килинди бу давлатлараро масалани ечишда хал килинди Ковертирланган валюта ХВФ да курилганидек халқаро ва дуне бозорида кенг микёсда таксимланди.

ХВФга кирган давлатларнинг валюта чекланишининг рухсат берилиши 5 йил утиш вақти муддати билан, ХВФ рухсат берганда 1951 йил эътиборга олинди.

ХВФ кирган давлатлар АКШ долларини валюта захираси деб инобатга олинди. Доллар олтин билан тенг деб олинди ва бахолари киймати бир-бирида тенг деб хисобланди.

1. ХВФ узгариш муносабати билан ХВК уз конунларини узгартириб тугри ва шунга аъзо булган фондлар уларни мустахкамладилар.

Валюта куриниши 2 та турга булинади.

1. Де-фактор.

2. Де-юре.

ХВФ уставига биноан узига керак булган ХВ чегараланган.

ХВФга 1985 йил 60 давлат аъзо булди, ички ва ташки валюта операцияларини чегараланиши ХВФ курсатмасига биноан амалга оширилган. Ривожланган давлатлар айланма маблағлар ҳисобига чегаралашни амалга оширган.

70-йил уртасигача ХВФ конверслан усулдан валюталарни 1 турдан 2 чи турга узгартирган. Валюта финанс системасини структурали узгаришини Халқаро иқтисодни асосий ХВФ устав курсатмаларида қурилган. Асосий олтин доллар узгаришига чегара қуйилган. “Сузувчи гуруҳ” режими киритилди. Бунинг ҳаммаси конвертирлашни қайта тушуниш ва янги қуникмаларни амалга оширишни курсатди. Шунинг учун ХВФ эркин валюталардан фойдаланиш концепциясини ишлаб чиқди. Унинг 2 та шароитда: 1-дан бу валюталар Халқаро операциялар ишлаб чиқаришда кенг фойдаланиш, 2-дан асосий валюта бозорларида эркин фойдаланишдан иборат. Бундай эркин қулланиладиган валюталар 1986 йил ХВФ Германияда маркани, француз франки, япон иени, инглиз фунт стерлинги ва АКШ доллари саналар эди. Бу валюталар ХВФ да кредитларни учиритиш ва тулов фойзини асосида тузилган фонд ҳисобланади.

Бундай форма ва валюта конвертирлаштириш узгаришини ҳаёт узгаришига ва ХВ системасига боғланди. Шундай қилиб агар валюта конверсиясини олтинга қиёс қилиб асосий қилиб, ХВ системасида бу валюта бошқа давлат валютасига узгаради, лекин олтинга эмас. Бундай конвертирлашга фақат АКШ доллари 1971 йилдан бошлаб Марказий банк орқали олтинга узгартирилар эди.

Бундай конвертирлашнинг 2 та усули мавжуд: тулик конвертирланган ва тулик булмаган конверсия.

Тулик конвертирланган деб шуни тушуниш керакки, ҳар қандай ишни ва керакли вақтда чет эл фуқароси ва миллатлар эгаси курсатилган давлатларга олиб кириш-чиқиш ва чегараларда буладиган валюталарни хужжатлаштириш доимий бир хилда булиши шарт.

Бундай конвертерланган формалар олтин улчовлар буйича ва қонунларда курсатилгандек бундай ёки ундай ҳар хил ҳуқуқлардан резидент ва чет эл давлатларда жисмоний ва юридик шахслар халқаро валюталарни олтин тангаларга алмаштириш чет давлатлар билан барча маълум белгиланган фуқороларга берилади.

Тулик булмаган конвертерлаш курсатмаларга асосан ҳақиқий бор нарсага аниқлаб валютани чеклаш тармоқларга булинади.

1958 йил Гарбий Европа давлатларида тулик булмаган мулоқат киритилган, алоқаси булмаган маълум бир давлатга шахсий мурожати утқазитиш ва маҳсулотни конверсиялаш алоҳида ҳисоб чет давлат жисмоний ва юридик шахс ҳисобланади. Айрим шахслар учун валюта чегарасини сақлаш мумкин.

Бундай ҳолатда мурожаат қилиш деб уни маълум шахс бўлмаган деб айтилади. Қиритилган шундай қонун бўйича мурожаат қилиш боғланмаган тузилишни узгармайдиган миллатлараро ҳужалик механизми ва талаб валюта эҳтиежи сакланади. Айрим қиритилган конвенцирлаш шахслар учун бошқарувчи валюта, уларга эркин қириш қикиш ва маҳсулотларни қегарадан ташқарида алмаштириш, чет эл валютасида олди-сотди ҳеч қандай қекланмайди. Бундай айрим конвенцирлашда импорт нарсаларни ичкарига қиритиш тушунилади. Формаларда конвенцирлаш қатта бўлмаган еки тулик бўлмаган ички қоидалар ташқарига мурожаат қилиш билан боғлиқ бўлади. Ички конвенцирлаш қайта қуриш тарқибини, миллий иқтисод узвий боғланишини ички ва ташқи бозорда қурсатади, жаҳон баҳосини ички тенглигини ушлаб туради. Айрим конвенцирлаш тарқатилган турдаги валюталарни ва валютланган товарларни бирлаштиради. Масалан:

Агар маълум жойда конвенцирлаш валюта олиш ва натижавий ишни якуни, бу ишни биз тижорат тарзидаги конвенцирлаш деб оламиз. Бу мурожаат қилишни француз франки, Америка долларининг ҳисоби билан қириш - қикиш ва қегарада бўладиган валютани ҳужжатлаштириш доимий бир қилда бўлиши шарт.

Бундай конвенцирланган формалар олтин улчамлари бўйича ва қонунларда қурсатилганидек, ҳар қил ҳуқуқлардан резидент ва чет эл давлатларидаги жисмоний ва юридик шахслар халқаро валюталарни олтин тангаларга алмаштириш чет давлатлар билан алоқа қиладиган фуқароларга берилади.

Француз банқларида айрим конвенцирлашни қурсатишда ҳаракат қапители қурсатилади. 1992 йил Европа системаси давлатлари тулик валюта қекланишига утилди. Айрим конвенцирланган валюта зонасини қенг валюталар давлати зонасига қенг валюталар давлати қиритилган.

Конвенцирланган валюталарни берқитиш қандай бўлади?

Асосий шароит конвенцирланган валюталарни қиритиш қалансини бир қилда саклаш ва туловни қеклашни белқилайди.

Ҳеч бир давлат ҳисобот қалансидаги дефицит чет эл ҳисоботидан қатта бўлмаслиги қерак. Дуне пул бирлигига қикиш, халқаро микесда айлантириш шундай шароит яратадики, эркин харидор ва истеъмолчи сайлаш ҳуқуқига эга бўлади. Бу чет элдаги ички бозорда қенг фойдаланилади:

- қенг тарқалган чет эл инвестицияси ва чет давлат инвестицияларини бақариш;
- сон ва сифат жихатдан халқаро стандарт баҳосида дуне микесига қикиш;
- дуне ҳисобида халқаро пул бирлигининг эҳтиежи;
- ҳужалик асосида иқтисодий ҳисобот материаллари қинанс ва меҳнат иш юзасидан.

Халқаро валюта ва ички иқтисодиёт дунё бозорида ташқи поғонага кутарилади, шунинг учун ФРГ, Япония, Швейцария валюталари США доллари билан конкурентлашади.

Бозор иқтисодиёти муносабатларига утиш бизнинг давлатимизда кун тартиби валютани конвентирлаш бўйича шундай савол куяди.

Совет рубли дунё микесида конвентирланмаган. Ташқи ҳисоблар охириги вақтгача тула-туқис ички туловлардан иборат эди. Аниқ қоида чет эл валюта-чет эл фуқаролари пуллар совет юридик ва жисмоний шахслар ҳар қандай аралаш валюталар катта давлат назоратида бўлган.

Мухокама учун саволлар

1. Валюта курси нима ва миллий валюталар қандай алмаштирилади?
2. Валюта конвертирланиш даражаси нимани аңглатади?

3. Миллий бозорда хорижий валютага булган талаб ва таклифни белгиловчи омилларни курсатинг.

Адабиетлар

1. Гольцберг М.А. “Халкаро савдо-сотик” М. ”Бином”,2001
2. Н.Г. М э н к ь ю. Макроэкономика. М., 2001.
3. П. Л и н д с р т. Экономика мирохозяйственных связей. М., 2001.
4. С. Фишер, Р. Д о р н б у ш , Р. Ш м а л е н з и. Экономика. М., 2000 .
5. Фомичев И. “Халкаро савдо-сотик”,М, 2001.
6. Э. Д о л а н. Макроэкономика. М., 2000.

8-мавзу. Халқаро савдода товар биржалари.

8.1.Товар биржалари ва уларнинг фаолияти.

8.2.Форвард битимлар, фьючерс битимлари ва опционлар.

8.3.Савдо уйлари.

8.1. Товар биржалари ва уларнинг фаолияти.

Маркетинг инфраструктурасининг таркибий қисмини кишлок хужалиги (товар- хом ашё)биржаси ташкил этади. Кишлоқ хужалиқ товар биржаси, тижорат корхона булиб, улғиржи савдо истеъмол ва ишлаб чиқаришга мулжалланган торварларни эркин баҳода етказиб беради. Биржа уз фаолиятини очик савдода, маълум жойда биржа коидасига мос равишда амалга оширилади.

Юқорида келтирилган биржа тугрисидаги таъриф унинг уч фаолиятини узида акс эттиради: конуний, ташкилий ва иктисодий.

Конуний жихати- товар биржалари махсус хужжат асосида бирлашманинг у ёки бу шакли эканлиги тан олинади. Бу бирлашмаларга тижорат воситалари пул маблағлари, омонатчилар (пули куйган киши) киради ва уз мулки ва ижарага олинган мулкни биргаликда фойдаланади. Умуман барча биржа аъзолари биржа мулкининг эгаси булиб, биргаликда фойдаланувчилардир, шу билан бирга куйилган капитал маблағлар ва олинган даромадалр эгаси хамдирлар.

Ташкилий жихати - товар биржалари фаолияти узига хос курилишга эга булган савдо жойини эслатади, харидор ва сотувчини учраштиради (очик биржаларда) ёки воситачи мутахассислар (брокер, дилер, маклерлар) оркали харидор ва сотувчилар уртасида битим тузилади.

Иктисодий жихати - товар биржаларининг фаолияти йирик улғуржи товар бозори ва шу билан бирга реал бозор баҳолари асоси сифатида характерлидир. Катта хажмдаги молия ресурслари ва товарларнинг биржаларда жамгарилиши ва марказлаштирилиши иктиосдий асосланган истикболли баҳони аниқлаш имконини беради, товар ва пул захираларини узаро бир-бирига боғлаш, ишлаб чиқариш ва истеъмолни бирлаштириш, куп сонли битимлар асосида хужалиқ фаолиятини режалаштириш имкониятини беради.

Товар биржалари ходимлари тадбиркорлик фаолиятини мустакиллик, уз-узини коплаш молия маблағи билан таъминлаш принципида амалга оширади. Улар уз фаолиятларини амалга оширишда давлат органларига карам булмади. Бошқаришда амалга кулланилаётган конунларга таяниб иш юритишади.

Товар биржалари савдода учрашиш турига караб куйидагиларга булинади:

- ёпик товар биржалари. Бунда биржа аъзолари брокер, дилер, маклерлар ва уставга кура биржа аъзолари деб кабул килинган шахслар катнашади.

- очик товар биржалари. Бунда биржа савдосига катнашиш хоши булган барча ходимлар иштирок этиши мумкин.
- ихтисослашган товар биржалари. Маълум турдаги товарлар билан муомала хизматини бажаради.

Товар биржалари аъзолари юридик ёки молиявий шахс жумладан чет эл фукароси хам булиб биржа устави талабларига жавоб бериши ва уз вақтида аъзолик бадалини тулаши шарт.

Биржа аъзоси булиши унун жой сотиб олиши ва тегишли текширувдан утиши лозим бундан ташкари биржа кенгаши тасдигидан утиши керак. Банк хисобларида маълум микдорда пул булиши маълум укув курсини утиб имтихон топширган булиши лозим. Биржа аъзолари узининг жойини ижарага бериши мумкин. Бунда ижара хаки томонлар келишуви асосида аникланади. Товар биржалари брокер компанияларисиз нормал фаолият курсата олмайди.

Товар биржалари куйидаги вазифаларни бажаради:

- хужалик субъектлари ёки катнашувчи биржа воситачилари уртасида биржа савдоси учун шароит яратиб бериш;
- Биржа савдосини утказиш, товарлар буйича талаб ва таклифни урганиш, зарурият тугилганда воситачи вазифасини бажариш;
- Товарлар бахосини аниклаш ва уни махсус бюлитенларда чоп этиш;
- Биржа битимларини расмийлаштириш;
- Биржа операциялари буйича торишувларни хал этиш;
- Товар оборотини урганиш, тартибга солиш ва енгиллаштириш билан боғлиқ булган операцияларни бажариш;

Бозор иктисодиётининг режали шаклланишида биржа фаолиятига булган эътибор каттадир. Биржа ёрдамида махсус режани ишлаб чиқиш ва унга узгартириш кирита оладиган махсус тизим ишлаб чиқилган бу режали ва хакикий бахоларнинг келишуви, махсулотга булган талаб ва таклифни мослаштиришни таъминлайди.

8.2. Форвард битимлар, фючерс битимлар ва опционлар.

Товар биржаларида товарларнинг бир шахсдан иккинчисига утиши билан боғлиқ уч услуб мавжуд:

1. Товарни харид килиш ва сотиш.
2. Келажакда товарларни етказиб бериш учун икки томонлама битим тузиш (форвард битим).
3. Биржа битимлари (фючерслар ва опционлар) харид килиш ва сотиш.

Товарларни биржада савдо килиш одатдаги бозорда олиб бориладиган савдо сингари амалга оширилади. Харидор товарни кургандан кейин, сифати ва бошка курсаткичларига караб унга бахо куйиларди. Бундан ташкари товарларнинг нуманасини ярмаркага ёки улгуржи бозорга куйиш оркали хам савдо килинади.

Товарларни биржага олиб сотувчи оркали амалга оширилади. Биржада сотилган, сотилиши ва олиб келиниши лозим булган товарларни саклаш учун омборхоналар булиши керак.

Икки томонлама битимлар тузишда (форвард битим) сотувчи ва харидор махсулотни етказиб бериш бахоси кабул килиш унинг сифати уни аниклаш услуби ва бажарилган битимга ҳақ тулаш коидаси тугрисида мажбурият оладилар.

Икки томонлама форвард битим истаган товарга тузилиши мумкин. Бозорда бевосита сотиладиган товарга нисбатан чекланиш шундаки шартномада махсулотларнинг стандарт курсаткичлари мавжуд булади.

Лекин замонавий товар биржалари икки томонлама форвард битимлар тузиш жойи сифатида кам кулланилмоқда бунинг сабаби мавжуд товарлар билан савдо килиш анча кийин чунки сотувчи товарни биржага ташиб келиши керак, биржадан харидорга ёки у яшаб турган жойга олиб бориши керак. Булар ҳаммаси товарларни етказиб бериш доирасини чеклайди, биржа мижозлари сонини камайтиради. Бундан ташқари ишлаб чиқарувчидан биржага ундан харидорга етказишга нисбатан анча арзонга тушади. Ва ниҳоят товар ишлаб чиқарилгандан кейин реализация килиниши мумкин. Қушимча товар ишлаб чиқариш жараёнида бир баҳо ишлаб чиқарилгандан кейин эса бошқа баҳо қуйилиши мумкин. Шунинг учун, товарларни бевосита товар биржаларда сотиш баҳо хавф хатаридан холи эмас.

Энг куп тарқалган услуб фьючерс ёки шошилиш битимдир. Бу битимнинг мазмуни шундаки товар ишлаб чиқарувчи биржа хизматчиси брокерга хали етиштирмаган махсулотини, баъзида экинлмаган экин учун битим тузишда воситачилик қилгани учун маълум миқдор пулни беради. Брокер уз навбатида олинадиган махсулот ҳажмини мулжаллаб, у билан узок муддатли битим тузади.

Товар ишлаб чиқарувчи яхши имконият тугилиши биланок, яъни юкори ҳосил олгандан кейин, ҳосилнинг маълум қисмини узида қолдириб, брокерга ҳам белгиланган улушини беради. Брокер зиён қурмайди у воситачилиги учун олинган ҳақни олгандан кейин шартномага қура етиштирилган ҳосилнинг бир қисмини кабул қилади ва тузилаган битим асосида тегишли шахсга ёки ташкилотга махсулотни беради.

Агар ҳосил булмай қолса, товар ишлаб чиқарувчи брокерга ҳосилни олиш зарур булган воситаларни (уруглик, машина, угит ва бошқаларни) қайтармайди. Бу ҳолда брокер ютказадилар, албатта унчалик эмас қишлоқ хужалик махсулотларининг тахминий ҳажмини аниқлаб энг яхши ва ёмон ҳолатларда энг қулай иш юритишни олидиндан режалаштиради. Қишлоқ хужалик махсулотларини оз ёки куп етиштириш мумкин, лекин ҳеч нарса олмаслик ҳолати булмайди. Шунингдек, брокер ҳосил кам булганда ҳам махсулот олади ва уни юкори баҳода сотиб битим жараёнида сарф қилинган харажатларини қоплаши мумкин. Шундай қилиб, фьючерс

битими катнашчилари булажак бозорни бахолайди ва ишлаб чиқарувчи даромадини (режалаштирилган ва хақиқий бҳолар уртасидаги колдик) олишга умид қиланди. Харидор эса сотиб олинган шартномани юкори бахога сотишга мулжаллаб иш юритади.

Масалан, фермер 50 бош бузокни августда сотиб олиб февраль ойигача бокишни режалаштирди дейлик. Бузокларнинг бир центр тирик вазнинг таннархи тахминан 4 минг сум. Биржада август ойида 1 ц. Мол гушти 4,5 минг сумни ташкил этди. Фермер хар 1 ц. Гуштан 500 сумдан фойда олиш етарли деб хисоблайди. Шуда узининг брокери оркали тузган битимда 50 бош тирик бузокларнинг хар бир цент. ни 4,5 минг сумдан бахолайди.

Айтайлик февраль ойида биржада бузокларнинг тирик вазнига 4минг сум бахо белгиланади. Фермер шартномани шу бахода сотиб олади. Маълумки, у шартномани хар бир центнер гушт хисобига 4,5 минг сумдан сотган эди, 4минг сумдан сотиб олди, биржа унга хар бир центнер гушт учун 500 сумдан ортикчасини тулади.

Хақиқатда фермер бузокларни якин гушт комбинатига сотади ва хар бир центнери учун 4минг сумдан пул олади. Фермернинг умумий даромади хар бир центнер гушт учун 4500 сумни ташкил қилади фермер дастлаб мулжаллаган бахода сотади.

Опцион - бу иккала шартнома тузувчилар уртасидаги битим булиб улардан бири мукофот олади сотиб олиш ёки сотиш мажбуриятини олади бошқаси эса мукофот пулини тулайди ва маълум товарни белгиланган вақт давомида конкрет бахони сотиш хуқуқини олади.

Савдо уйлари.

Улгуржи савдода савдо уйларида таъсир доираси ва аҳмияти катта. Савдо уй шахсий тижорат корхоналарининг янги авлоди булиб товар биржаларига нисбатан замонавий маркетинг шароитига кўпроқ мослашган.

Бу шу билан характерлики товар биржасида савдо сотувчига ҳам, харидорга ҳам огир. Куп бугинли биржани бошқариш, товар ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар уртасида минимум уч воситачи, яъни брокер - сотувчи, биржа, брокер сотиб олувчи булса, савдо уйи товар харакатининг оддий схемасини таклиф этади. Бу ерда товар ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи уртасида битта воситачи, яъни савдо уйи мавжуд.

Иккинчидан, савдо уйи стандарт булмаган товарлар, хар хил озик-овкат махсулотлари, кишлок хужалик хом-ашёлари ва бошқа товарлар буйича операциялар бажаришга яхшироқ мослашган. Йирик тайёрлов ташкилотлари сифатида махсулотларни катта хажмда камайтирилган нархда сотиб олиш мумкин.

Биржа савдоси битимларининг эгасизлигига асосланади. Бусиз брокер миждозидан воситачи булишни талаб қила олмайди. Шунинг учун товар биржаларида товар ишлаб чиқарувчилар истеъмолчилар билан

бирга тугридан тугри алока килишдан манфаатдор эмас. Савдо уйлари уз акционерларига маълум афзалликларни таклиф этсада улар таъминотчи ва истеъмолчидан ажралиб колишдан манфаатдор эмас.

Савдо уйларининг афзалликлари улар чиқарадиган акциянинг паст баҳолиги билан ҳам характерланади. Йирик савдо биржаларининг акциялари 20-30 бробар номинал баҳосига нисбатан юкори булади. Савдо уйлари акциялари унча киммат эмас.

Муҳокама учун саволлар

1. Биржанинг кандай фаолият курунишлари мавжуд?
2. Биржалар кандай турларга булинади?
3. Биржа савдосининг кандай услублари мавжуд?
4. Фьючерс битимлари нима?

Адабиетлар

1. Гольцберг М.А. “Халқаро савдо-сотик”М.”Бином”,2001.
2. Фомичев И. “Халқаро савдо-сотик”,М, 2001.
3. “Иктисодий шарх” №3,1998.

9-МАВЗУ: Халқаро савдода эркин иқтисодий зоналар.

9.1. ЭИЗнинг ташкилий-функционал тизими.

9.2. ЭИЗ тизими.

9.3. Хужалик режими ва ЭИЗ мақсадлари.

9.4. ЭИЗнинг ташкил этилиши ва амал қилиш механизми.

9.1. ЭИЗнинг ташкилий-функционал тизими.

ЭИЗ миллий иқтисодиётнинг ривожланиши ва унинг самарадорлигини оширишда, жаҳон хужалигига интеграциялашувда муҳим роль уйнайди.

ЭИЗнинг ташкил қилиниши ташки иқтисодиёт либерализациялашувида ва активлашувига қаратилган. Уларнинг иқтисодиети ташки дунёга очиклигининг юксак даражасига эга, божхона, солиқ ва инвестицион режимлар эса ички ва ташки инвестициялар учун қулай шароит яратган.

ЭИЗ купгина мамлакатларда кенг тарқалган. 90-йиллар бошларида бундай зоналардан 1000 таси дунёда амал қилган. Гарб мутахассисларининг фикрича 2000 йилга келиб, жаҳон товар оборотининг 30% и бундай зоналар орқали ўтади. Трансмиллий корпорациялар ўз фаолияти учун қулайроқ шароитлар қидиришда бундай зоналарни қўйиб олиниши мумкин бўлган потенциал захира деб қараб чиқишади. Купгина трансмиллий корпорациялар кенгайтишининг асосий йўналиши ЭИЗ да ўз ишлаб чиқаришини ташкил этиш деб ҳисоблашади.

ЭИЗ мамлакатнинг қолган иқтисодиёт тизимидан фарқи бўлган мустақил ҳудудий -географик жойдир. Илмий нашриётлар ва халқаро организациялар ҳисоботларида ҳар хил турдаги зоналарнинг характеристикаси учун “эркин иқтисодий зоналар” атамаси қўлланилади. Аммо менинг фикримча ушбу атама ходисанинг асл маъносини тулалигича изохламайди. Уларнинг қўйида қўлланиладиган иқтисодий қоидалар, ричаглар, махсус маъмурий қонунлар аслида маълум бир ҳуқуқий ва хужалик режимдан озод қилмайди, балки имтиёзлар яратиш, тадбиркорликни стимуллаштириш билан уни енгиллаштиради ҳолос. Бундан ташқари, купгина ривожланаётган мамлакатлар учун бу зоналар экстерриториал маънода махсус ҳисобланади, зона аҳолисининг ҳаёт савияси ва шароити, ишлаб чиқариш ва кадр потенциалининг концентрациялашуви ва бошқалар. Шу туфайли, бундай зоналарни “ махсус иқтисодий зоналар “ деб айтсак тугрироқ бўлади.

ЭИЗ саноати ривожланган мамлакатларда (АҚШ, Англия, Япония, Германия) ҳамда ривожланаётган мамлакатларда амал қилади, “Янги индустриал мамлакатлар” дан бошлаб, нисбатан кам ривожланган мамлакатларда (Шри-Ланка, Гватемала ва х.); бундай зоналар Шарқий

Европа мамлакатларида ҳамда Хитой ва Вьетнамда мавжуддир. МДХ худудида зоналар ташкил килиниши жараени давом этмокда. Улар бир неча квадрат километрдан иборат булган худудлардан ҳамда ун юзлаб километрлардан иборат булган худудларни уз ичига олади.

9.2. ЭИЗ тизими.

ЭИЗнинг ташкилий- функционал тизими турли кирраларга эгадир. Баъзан у еки бу ЭИЗни синфлаштириш кийин , чунки у купгина зоналарнинг белгиларига эга. Дунеда кенг таркалган ЭИЗдан куйидагиларни ажратиш мумкин.

1.Эркин савдо зоналари.

Эркин савдо зоналари(ЭСЗ) энг куп АКШ да кабул килинган махсус карорда кузда тугилган, унинг максади савдони куллаб-кувватлаш, савдо операцияларни тезлаштириш, савдо харажатларини камайтириш эди. Конунда айтилганки, хар бир расмий портда энг камида битта мустакил ташки савдо зонаси ташкил этилиши мумкин. Йирик халкаро аэропортлардаги махсус “Дьюти фри” дуқонлари ЭСЗга киради. Молиявий режим нуктаи назарига кура, улар давлат чегарасидан ташкарида деб хисобланади. ЭСЗга имтиёзли савдо режимларига эга озод портлар киради. Хозирги пайтда дунёда 600дан ортик эркин портлар ва 4000 ЭСЗ мавжуд.

2. Махсус бож зоналари.

Махсус божхона зоналари (МБЗ) энг содда иктисодий зона сифатида экспорт учун мулжалланган чет эл товарларини саклаш, кадоклаш ва кайта ишлаш учун транзит ёки консигнацион омборларини акс эттиради. Бундай зоналар озод божхона худудлари деб аталади. МБЗ товарларни киритиш ва чиқаришга божхона туловларидан озоддир. Улар купгина мамлакатларида мавжуд.

3. Махсус савдо-сотик ва саноат зоналари.

Махсус савдо-сотик ва саноат зоналари имтиёзли савдо режими, инвестиция учун катор имтиёзлар саноат ишлаб чиқариш ва махсулот экспортининг ривожланган худудини уз ичига олади. Махсус савдо-сотик ва саноат зоналари ишлаб чиқариш ва савдо фаолияти анча кенг таркалган хона тури хисобланади.

4. Махсус экспорт кайта ишлаш зоналари.

Ишлаб чиқариш зоналари.

Экспорт кайта ишлаш зоналари (ЭКИЗ) ЮНКТАД маълумотларига кура, миллий божхона худуди доирасидаги, одатда халкаро портларнинг якин атрофида жойлашган, асбоб-ускуна, йигиш компонентлари ва материаллар божхона назоратсиз утадиган зона деб хисобланади. Импорт килинадиган махсулотлар ЭКИЗда кайта ишланади, кейин эса кабул киладиган томоннинг божхона хокимиятининг аралашувисиз экспорт килинади. Махсулот кабул киладиган томоннинг миллий божхона худудига кирадиган вақтдан ташкари божхона туловларини тулаш талаб килинмайди.

ЭКИЗ импортнинг урнини босувчи саноатдан экспортга мулжалланган саноатга утишни амалга оширувчи катор ривожланаётган мамлакатлар учун характерлидир. Бундай зоналарнинг ижобий таъсирига энг куп янги индустриаллашган мамлакатларда эришилади. Хозирги вақтда дунёда бундай мамлакатларнинг сони 350га етди. ЭКИЗ валюта воситаларини ишлаб топиш мақсадида ташки бозорга мулжаллаб ташкил қилинади.

5. Техник-иктисодий ривожланиш зоналари.

Техник-иктисодий ривожланиш зоналари (ТИРЗ) миллий иктисодиёт учун эффектив, юкори технологик ишлаб чиқаришни ташкил қилишда намуна сифатида вужудга келтирилади. ТИРЗда жойлашган корхоналарда ишлаб чиқаришни бошқаришнинг замонавий усуллари, ташкил қилиш ва маркетингнинг прогрессив усуллари кенг қулланилади, ҳамда етакчи саноат технологияси ишлаб чиқарилади. ТИРЗ айниқса ривожланаётган мамлакатларда кенг тарқалган.

ТИРЗга узининг амал қилиш хусусиятига кура янги ва юкори технологиянинг ривожланиш зоналари яқинроқдир. Бундай янги ва юкори технологиянинг ривожланиш зоналари энг АКШ, Япония ва Хитойда жойлашган. АКШда уларни “технопарклар”, Япония- “технополислар”, бошқа мамлакатларда - бизнес инновация марказлари ва “инкубаторлар” деб номланади. Технопарклар ТИРЗдан фарқли равишда янги ва юкори технология, илм-талаб махсулотларини ривожлантиришга қаратилган. Унда кундалик ва истикбол илмий-амалий муаммоларини, махсулот ва материалларнинг янги турларини ишлаб чиқарадиган кадрлар ва муҳандислар потенциали жамланган.

Дунёдаги энг машхур ва АКШнинг энг йирик “Силикон - Белли” компанияси дунёдаги хисоблаш техникаси ва компьютерларни ишлаб чиқаришнинг 20% ташкил қилади. АКШда бундай зоналар жами 80та. Японияда етакчи илмий булимларга асосланган 20га яқин технополислар ташкил қилинган. Хитойда эса бундай зоналар 50дан ортиқдир.

6. Комплекс ва куп тармоқли иктисодий зоналар.

Бу зоналар қолган зоналарнинг деярли ҳамма хусусиятларига эга. Масалан, Шэнь-Чжень (ХХР) ЭИЗга эркин савдо зоналари ва технопарк қиради.

7. Очик районлар.

Булар хорижий капитални жалб қилиш учун имтиёзли инвестицион режим тузилган худудни уз ичига олади. Хитойда кенг тарқалган “очик зоналар” мамлакат соҳилининг деярли ҳаммасини уз ичига олиб мамлакат ичкарасига ҳам қирмоқда. Бу районларда техник-иктисодий ривожланиш зоналари, технопарклар, экспортга мулжалланган ишлаб чиқариш жамланган.

8. Оффшор зоналар.

Оффшор зоналар (ОЗ) ёки “солик портлари” 70-йилларда вужудга кела бошладилар. ОЗ харидорларни узининг валюта-молиявий режимининг қулайлиги, банк ва тижорат сирлилигининг юкори даражаси,

давлат назоратининг коникарлилиги билан жалб килади. Бундай зоналар энг куп Британия хамкорлиги давлатларида кенг таркалган. Дунёда 30дан ортик мустахамкам ва комплекс оффшор фаолиятли марказлар мавжуд. Оффшор компаниялар азалдан амал килаётган давлатларга Панама, Норманн ороллари, Ирландия, Швейцария ва бошкалар киради. Охирги ун йилликда ОЗ Исроил, Мальта ва Малайзияда вужудга келган. ОЗдаги саноат, савдо ва банк компанияларидан соликлар ё умуман олинмайди (Ирландия, Либерия), ёки жуда кам микдорда олинади. Швейцарияда маълум шароитларда булиши мумкин булган соликнинг энг кам микдори урнатилган. ОЗ даги имтиёзли режим валюта чегараларининг йуклиги, фойда олиб чикиш эркинлиги, капиталнинг паст даражаси, чет эл инвестори учун бож туловларининг йуклиги, экстерриторияллиги ва бошкалар билан характерланади. ОЗ ни ташкил килувчи давлатлар учун фойда кушимча чет эл инвестицияларини жалб килиш, даромаднинг купайиши, кушимча иш жойларининг вужудга келишидадир. Буларнинг хаммаси миллий иктисодиётнинг ривожланишига сабаб булади.

Оффшор бизнеси банк, сугурта ишида, денгиз кема транспортида, кучмас мулк билан булган операцияларда, траст фаолиятида, экспорт-импорт операцияларининг хамма турларида, консалтингда жамланган.

Мутахассислар ОЗ фаолияти хакида бир фикрда эмаслар. Купларининг фикрича, оффшор марказларда гирром пуллар ювилади ва хар хил турдаги банк хийлалари амалга оширилади.

Россия тадбиркорларнинг купи оффшор хисобидаги валютадаги даромадни яшириб, ОЗда оффшор компанияларини ташкил килдилар. Бунинг олдини олиш инвестиция учун имтиёзли режим яратиш ва Россияда валютани саклашни вужудга келтириш билан амалга оширилади. Акс холда, ташки иктисодий алокаларнинг либераллашуви шароитида валюта купайиб борувчи хажмда мамлакат ташкарисига чикиб кетади.

Халкаро ЭИЗ каторига пайдо булиши халкаро меҳнат таксимоти ривожланишининг замонавий даражаси, ишлаб чиқаришнинг интернационализациялашуви билан характерланган туман иктисодий зонани киритиш мумкин.

“Тумаган” ЭИЗси Россия, Хитой, КХДР чегараларининг кесишган жойида жойлашган. Бу лойиха 25-30 йилга мулжалланган. ЭИЗда хитой ва корейс саноат корхоналари курилган. Россия бу корхоналарга уз хом ашёсини кайта ишлаш учун юборади. ЭИЗда ишлаб чиқаришни ташкил этган тадбиркорлар куплаб имтиёзларга эга буладилар. ЭИЗни ташкил килиш лойихасига Хитой, Урта Осиё ва Европадан утувчи темир йули курилриши хам киритилган. Бу йул Европага булган масофани анчагина кискартиради.

9.3.Хужалик режими ва ЭИЗ максадлари.

Хар хил турдаги ЭИЗларнинг умумий хусусияти бошка давлатлардаги тадбиркорлар учун булган режимдан фаркли равишда божхона, молия ва солик имтиёзларини уз ичига олувчи инвестицион

мухитдир. Турли мамлакатларнинг зоналаридаги маъум бир имтиёзларнинг фарқи бор, умуман олганда эса улар бир хилдир.

ЭИЗда амал қилувчи энг куп тарқалган имтиёзлар қуйидагилардир:

- * зонага олиб кирилувчи машина, асбоб-ускуналар, хом ашё ва ишлаб чиқаришни ташкил қилиш учун компонентларга туланадиган турли хил туловлардан тула озодлик;
- * чет эл фирмаларини солиқлар тулашдан озод қилиш (вакцинчалик) ҳамда қолган барча солиқлар ва туловларни тулашда имтиёзлар яратиш;
- * имтиёзли кредитларни яратиш;
- * бинолар, транспортни имтиёзли тарифлар буйича ижарага бериш;
- * ЭИЗга киришни чет эл инвесторлари учун соддалаштириш ва эркин тадбиркорликни қафолатлаш.

ЭИЗнинг характерли хусусияти ишчи кучини ишлатишни назорат қилиш (асосан хизматчиларнинг ижтимоий ҳимоясини чегаралаш, ЭИЗ ҳудудида профсоюзларнинг фаолиятини таъқиқлаш, минимал маош ва иш куни давомийлигининг максималлаштиришида иш фаолиятининг тухтатилиши, тадбиркорларни ижтимоий сугурта фондларига туланадиган туловлардан озод қилиши ва хоказо). Бундай режим чет эл тадбиркорларининг қушимча фойда олишини таъминлайди.

Қулай инвестицион мухитда нисбатан арзон ишлаб чиқариш омиллари, инвесторлар учун молиявий- маъмурий имтиёзлар мавжуддир.

ЭИЗнинг ташкил қилиниши ва амал қилишининг жаҳон тажрибасида жаҳон бозорига интеграцияни қучайтириш халқаро иқтисодий муносабатларни қуллаб-қувватлаш (эркин савдо зоналари, экспорт учун ишлаб чиқариш, божхона ва бошқалар) учун тузилган зоналар билан бир қаторда, маълум бир фаолият ва ишлаб чиқариш тармоқларини қуллаб-қувватлайдиган махсус режимли зоналар тузилган (қолган районларни ривожлантириш зоналари, туристик зоналар, агрополислар ва бошқалар).

Шунинг учун, ЭИЗни ташкил этилиш мақсадлари бир-биридан фарқ қилиш мумкин. АКШ, Буюк Британия каби саноати ривожланган мамлакатларда, ЭИЗ майда ва урта бизнесни депрессив районларда ривожлантиришга йуналтирилган минтақавий сиёсатни амалга ошириш учун ташкил этилган. Шу мақсадда бундай районларда иш юритувчилар учун бошқа районлардагига нисбатан купрок молиявий имтиёзлар ва фаолият эркинлиги берилган. Бу программалар чет эл капиталини жалб қилиш учун махсус тузилмаган. Худди шу мақсадда ЭИЗ ривожланаётган мамлакатларда тузилган, натижада қолоқ мамлакатлар динамик ривожланаётган мамлакатларга айланди. Бундай давлатларга Сингапур, Туркия қиради. Саноати ривожланган мамлакатлардан фарқли равишда, бу мамлакатларда ЭИЗ чет эл капиталини жалб қилиш учун тузилган. Алоҳида таъқидлаб утиш жоизки, бу давлатларда чет капиталини жалб қилиш мақсади миллий иқтисодиётни ривожлантириш эмас, балки жуда куп даромад олиш эди. Шунинг учун ривожланаётган мамлакатлар билан ривожланган мамлакатларнинг трансмиллий капитали билан ҳамкорликда қизикишлар паритетини топиш динамик иқтисодий ривожланиш учун

мухим шарт булиб хисобланади. Бунинг ишлатилиши ЭИЗ нинг давлатга чет эл капиталини жалб килишнинг умумий стратегиясига кушилиши осон булади.

РАН шаркшунослик институтининг тадқиқотига кура, 26 давлат буйича ЭИЗ га чет эл капиталини жалб килиш учун сарфланган маблаг уртача хисобда 4 доллар 1 доллар чет эл инвестициясига тугри келади. Масалан, Хитойдаги 4 та ЭИЗда 80-йилларнинг охирига келиб чет эл инвестициялари 4 млрд.долларни ташкил этди. Айни пайтда узининг бошлангич инвестициялари 22 млрд. доллардан ошган, бу эса 5,5 марта купрокдир. ЭИЗ уйи инфраструктураси давлатнинг марказийлашган воситалари хисобига ташкил килинган. Табиийки, бундай харажатлар ЭИЗ узок муддат давомида юкори фойдалилик билан амал килган пайтдагина копланади.

Ривожланаётган мамлакатлардаги ЭИЗ умумий хусусиятларига ва ривожланиш даражаларига эга. Биринчидан, махсус худудий бирликлар сифатида улар худудини кенгайтириш, савдо ва ишлаб чиқариш фаолиятининг масштабини катталаштириш тенденциясига эга. Шу билан бирга, улар инфраструктурасини доимо яхшилаб, ташки дунё билан янада кулай шароитлар яратади. Иккинчидан ЭИЗ бошқарувининг махсус режими чет эл тадбиркорлари учун янада либераллашган ва имтиёзли булмокда. ЭИЗ нинг иктисодий интернационаллашуви тенденцияси яккол кузга ташланади. Буларнинг ичида трансмиллий корпорациялар жойлашмокда. Учунчидан, ЭИЗ фаолиятининг амал килиш жараёнида савдо сотик ва саноатнинг куп кисми амалга ошади. Туртинчидан, замонавий НТР ичида янги ва юкори технологияни ишлаб чиқиш билан боглик булган илм-талаб ишлаб чиқариш жамланган ЭИЗга катта ахамият беради.

Гап шундаки, ЭИЗнинг ривожланиши амалга оширилаётган умумий иктисодий ислохатлар доирасида юз беради ва ЭИЗ ривожланишинг катализатори булиб хисобланади. Ривожланаётган мамлакатларнинг колган худудларга таъсири даражиси анча чегараланган. Саноати мамлакатлар учун бундай таъсирнинг таркалиши масаласи куйилмаган. ЭИЗ нинг ташкил килиниши маълум минтаканинг тадбиркорлик фаолиятини тиклаш ёки иктисодиётнинг у ёки бу тармогида эътиборни жамлашда катта роль уйнайди. Бундан ташқари, ЭИЗнинг ташкил килиниши сармойани киритиш ва уларни кейинчалик ривожлантириш билан асосланади. Марказлаштирилган ёрдамсиз уларнинг хаёти йук.

ЭИЗнинг муваффақиятли амал килишининг куплаб намуналари билан бирга уларни муваффақиятсиз ташкил килиш хам мавжуд. Шундай килиб, Шри-Ланка, Сенегалда ва бошка мамлакатлардаги хар хил турдаги ЭИЗ факатгина муваффақиятсиз булиб колмасдан, балки амал килиш томондан тухтатилган. Бундай вазиятнинг асосий сабабларига куйидагиларни киритиш мумкин:

- сиёсий
- иктисодий

- ташкилий.

Сиёсий сабаблар мамлакатдаги умумий мувозанатсизлик фуқароларнинг хавотири, хаттоки харбий харакатлар билан боглик.

Иктисодий сабабларга инвесторларнинг фикрига кура зонадаги инвестиция режими коидаларининг жуда хам кийин ва чалкашиб кетиши билан боглик. ЭИЗ бошқарувининг бюрократик ташкили, чет эл инвесторини зонада руйхатдан утказиш буйича куплаб нолойик жараёнларнинг амалга ошиши, ёмон таргибот ва махсус зонанинг афзалликларини ёмон реклама килиш-буларнинг хаммаси ЭИЗнинг тақдирида уз аксини топади

9.4. ЭИЗнинг ташкил этилиши ва амал килиш механизми.

ЭИЗни Россия ва МДХда ташкил килишнинг асосий вазифаси миллий хужаликларнинг жахон иктисодиетига интеграциялашувидир. Бу зоналарнинг амал килишини лойихалаштириш ва ташкил этиш фаолияти халқаро тажриба ва Европа иктисодий хамкорлиги талабларига асосан амалга оширилади. Айни пайтда лойихалаштирилувчи хар бир ЭИЗнинг хусусияти кузда тутилади. Улар жойлашиши, объектнинг характери, маҳаллий шарт-шароитлар ва минтака, шаҳар, ҳудуднинг вазифалари билан аниқланади.

ЭИЗни ташкил килишнинг биринчи қадами , бу унинг мақсади ва вазифасини аниқлаш. Коидага биноан , улар бир-бири билан узвий боглик. Шундай килиб, комплекс характерга эга зоналарнинг мақсади табиий ресурсларни узлаштиришни тезлатиш ва шу асосда экспорт потенциалини ривожлантириш , энг янги технологияни киритиш йули билан замонавий ишлаб чиқаришни ривожлантириш, бозор алоқаларини ривожлантиришда тажрибани орттириш ҳисобланади. Курсатилган мақсадлардан келиб чиққан ҳолда ЭИЗни ташкил килиниш вазифалари урнатилади.

Бундай вазифалар каторига куйидагиларни киритиш мумкин:

- чет эл капиталини жалб килиш
- зонани ички иктисодиет ва жахон бозори уртасидаги богловчи сиффатида ишлатиш
- янги хужалик ислохатларини ишлаб чиқиш
- уз ва чет эл тадбиркорларининг хужалик фаолиятини яхшилаш учун имтиёзли шароитларни яратиш

ЭИЗни ташкил килиш-кийин жараён. У уз ичига турт босқични олади:

1. Лойихалаштиришдан олдинги давр.
2. Бошлангич давр.
3. Ташкил килиш даври.
4. Амал килиш даври.

Бошлангич даврда ЭИЗни ташкил килиш мулжалланган ҳудуднинг маъмурияти мутахассисларини жалб килиб, ташкил килишнинг мақсадини

аниклайди,ЭИЗнинг максдий йуналиши ва тармокли таркиби белгилайди,хамда бошка параметрларни шакллантиради.

Олиб борилган ишларнинг натижаларига асосан ЭИЗни лойихалаштириш карори ва унинг расмий тан олиниши учун керак буладиган хужжатларни тайёрлаш карори кабул килинади.

ЭИЗни ташкил килиш хакидаги карор кабул килингандан кейин унинг амал килишига кириш даври бошланади,яъни асосий элементларининг инфраструктурасини шакллантириш, тадбиркорлик фаолиятининг шартларини аниклаш.Бундан кейин зонанинг амал килиш даври бошланади.

Мухокама учун саволлар

1. Эркин иктисодий зоналар тузишнинг асосий максдлари нима?
2. Эркин иктисодий зоналарнинг кандай шакллари мавжуд?
3. Узбекистон Республикасида эркин иктисодий зоналар ташкил килиш истикболлари хакида фикрингиз?

Адабиётлар

- 1.Гончарова О. “Торговые барьеры на пути к свободной международной торговле” Российский Экономический Журнал №8,2001 г.
2. Балаков П. “Международные торговые отношения и расчёты” . Москва. 2000 г.
3. Пряхин Н. “Международные торговые объединения и организации” Российский Экономический Журнал №2 2001.

10-мавзу: Халқаро савдода ташқи савдо операцияларини ташкил қилиш.

10.1.Ташқи иқтисодий шартномалар. Ташқи савдо олди-сотдилари шартномалари тушунчаси ва унинг шакллари.

10.2.Ташқи иқтисодий шартномаларни субъектлари.

10.3.Олди-сотди шартномаларини ҳуқуқий тузиш ва тартибга солиниши.

10.4.Олди-сотди шартномаларини бажариш.

10.1.Ташқи иқтисодий шартномалар. Ташқи савдо олди-сотдилари шартномалари тушунчаси ва унинг шакллари.

Ташқи иқтисодий шартномаларга пудрат шартномалари, саноат объектлари қуришда техник ёрдам бериш бўйича турли хизматлар курсатиш шартномалари, шунингдек ташқи савдо товарлар олди-сотдиси бўйича шартномалар қиради. Қуйида ташқи савдо товарлар олди-сотдиси бўйича шартномалар ҳақида суз боради.

Халқаро товарлар олди-сотдиси бўйича шартномалар ҳақидаги 1980 йилги Вена конференцияси бундай шартномалар деганда тижорат корхоналари турли давлатларда жойлашган томонлар уртасида тузилган олди-сотди шартномаларини тушунади.

Олди-сотди шартномаларининг турли шакллари мавжуд.

Бир марталик етказиб бериш шартномаси - бир марталик келишув бўлиб, унда маълум кунда, маълум вақт мобайнида, маълум даврда келишилган миқдордаги товар етказиб бериш назарда тутилади. Товар етказиб бериш белгиланган вақт мобайнида бир ёки бир неча марта амалга оширилади. Мажбуриятлар бажарилгандан кейин шартнома амал қилишдан тухтайди.

Бир марталик шартномалар қисқа муддатли ва узок муддатли бўлиши мумкин.

Доимий етказиб бериш шартномалари - шартномада келишилган муддат мобайнида маълум миқдорда доимий равишда товар етказиб беришни назарда тутлади. Бунда муддат қисқа муддатли (одатда бир йил) ва узок муддатли (5-10 йил, айрим ҳолларда ундан ҳам кўпроқ) бўлади.

Мажмуа усқуналари етказиб бериш бўйича шартномалар - усқуналар экспорттери ва олувчи-импорттерлар, шунингдек бундай етказиб беришларни тулдиришда қатнашувчи ихтисослашган фирмалар уртасида алоқа мавжудлигини назарда тутлади. Бунда бош етказиб берувчи тулик мажмуа ва уз вақтида етказиб бериш, шунингдек сифат учун жавоб беради.

Товар учун ҳақ тулаш шаклига қараб пул билан ҳақ тулаш ва тулик ёки қисман товар шаклида ҳақ тулаш шартномалари фарқланади. Пул билан ҳақ тулаш шартномаларида томонлар келишган валюта, шартномада назарда тутилган тулов усуллари (нақд пул, авансли ва кредитли тулов) ва ҳисоб-китоб шакллари (инкассо, аккредитив, чек, вексель) қулланилади.

Хозирги пайтда аралаш шаклдаги тулов шартномалари кенг таркалган. Масалан, мақсадли кредит шартларида корхонани “калит остида” куришда тулов қисман пулда қисман товар шаклида амалга оширилади.

Бизнинг мамлакатимизда бартер келишувлари - бир товарни бошқа товарга оддий, келишилган миқдорда айирбошлашни назарда тутувчи товар айирбошлаш ва уринни тулдириш келишувлари кенг таркалган. Бу келишувларда ё узаро етказиб бериладиган товарлар миқдори ёки қандай суммага тенг товар етказиб берилиши белгиланади.

Оддий уринни тулдириш келишуви - товар айирбошлаш келишуви қаби тенг қийматдаги товарлар етказиб беришни назарда тутуди. Аммо товар айирбошлаш келишувидан фарқли равишда оддий уринни тулдириш келишувида томонлар томонидан нархларнинг узаро келишиб олинishi ҳам қузда тутилади. Бундай келишувда одатда иккита эмас, бир неча товарлар курсатилади.

10.2. Олди-сотди шартномаларининг субъектлари

Халқаро тижорий шартномаларнинг томонлари контрагентлар деб аталади. Халқаро тижорий операцияларининг асосий қисми фирмалар томонидан амалга оширилади. Фирма деганда саноат, савдо, курилиш, транспорт ва кишлок хужалигида фойда олиш мақсадида хужалик фаолияти юритувчи корхона тушинилади. Хар бир фирма уз мамлакатининг савдо руйхатида руйхатга олинади. Жахон хужалигида иштирок этувчи корхоналар қуйидагиларга булинади: 1)хужалик фаолияти курилиши ва амалга ошириладиган операцияларнинг характериға кура; 2)хуқуқий ҳолатиға кура; 3)мулк курилишиға кура; 4)миллий капиталға тегишлилигиға кура; 5)фаолият соҳасиға кура.

Биринчи гуруҳға саноат, савдо, транспорт, транспорт-экспедиторлик, сугурта, инжниринг, ижара, туризм, реклама ва бошқа соҳалардаги фирмалар.

Иккинчи гуруҳға шахсий тадбиркорлар ва тадбиркорлар бирлашмалари қиради.

Учинчи гуруҳға хусусий, давлат ва кооператив фирмалар қиради.

Туртинчи гуруҳға миллий, хорижий ва кушма фирмалар қиради.

Бешинчи гуруҳға халқаро соҳада фаолият курсатувчи фирмалар - аввало трансмиллий корпорациялар қиради.

Афсуски, ушбу иш ҳажми хар бир тушунча моҳиятини очиб бериш имконини бермайди.

10.3. Ташки иқтисодий шартномаларнинг хуқуқий тартибға солиниши.

Ташки иқтисодий шартномаларни тартибға солишда минтақавий ва универсал характердаги халқаро шартномалар катта роль уйнайди.

Ташки иқтисодий шартномаларни тартибға солувчм катор халқаро келишувлар мавжуд. Бу биринчи навбатда “халқаро товарлар олди-сотдиси

хакидаги бир хил конун хакидаги” ва “халқаро товарлар олди-сотдиси тузиш тартиби хакидаги бир хил конун хакидаги” 1964 йилда Гаага конвенциясидир. Бу конвенцияларга кам сонли давлатлар имзо чекканлари учун улар кенг тарқалмаган. Ўзбекистон бу конвенцияга аъзо эмас. БМТнинг 1980 йилдаги халқаро товарлар олди-сотдиси хакидаги конвенцияси (куйида 1980 йилши Вена конвенцияси) катта аҳамиятга эга.

Ушбу конвенция универсал ва келишувчанлик характериға эга чунки унда турли ҳуқуқий тизимларнинг тамойиллари ҳамда ривожланаётган давлатларнинг янги халқаро иқтисодий тартиб урнатилишидан мафаатдорлиги эътиборға олинган. 1964 йилги Гаага конвенцияси Вена конвенциясига кушилган.

Ташки иқтисодий шартномалар, айникса, халқаро товарлар олди-сотдиси шарномалари тузишда халқаро ананалар катта рол уйнайди. Савдо ҳамкорлари уртасида савдо анъаналари буйича келишмовчиликлар келиб чиқмаслиги учун халқаро савдо палатаси 1953 йилда инкотермс тупламини чиқардию Ҳуқуқий нуқтаи назардан “ИНКОТЕРМС” факултатив характериға эга булган коидалар тупламидир. 1990 йилги коидага кура ушбу коидаларға амал қилмокчи булган савдогарлар шартномада буни курсатиб утишлари керак.

Олди сотди шартномаларини тузиш.

Шартноманинг таркиби.

Шартномани тузиш иккити асосий босқичдан иборат. Булар шартнома тузишни таклиф қилиш (оферта) ва таклифни қабул қилиш (акцепт).

Оферта иккита талабға жавоб бериши керак: у уз ичига таклиф қилинаётган шартноманинг барча муҳим пунктларини олиши ва аниқ шахсға ёки ноаниқ шахсларға йуналтирилган булиш керак. Юқоридаги талаблардан бирининг йуқлиги шартнома тузиш хакида таклиф йуқлигини билдиради. Амалда кишиларға оферта булмаган муружатлар учраб туради. Уларни шартнома тузиш буйича музокарларға таклиф сифатида қараш керак. Буларға турли реклама ва эълонлар қиради.

Акцепт деганда оферент томонидан таклиф қилинган шартларда адресат томонидан шартнома тузишға розилик тушунилади. Акцепт шартнома тузиш хакидаги таклифи курсатилган шартларға жавоб бериши керак. Икки томон экспортёр ва импортёр савдо шартномаси буйича келишувға келганларида шартнома тузилган ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси конунчилигиға мувофиқ шартнома тузиш жойи акцепт олинган жой ҳисобланади.

Олди- сотди шартномасининг таркиби.

Ташки савдо шартномалари одатда куйидаги булимларға эга:

1. Томонларни белгилаш
2. Шартноманинг предмети
3. Шартноманинг нархи ва умумий суммаси
4. Товарларни етказиб бериш муддати
5. Тулов шартлари

6. Товарларни кадоклаш
7. Мулк ҳукукининг утиши
8. Сотувчиларнинг кафолатлари
9. Жарима ва зарарни коплаш
10. Форс-мажор
11. Сугурта
12. Арбитраж

Агар шартноманинг предмети машина, ускуналар булса шартномада техник шароитлар текширишлар ва қабул қилиш шартлари қаби булимлар булиши мумкин.

Шартноманинг асосий шартларидан ташқари томонлар узаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни аниқловчи қушимчалар киритишлари мумкин халқаро савдода маълум товарлар олди-сотди буйича намунали шартномалардан кенг фойдаланилади. Бундай шартномалар купинча дон маҳсулотлари, шакар, пахта, ёғоч маҳсулотлар ва бошқалар билан савдода қулланилади.

Олди сотди шартномасининг бажарилиши.

Шартномани бажариш деганда кредитор томонидан ҳуқуқларини амаалаг оширилиш ва қарздор томонидан қелишувда қурсатилган мажбуриятларни бажарилиш тушунилади. Шартномани бажариш асосида ётган бош тамоил мажбуриятларни бажариш тамоили ҳисобланади.

Ташқи савдо олди- сотди шартномасининг бажариш предмети товар ҳисобланади.

Товар етказиб бриш муддати деганда сотувчи товарни олувчи мулкига бериши керак булгн вақт тушунилади. Товар бир вақтда ёки қисмларга булинган ҳолда етказиб берилиши мумкин. бир вақтда етказиб беришда аниқ вақт белгиланади. Қисмларга булиб етказиб беришда етказиб бериш орасидаги муддат белгиланади.

10.4. Олди сотди шартномасининг бажарилишини таъминлаш.

Олди сотди шартномасини бажарилишини таъминлаш мажбуриятни бажаришда муҳим аҳамиятга эга. Шарнома буйича уз мажбуриятларини бажарган кредиторнинг ҳуқуқлари қарздор томонидан уз мажбуриятларини бажармаслиги туфайли бузилиши мумкин. Бундай ҳолатни олдини олиш учун фуқаролик ҳуқуқида маҳсус чоралар ишлаб чиқилган бу чоралар бажаришни таъминлаш усуллари деб аталади ва уларга қуйидагилар қиради:

1. “неустойка”- қарздор мажбуриятларни бажармаган ҳолда кредиторга тулаши керак булган пул миқдори.
2. “поручителство”- жавоб берувчи бошқа шахснинг кредиториға уша шахс томонидан уз мажбуриятларини бажарилишини кафолатлайди.

3. “Залог” кредитор карздор томонидан мажбурият бажарилмаганда “залог” га куйилган мулк кийматидан зарарни коплаши мумкин.
4. “Задатк”- томонлардан бири бошқасига шартнома тузилганлиги ва унинг бажарилишини таъминлаш учун берадиган пул суммаси.
5. “Кафолат”- бир томондан банк ташкилоти, бошқа томоннинг карзларини туланишини таъминлаш учун берилади.

Таъминлаш ва Бажариш усуллари кушимча характерга эга шунинг учун булар амалга ошиши учун томонлар учун мажбурий булган норматив актларда ёки томонлар тузган ёзма шаклда булиши керак. Ташки савдо амалиётида баъзи бир бошқа таъминлаш чоралри хам кулланилади:

1. Шартномага эришилгандан кейин нархнинг бир кисмини тулаш шarti. Унинг мохияти шундаки шартномага шундай пункт кушиладики унга мувофик олувчи сотувчига туловларнинг асосий кисмини олдиндан бериб колганини товарнинг хаммасини олгандан кейин ва унинг сифатини текширгандан кейин тулайди. Сотувчи томонидан мажбуриятлар бажарилмаганда бу сумма олувчи ихтиёрида колади.
2. Мулк хукукини саклаш хакидаги суз бунга кура сотувчи олучи томонидан товар киймати тулик тулангунча унга хукукини саклаб туради.

Мухокама учун саволлар

1. Ташки савдо операцияларининг кандай куринишларини биласиз?
2. Халкааро савдода савдонинг кандай усуллари кулланилади?
3. Кандай шартларда шартнома мукаммал хисобланади?
4. Халкааро савдода товар нархининг роли канака?
5. Халкааро савдода хисоб китобларнинг кандай шакллари мавжуд?

Адабиётлар

1. Гончарова О. “Торговые барьеры на пути к свободной международной торговле” Российский Экономический Журнал №8, 2001 г.
2. Балаков П. “Международные торговые отношения и расчёты” . Москва. 2000 г.
3. Пряхин Н. “Международные торговые объединения и организации” Российский Экономический Журнал №2 2001.

ИЗОЩИ ЛУГАТ

Худудий ихтисослашув алохида мамлакатлар, мамлакат гурухлари ва минтакалар буйича амалга оширилади.

Ихтисослашувнинг асосий турлари:

Буюмли, яъни алохида махсулотларни ишлаб чиқаришдаги ихтисослашув;

Деталли, яъни алохида қисмлар ёки махсулотлар булақларини ишлаб чиқаришдаги ихтисослашув;

Технологик, ёки мухлатли, яъни алохида операцияларни амалга ошириш ёки алохида технологик жараёнларни бажаришдаги ихтисослашув, масалан йигиш, бирлаштириш ва х.к.

Кооперация – бу фаолиятлар бирлашувининг мураккаб жараёнидир. У турли қуринишларга ажратилади:

Шакли буйича (иктисодий кооперация, саноат ҳамкорлиги ва б.);

Мухлати буйича (ишлаб чиқаришдан олдинги, ишлаб чиқариш давридаги, тижорат давридаги);

“Неустойка”- қарздор мажбуриятларни бажармаган ҳолда кредиторга тулаши керак бўлган пул миқдори.

“Поручительство”- жавоб берувчи бошқа шахснинг кредитorigа уша шахс томонидан уз мажбуриятларини бажарилишини қафолатлайди.

“Залог” кредитор қарздор томонидан мажбурият бажарилмаганда “залог” га қуйилган мулк қийматидан зарарни қоплаши мумкин.

“Задаток”- томонлардан бири бошқасига шартнома тузилганлиги ва унинг бажарилишини таъминлаш учун берадиган пул суммаси.

“Кафолат”- бир томондан банк ташкилоти, бошқа томоннинг қарзларини туланишини таъминлаш учун берилади.

АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ АСОСИЙ АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. 2003 йил якунлари ва 2004 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йъналишларига бағишланган Вазирлар Маъқамаси мажлисидаги маърузаси.- “Ўзбекистон овози” газетаси, 2004 йил 10 февраль, 16 сони.
2. Ўзбекистон Республикаси президентининг “Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йъналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” Фармони, “Халқ сўви”, 2005 йил, 15 июнь.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. – Тошкент. “Ўзбекистон” Нашриёт-МАТБАА Ижодий уйи, 2005 й.
4. Герчикова И.Н. "Международное коммерческое дело". Учебник. Изд. 2-е перераб. и допол. М.: Юнити – Дана, 2001 г.
5. Дюмулен И.И. Международная торговля услугами. –М., 2003.
6. Дюмулен И.И. Международная торговля.Тарифное и нетарифное регулирование.М., ВАВТ 2004
7. Данилова Е.В. ВТО: регулирование торговли услугами, М., Академкнига 2003
8. Дюмулен И.И. Всемирная торговая организация, М., Экономика 2003
9. Данильцев А.В. Данилова Е.В.,Медведков М.Ю. Основы торговой политики и правила ВТО.-М., Международные отношения. 2005
10. Тишков В.Н Внешнеторговая политика: тарифное и нетарифное регулирование внешней торговли, учебное пособие, С-Птб. Гос. университет экономики и финансов. 2004.
11. Хлопов А.В Теория международной торговли. 2003.
12. Фомичев В.И Международная торговля, уч. для студентов вузов. 2003
13. Шепенко Р.А Антидемпинговый процесс. 2003
14. Улин Б. Межрегиональная и международная торговля. Пер. с англ. М.: дело, 2004г.

ЎШ ИМЧА АДАБИЕТЛАР.

1. В.П. Астахов. Экспортные и импортные операции. М.: Инфра-М., 2001г.
2. Данильцев А.В.. Международная торговля. Инструменты регулирования. Учебно-практическое пособие. Изд.2-е перераб. М.: Деловая литература, Палеотип, 2004г.
3. Дегтярёва О.И.,Полянова Т.Н.,Саркисов С.В.. Внешнеэкономическая деятельность. М.: Дело, 2004г
4. Дюмулен И.Н. Всемирная торговая организация. –М.: ЗАО Экономика, 2003.
5. Зенкин И.В. Всемирная торговая организация в схемах. Тест. М., 2003.
6. Калюжанова Н.Я. Конкурентоспособность регионов в условиях глобализации. –М.: ТЕИС, 2003.
7. Карпухина Е.А.. Международные стратегические альянсы.М.: Дело и Сервис, 2004 г.
8. Под ред. Смитиенко Б.М.. Международные экономические отношения. Учебник. М.: Инфра-М, 2004г.
9. Принципы международных коммерческих договоров. М.: Международные отношения, 2003г.
10. "Экспортно - импортные операции между государствами СНГ", М.: 2001 г.
11. Принципы международных коммерческих договоров. – М.: Международные отношения, 2003.
12. Устинов И.Н. Мировая торговля: Статистическо - энциклопедический справочник. –М.: ЗАО Экономика, 2002.
13. Нетарифные инструменты защиты национального рынка от недобросовестной конкуренции: Учебное пособие. –М.: РИО РТА, 2001.
14. Смирнов П.С. Национальная безопасность: вопросы торговой политики.–М.: Изд. Дом Экономическая газета, 2001.
15. Юрасов А.В. Электронная коммерция.-М: Дело, 2003.
16. WWW. Gov. UZ;
17. WWW. Ziyο. UZ;
18. WWW. Marketolog. Ru.

И Л О В А Л А Р

Адабиётлар шархи

1. Памбухчианц О.В. Технология розничной торговли. Учебник. Москва: Издательский дом «Дашков и К», 2000.

Ушбу дарсликда ЎС авдо жараёнлари технологияси ва уни ташкил этиш Ўфанига таалуқли қуйидаги мавзулар ёритилган:

1. Технология снабжения розничных и оптовых предприятий.
2. Тара и тарные операции.
3. Технология приёмки товаров.
 1. Технология хранения и подготовки товара к продаже.
 2. Технология размещения и выкладки товаров в торговом зале.
 3. Технология продажи товаров.

2. Егоров В.Ф. Организация торговли. Учебник. Москва-Санкт-Петербург: Питер.2004 г.

Ушбу дарсликда ЎС авдо жараёнлари технологияси ва уни ташкил этиш Ўфанига тегишли қуйидаги мавзулар ёритилган:

1. Торговые и технологические процессы в торговых предприятиях.
2. Оптовые торговые структуры.
3. Организация тарного хозяйства.
4. Организация тарного хозяйства.
5. Товарные склады в торговле.
6. Организация работы на складах.
7. Транспортные операции.

3. Л.П.Дашков, В.К.Памбухчианц. Организация, технология и проектирование торговых предприятий. Учебник. Москва: ИВЦ Маркетинг, 2001 г.

Ушбу дарсликда ЎС авдо жараёнлари технологияси ва уни ташкил этиш Ўфанига таалуқли қуйидаги мавзулар ёритилган:

1. Основы построения процесса товародвижения.
2. Оптовые торговые предприятия, их функции, типы и виды.
3. Товарные склады, их устройство и планировка.
4. Технологическое оборудование складов.
5. Тара и тарные операции в торговле.
6. Организация перевозки товаров.

**Халкаро савдо” фанидан ахборот
технологияни куллаш буйича
тайёрланган материаллар**

Мавзунинг таркибий тузилиши:

Кириш

1. Ташки савдо жараёнларини давлат томонидан тартибга солиш ва ривожлантиришнинг назарий-услубий асослари.
2. Экспортга йуналтирилган ташки савдо сиёсати ва уни давлат томонидан куллаб-қувватлашнинг халқаро тажрибаси.
3. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида Ўзбекистонда экспортёрларни давлат томонидан куллаб-қувватлаш тизимининг ҳозирги ҳолати ва уни такомиллаштириш истикболлари.

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

Мавзунинг мақсади:

Айрим мамлакатлар ташқи савдо сиёсатини илмий нуқтаи назардан тадқиқ этиш, унинг ижобий томонларини умумлаштириш асосида Ўзбекистонда экспортга йуналтирилган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегияси ва экспортёрларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш борасида хулосалар бериш.

Мавзунинг вазифалари:

- экспортга йуналтирилган ташки савдо сиёсати ва экспортрларни давлат томонидан куллаб-кувватлаш тизимини шакллантириш заруриятини назарий-услубий жихатдан асослаш;
- экспортёрларни давлат томонидан куллаб-кувватлаш тизимининг халқаро тажрибасини таҳлил этиш;
- Ўзбекистонда экспортёрларни давлат томонидан куллаб-кувватлаш тизимининг ҳозирги ҳолатига танқидий баҳо бериш ва уни такомиллаштириш бўйича хулоса килиш.

**Ривожланган мамлакатларда экспортни
рағбатлантириш тизими ва унинг
асосий шакллари:**

- экспортни кредитлаш;
- экспорт кредитларини давлат томонидан кафолатлаш (ёки сугурталаш);
- экспортёрларга имтиёзли солиқ механизмини куллаш;
- махсус фондлар доирасида экспорт лойихалари ва дастурларини ишлаб чиқиш, молиялаштириш;
- маъмурий-ҳуқуқий ва ташкилий чора-тадбирлар орқали куллаб-қувватлаш;
- маҳаллий инвесторларнинг хориждаги инвестиция фаолиятига кумаклашиш;
- капитал қуйилмаларни узок муддатли жойлаштириш;

**Ривожланган мамлакатларда экспортёрларга
курсатиладиган
амалий ёрдамлар:**

- дунё микёсида экспорт ва кишлок хужалигини куллаб-қувватлаш максатида йилига қарийб 500

млрд. АКШ доллари микдоридаги молиявий маблаглар ажратилади.

- АКШ, Европа Иттифоқи (ЕИ) ва Японияни кушиб ҳисоблаганда бу курсаткич 184 млрд. АКШ долларини ташкил этади.

Хусусан:

1. ЕИда бу курсаткич 40 млрд, евро ни ёки 52 млрд. АКШ долларини;
2. АКШда 100 млрд. доллар микдоридаги экспорт субсидиялари ажратилади:

- 40% кишлок хужалиги экспортёрларини дотациялаш учун; - 38% экспорт кредитларини сугурталаш учун сарфланади.

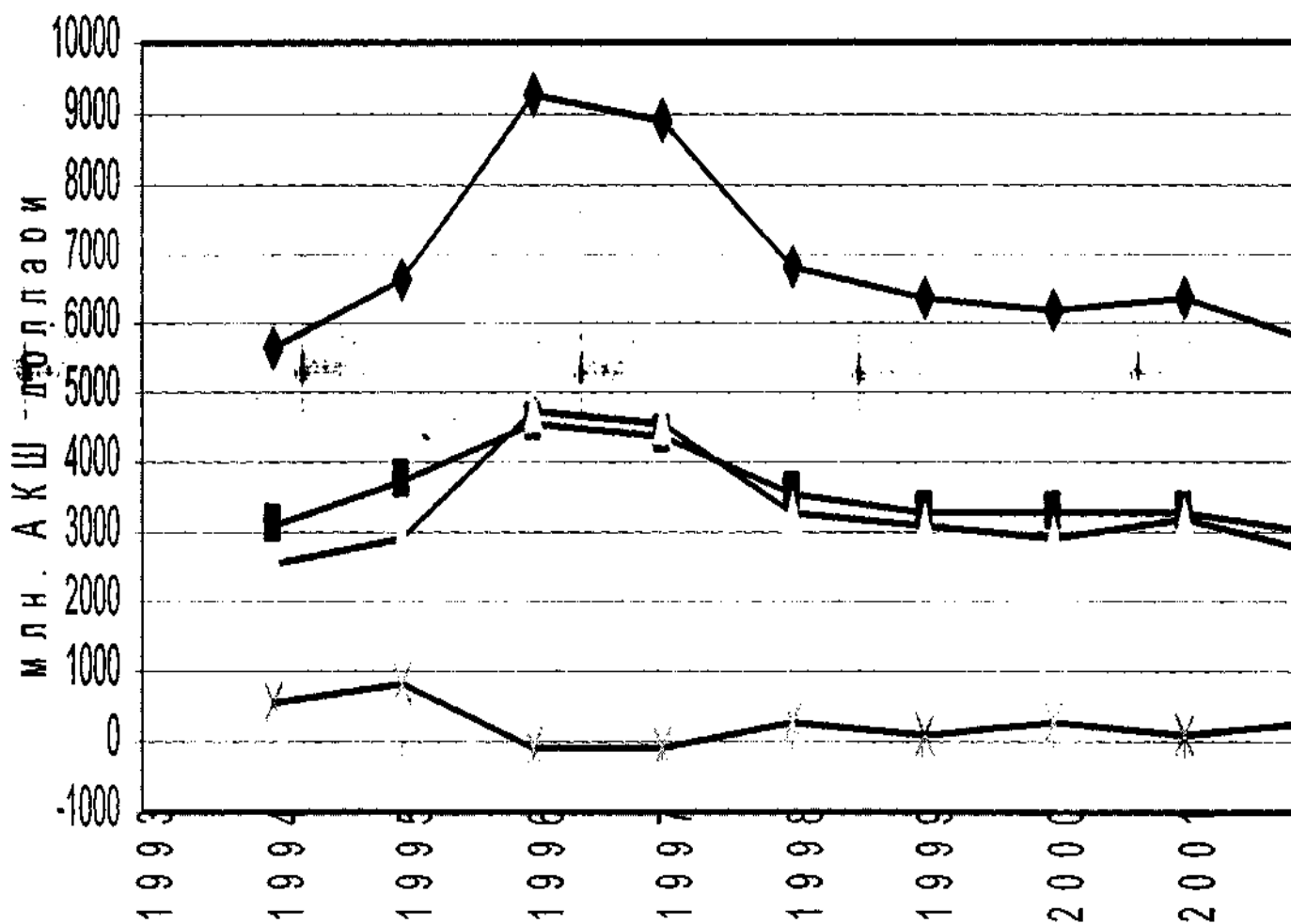
Айрим ривожланган мамлакатлар ЯИМ, экспорти ва импортидаги йиллик узгаришлар, (олдинги йилга нисбатан % хисобида)

Мамлакатлар:	ЯИМ			ЭКСПОРТ			ИМПОРТ		
	2000	2001	2002	2000	2001	2002	2000	2001	2002
АКШ	4.1	1.2	2.3	9.5	-4.6	-1.2	13.4	-2.7	3.4
Германия	3.0	0.6	0.2	13.2	4.7	2.9	10.0	0.1	-1.3
Б. Британия	3.6	2.6	1.0	13.3	1.1	0.4	15.4	-0.2	0.4
Франция	2.4	-0.5	-0.7	12.4	-6.6	5.5	9.6	-0.6	-1.2
Япония	4.4	1.5	3.3	7.6	-3.7	1.6	8.1	-5.7	0.3
Канада	2.9	1.8	0.4	11.7	0.8	-0.7	9.4	0.2	0.1
Италия	3.0	1.1	0.7	12.2	5.3	0.1	11.1	4.4	-1.8
Австрия	4.0	1.3	0.7	9.7	0.7	-0.6	9.7	1.0	-1.1
Бельгия	7.5	4.0	0.1	16.4	4.7	-2.6	13.8	4.7	-1.9

**Экспортёрларни давлат томонидан куллаб-
кувватлашнинг иктисодий
самарадорлиги:**

- **Биринчидан**, давлат инвестиция ва институционал сиёсатининг самарали амалга оширилишига;
- **Иккинчидан**, махаллий ишлаб чиқарувчилар ва хорижий инвесторларга нисбатан рағбатларни етарли даражада шакллантирилганлигига;
- **Учинчидан**, экспорт уртача узиш курсаткичининг ЯИМ уртача узишига нисбатан тақдосланганда қарийб икки баробарга устуворлигининг таъминланганлигига боғлиқдир.

8-слайд

Ташки савдо айланмаси -Ж-Экспорт —Импорт —
Ташки савдо сальдоси

Калитли сузлар:

Ташки савдо сиёсати, экспорт, импорт, интеграция, валюта сиёсати, эркин савдо, протекционизм миллатлар рақбатбардошлиги, глобализация, халқаро рақобат, экспортга йуналтирилган сиёсат, иқтисодий узиш, экспортни қуллаб-қувватлаш тизими, маҳаллий ишлаб чиқарувчилар, жаҳон савдо тизими, жаҳон бозори, миллий иқтисодиёт, халқаро иқтисослашув, халқаро меҳнат тақсимоти.

10-слайд

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. И.С.Фомичев. Международная торговля. - М.: 1998 г.
2. Гольцберг. Международная торговля. -М.: 1998 г.
3. Е.Ю.Сергеев. МЭО: курс лекций. - М.: 2000 г.
4. Е.З&олевинская, И,Крозе. Мировая экономика (изд.) - Юрист, М.; 2002 г.
5. В.М.Кудров. Мировая экономика: Учебник. -М.:, изд-во БЕК, 2002 г.
6. Алимов Р.А., Бедринцев А.К. и др. Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики.-Т.: "Узбекистон", 2001.- с. 352.
7. Алимов А. Внешнеэкономическая деятельность Республики Узбекистан: взгляд в будущее.-Т.: Узбекистон, 1992.
8. Bakhtiyor A. Islomov. Once more on "Economic growth puzzle" of Uzbekistan//3КОНОМН4есКое обозрение.- №8-9, 2001.- с. 87-88.
9. Внешнеэкономическая политика и международная политика//Информационный бюллетень МВЭС РУз.- №1, 2001.-с. 17-24.(2 соат)

**Халкаро савдо” фанидан янги педагогик
технологияни куллаш буйича
услубий курсатмалар**

Жахон буйлаб савдо–сотик. (Ишбилармонлик уйини)

Кириш

Тарих. Иккинчи Жахон уруши совук уруш каби жахон савдо–сотигига жуда катта талофат етказди. Аммо Япония ва Олмония Иккинчи жахон урушидан сунг жуда тез кайта тикландилар. Хозирги даврда С С С Р, бошкарган тизим таркибига —кирган мамлакатлар Оврупа ва Жахон бозорларида жуда фаол катнашмоқдалар. Умуман, жахон садо–сотиги 1948 йилдан бошлаб тез кенгая бошлади. Кушма Штатлар жахон савдо–сотигининг кескин ривожланишида катнашдилар, айникса узларининг савдодаги фаолиятларини 1980 йилдан бошлаб жуда кучайтирдилар. Шунга карамасдан жуда куп америкаликлар жахон савдо–сотигига шубха билан карамоқдалар.

Масала. Назарияда жахон савдо–сотиги фойдасига далиллар жуда ишонарли келтирилади. Лекин чет эл ракобати туфайли америка заводларидаги ишчилар ишдан бушатилиб ва заводларнинг узини ёпишга тугри келса, мамлакат–фойдасини кузлашнинг энг яхши усусли америка корхоналарини химоя килиш эмасми?

Иктисодий тарих. Турли мамлакатларнинг фукарolari булган айрим шахслар амалга ошираётган жахон савдо–сотиги □ноль маблаг билан уйин□ эмас, яъни бунда бир савдогар хамкор ютказиб, натижада камбагаллашиб, шу вақтнинг узиде бошка хамкор ютиб, бойиб кетиши эмас. Ихтиёрий айирбошлаш куламининг ошиши хамма мамлакатлар иктисодиётининг яхшиланишига олиб келади, яъни купрок махсулот ишлаб чикарилиб ва камчилилик билан хизмат курсатилади.

Тушунчалар

Ихтиёрий айирбошлаш

Фойдалилик

Мақсадлар

*Айирбошланинг иштирокчилари узлари бахолаётган ихтиёрий айирбошланинг шахсий крникишга шахсий таъсирини тахдид килиш.

* Сабабларини ва фаолият натижаларини айирбошлани моделлаштирувчи машқда тушунтириш учун тахлилнинг иктисодий тамойилларидан фойдаланиш.

* Бозор хажмининг айирбошлаш жараёнига таъсирини бахолаш.

Дарсинг баёни

Аввал катнашчилар уқитувчилари уларга такдим этган кичкинагина совгадан олган узларининг шахсий мамнунликларига бахо берадилар. Сунгра улар икки раунддан иборат айирбошлаш уйин— моделида иштирок этадилар. Улар хар раунддан сунг, айирбршлаш натижасида узларига мулк булиб утаётган буюмлардан олаётган мамнунликларини кайтадан бахолайдилар. Уйиндан сунг, улар узларининг хатти—харакатларини турли мамлакатлар ахолиси орасида буладиган савдо жараёни билан солиштирадилар.

Талаб килинадиган вақт

* Битта дарс

* Материаллар

Хар бир катнашувчи учун биттадан катта булмаган арзон совга (кадокланган мева шарбати, совун, бодрок — поп корн), улар уралган булишлари ёки куринтирмайдиган халталарга солинган булишлари керак. Совгали халталарни гурухдарнинг номерига караб белгиланг. Хар бир гурухни турли— туман, бир— биридан фарк килувчи буюмлар билан таъминлашга харакат килинг.

Дарсни олиб бориш тартиби

Буюк Тушкунлик ва Иккинчи Жахон уруши жахон савдо—сотигини деярли икки ун йилликка тухтатиб куйганини тушунтиринг. Савдо—сотик хажми Иккинчи Жахон урушидан сунг тез суръатлар билан уса бошлади. Шу дарс давомида биз урушдан сунги даврда савдо—

сотик хажми тез суръатларда маълумотларни сизнинг ёрдамчингизга беришлари керак. Аввалги берган бахоларини факат айрибошлашда катнашганлар узгартиришлари мумкин.

9. Фойдалиликни бахолаш натижаларини эълон килинг.

Мисол:

Айирбошлашсиз	1 – айирбошлаш	2 – айирбошлаш			
Хаммаси булиб	Уртача	Хаммаси булиб	Уртача	Хаммаси булиб	Уртача
60	2	90	3	120	4

Нега ракамлар ошганини тушунтириб беришларини катнашчилардан суранг. (Катнашчилар арзон деб бахолаган буюмларини киммат деб бахолаган буюмларига алмашганлар. Бутун синф билан алмашишга имкон яратилганда алмашиш шартлари яхшиланади. Аввал таркатилган буюмлар узлигича колгани холда, буюмларни юкорирок бахолайдиганлар ихтиёрига утганига эътибор беринг. Буюмлар кийматини юкорирок бахоловчи шахслар ихтиёрига утишига шароит – яратилганлиги, ихтиёрий алмашишдан мамнунлик хосил булиши даражасини ошйшига имкон беради).

Нима учун хар бир янги раунд хам уртача, хам умумий мамнунлик даражасини ошишига олиб келди? (Алмашишнинг хар бир раунди катнашчиларига савдо – сотикнинг янги имкониятларини тадқиқ. килишга йул берди, бу эса уз навбатида янги буюмни топиш имкониятини оширди, бу катнашчиларнинг коникиш даражасини ошйшига сабаб булди).

Алмашиш натижаларидан катнашчиларнинг хаммалари хам тулик мамнуният хосил килишдими? (Эхтимол йук уларнинг баъзилари узлари хохлаган алмашувни амалга ошира, олмаганлар, бошкалари янглишиб керак буюм урнига, узлари хохламаган буюмга алмашган булишлари мумкин, учинчилари эгаси беришга рози булмаган буюмни олишни хохлаган булишлари мумкин. Урта хисобда гурухдагиларнинг барчаси мамнуният даражасини оширдилар, аммо баъзи

катнашчилар ютмай ҳам колган булишлари мумкин. Айирбошлаш ҳамма ҳам уз мамнуният даражасини оширади ёки ошишини кафолатлайди дегани эмас.)

Энди уз тахминингизни айтинг — хаётда одамлар, хакикий алмашишда катнашувчилар янги имкониятларга, ушбу машқда катнашганлар каби муносабат билдирадиларми? Агар шундай булса Иккинчи Жахон урушининг тугаши жахон савдо—сотигига кай тарзда таъсир килди? Нима учун? (Урушнинг аралашувисиз [алмашув жараёнини кичкинагина гурух ичида булганини бутун синф доирасида булган алмашув билан солиштиринг], ихтиёрий савдо—сотикда одамларга анча катта доирада ва куп мамлакатлар орасида катнашиш анча енгил. Бундай савдо—сотик ишлаб чикариш хажмини кенгайтириб, алмашув вариантларининг сонини оширади, булар орасида истеъмолчилар узларининг коникиш даражаларини оширишга булган интилишда танлаш имкониятига эга буладилар).

ХУЛОСА

1990 йилларнинг бошида АКШ, Канада, Мексика ҳукуматларининг вакиллари эркин савдо буйича уч давлат орасида савдо—сотикни таъкикловчи ёки чеклаб қуювчи купдан—куп конунларни таъкиклаши мумкин буладиган хужжатлар қабул қилишга ҳаракат қилдилар. Оврупа мамлакатлари ҳам худди шундай қилдилар, яъни Оврупада эркин савдо минтақасини—Оврупа жамияти (ЕС) ни ташкил қилдилар. Бу музокараларнинг максоди канака эди? Сиз нима деб уйлайсиз, бу мамлакатларнинг ҳамма фуқаролари ҳам эркин савдо хақидаги бу хужжатларни қуллайдиларми? (Бу хужжатларнинг максоди турли мамлакатларнинг аҳолиси уртасида узаро ихтиёрий алмашишни рағбатлантириш ва шу мамлакатлар аҳолисининг талабларини кондириш даражасини ошириш эди).

**БМИ ва магистрлик диссертациялари
учун 15000 мавзудан □Халқаро савдо□
фани учун танланган мавзулар.**

**БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШЛАРИ ВА МАГИСТРЛИК
ИШЛАРИ УЧУН ТУЗИЛГАН 27000 ТА МАВЗУЛАРИДАН
«ХАЛКАРО САВДО» ФАНИДАН ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН
МАВЗУЛАР РУЙХАТИ:**

1097. Корхоналарни экспорт салохиятини оширишда маркетинг тамойилларидан фойдаланиш самарадорлиги.
1157. Эффективность использования маркетинговых принципов для повuшения экспортного потенциала предприятия.
1271. Хорижий фирмалар томонидан Ўзбекистон бозорида кулланилаётган маркетинг стратегияларининг хусусиятлари.
1272. Глобаллашув жараёнларининг Ўзбекистон компаниялари экспорт стратегиясига таъсири.
1282. Импорт урнини босувчи ва экспортга иуналтирилган иктисодий ривожланиш стратегиясини амалга оширишда хорижий мамлакатлар тажрибаси.
1290. Жахон Савдо Ташкилотига аъзо булишининг халкаро тажрибаси.
1296. Бозор ислохотларини чуқурлаштириш боскичида Ўзбекистон ташки иктисодий фаолятини эркинлаштириш.
1300. Халкаро маркетинг миллий ишлаб чиқарувчилар ракобатбардошлигини оширишнинг омили сифатида.
1301. Ўзбекистон иктисодиётининг XXI асрдаги ривожланишининг экспортга йуналтирилган стратегияси.
1318. Жахон Савдо Ташкилотининг долзарб вазифа ва муаммолари.
1319. Ўзбекистон Республикасининг Жахон Савдо ташкилотига тенг хуқуқли аъзо булишининг муаммолари.
2965. Енгил автомобиллар бозорида истеъмолчилар талабини урганиш ва уни башорат қилиш.
2969. Халкаро савдо хизматлари ва уларни ривожлантириш масалалари.
2973. Халкаро тижорат амалиётини ташкилий — хуқуқий бошқариш.
2983. Халкаро савдони ривожлантиришда ахборотлар технологияси ва уни ривожлантириш истикболлари.
2989. Халкаро товар биржалари, аукционлари ва ярмаркаларида тижорат жараёнларини ташкил этиш ва уни такомиллаштириш.
2964. Халкаро бозорларда товар нархларининг шаклланиш хусусиятилари тахлили.
1338. Европа Иттифоқи ва Шимолий Америка экин савдо бирлашмаси (НАФТА) хусусиятилари ва истикболлари.
1321. Ривожланаётган мамлакатларнинг ташки савдосини тартибга солиш тизимининг хусусиятлари ва ривожланиш тенденциялари.

**ИВАТОВ И., САИДКАРИМОВА М.,
ЮСУПОВ А.С.**

ХАЛҚАРО САВДО

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

Муҳаррир: Икромов Д.

Компьютерда саҳифаловчи: Камилова С.

Теришга берилди 5.11.2005. Бичими 60x80 1F16

Шартли босма табағи 12 Адади 300 нусха

Буюртма № ____

700063, Тошкент ш., Ўзбекистон шотқънаси 49 — уй,
ТДИУ босмаҳонаси